АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
им. Г. ИБРАГИМОВА

НАУКА XXI ВЕКА

Проблемы филологии и искусствоведения

ВЫПУСК 6

Материалы
Международной научной конференции
молодых ученых и аспирантов
(Казань, 18 мая 2012 г.)

Казань
2012

ТАТАРСТАН ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исем.
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

XXI ГАСЫР ФӘНЕ

Филология һәм сәнгать белеме мәсьәләләре

6 НЧЫ ЧЫГАРЫЛЫШ

Яшь галимнәр һәм аспирантларның
Халыкара фәнни конференциясе
материаллары
(Казан, 18 май, 2012 ел)

Казан
2012

УДК 81.512
ББК 81.2
Е25

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
Гыйльми советы карары нигезендә басыла

Редколлегия:

Б. К. Миңнуллин, Р. М. Хөснетдинов,
Р. Т. Сәфәров, Л. Ш. Бәдертдинова

Төзүчеләр:

Р. М. Хөснетдинов, Р. Т. Сәфәров, Л. Ш. Бәдертдинова

Фәнни редактор

Б. К. Миңнуллин

Е25 **XXI гасыр фәне: Филология һәм сәнгать белеме мәсьәләләре.** – 6 нчы чыгарылыш: Яшь галимнәр һәм аспирантларның Халыкара фәнни конференциясе материаллары (Казан, 18 май, 2012 ел). – Казан, 2012. – 292 б.

ISBN 978-5-93091-154-1

Җыентыкка яшь галимнәр һәм аспирантларның Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты каршындагы Яшь галимнәр һәм аспирантлар советы тарафыннан уздырылган Халыкара фәнни конференция материаллары тупланды. Текстлар авторлар редакциясендә бирелә.

ISBN 978-5-93091-154-1

© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, 2012

КЕРЕШ СҮЗ

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

Мәгълүм булганча, 2010 елда Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында җәмәгать башлангычында Яшь галимнәр һәм аспирантлар советы оешкан иде. Совет үз алдына яшьләрне Институтта әзерләнә торган фундаменталь тикшеренүләргә якыннанрак катнаштыру, аларны басма һәм электрон формадагы профессиональ мәгълүмат чыганаклары, грантлар, фондлар, яңа программалар белән таныштырып бару, фәнни-гамәли семинарлар, конференцияләр оештыру, шуларның материаллары нигезендә гыйльми җыентыклар нәшер итү кебек максатларны куя.

Бүгенге көндә әлеге эшчәнлекнең кайбер нәтиҗәләре дә күренә башлады. 2011 елның 18 маенда Совет тарафыннан уздырылган «XXI гасыр фәне. Филология һәм сәнгать белеме мәсьәләләре» дип аталган яшьләр конференциясе шуның ачык мисалы.

Инде менә быел да 18 майда шундый чара уздырылды һәм җыентыкның чираттагы алтынчы

Как известно, в 2010 году в Институте языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова на общественных началах был создан Совет молодых ученых и аспирантов. Перед Советом стоят такие задачи, как приобщение научной молодежи к фундаментальным исследованиям, которые проводит Институт, ознакомление с печатными и электронными источниками профессиональной информации, деятельностью научных фондов, их грантами и программами, организация научно-практических семинаров и конференций, издание по их итогам научных сборников и т. д.

Сегодня мы уже можем говорить о первых плодах, которые принесла работа Совета. 18 мая 2011 года с большим успехом прошла конференция молодых ученых «Наука XXI века. Проблемы филологии и искусствоведения». Проведение таких форумов превращается в добрую традицию.

Вторая конференция состоялась 18 мая этого года, увидело свет очередное шестое издание

чыгарылышы дөнья күрде. Шунысын әйтергә кирәк: Совет Институттагы традицияләрне саклауга һәм үстерүгә даими игътибар бирә. Яшь галимнәр җыентыклары моңа кадәр дә чыгарылып килә иде, ә соңгы ике елда Яшь галимнәр һәм аспирантлар советы конференцияләрне тулысынча үз инициативасы, үз көче белән оештыра, конференция материалларын матбугатка әзерләп бастыруны, аны финанслауны да үзе тәэмин итә.

Быел Яшь галимнәр һәм аспирантлар советының оештыру эшчәнлеге активлашу белән бергә, аның составы да тулыландырылды: Советның рәисе, рәис урынбасарлары һәм яңа әгъзалар сайланды. Алга китешнең бер күрсәткече буларак, быелгы конференциянең географиясе киңәюен дә ассызыкларга кирәк. Узган елгы төбәкара конференция белән чагыштырганда, быелгы җыенда чит илләрдәге кайбер коллегаларыбыз да катнашырга теләк белдерде. Гомумән, конференциябездә катнашучыларның саны артуы – ул аның абруе күтәрелүен күрсәтүче бер дәлил булып тора.

Соңгы конференция материалларын туплаган бу китап «Тел белеме», «Әдәбият белеме», «Фольклористика», «Сәнгать белеме» дигән дүрт тематик бүлектән тора. Аларда барлыгы 74 автор катнаша. Докладчылар арасында, Институт

сборника. Необходимо отметить, что Совет уделяет неослабевающее внимание сохранению и развитию существующих в Институте традиций. Сборник работ молодых ученых и аспирантов выходил уже не раз, в последние же два года Совет собственными силами обеспечивает не только проведение конференций, организованных по его инициативе, но и самостоятельно готовит в печать материалы конференций и финансирует их издание в виде сборников.

Текущий год был отмечен совершенствованием организационной структуры Совета молодых ученых и аспирантов, расширением его состава: были избраны председатель Совета и его заместители, он пополнился новыми членами. Одним из показателей поступательного характера развития Совета является широкая география конференции: если в прошлом году конференция носила межрегиональный статус, то ныне принять участие в ее деятельности выразили желание коллеги из других стран. Говоря в целом, увеличение количества участников конференции – показатель роста ее авторитета.

Книга состоит из четырех тематических блоков: «Языкознание», «Литературоведение», «Фольклористика», «Искусствоведение», в которых представлены работы 74 авторов. В их число вошли, поми-

галимнәреннән тыш, Республикабыз уку йортларыннан, күрше өлкәләрдән һәм чит илләрдән дә вәкилләр бар. Мәкаләләрдә туган телебезнең, әдәбият, фольклор, театр, музыка, сынлы сәнгать белемнәрен өйрәнүнең бүгенге көндә актуаль саналган теоретик һәм практик аспектлары чагылыш тапкан. Яшьләр үз тикшеренүләрендә әлегә кадәр игътибардан читтәрәк калып килгән темаларга да кыю мөрәҗәгать итәләр. Бу бик куанычлы күренеш.

Сезнең игътибарыгызга тәкъдим ителә торган җыентык, галимнәр өчен генә түгел, татар мәдәнияте белән кызыксынучыларның киң даирәсе өчен дә кызыклы һәм файдалы булыр дип өметләнәбез.

мо ученых Института, докладчики из высших учебных заведений республики, других регионов и стран. В статьях нашли отражение актуальные теоретические и практические аспекты изучения татарского языка, литературы, фольклора, театра, музыки, изобразительного искусства. Молодежь в своих исследованиях нередко обращается к темам, которые до этого находились в стороне от внимания ученых. Это очень радостное явление.

Надеемся, что предлагаемый Вашему вниманию сборник будет интересен и полезен не только для деятелей науки, но и для всех тех, кому небезразличны пути развития национальной культуры.

Яшь галимнәр һәм аспирантлар советы.
Сулдан уңга: 1 рәт – Ф. Х. Миңнуллина, филол. ф. к.; О. Н. Галимова, филол. ф. к., рәис урынбасары; А. Ф. Низаметдинова, аспирант; Л. Г. Вәлиева, фәнни хезмәткәр; И. И. Ямалтдинов, халык авыз иҗаты бүлеге мөдире;
2 рәт – Л. Ш. Бәдертдинова, филол. ф. к.; Б. Ю. Хәйретдинов, фәнни хезмәткәр; С. Ф. Галимов, фәнни хезмәткәр; Р. Т. Сәфәров, фәнни хезмәткәр;
3 рәт – Р. Ф. Хәкимов, фәнни-нәшрият бүлеге мөдире; И. Р. Муллин, фәнни хезмәткәр; Р. М. Хөснетдинов, филол. ф. к., аспирантура бүлеге мөдире, рәис урынбасары; Б. К. Миңнуллин, филол. ф. к., фәнни хезмәткәр, совет рәисе

Яшь галимнәр остаз фатихасын ала

ТЕЛ БЕЛЕМЕ

Л. В. Акулина
Казань

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ

Данная статья посвящена вопросу использования цветообозначений в образовании терминов. Рассмотрим частоту, активность и своеобразие использования некоторых слов, обозначающих цвет, в качестве компонентов при образовании терминов в татарском и удмуртском языках. В словарях мы рассмотрим подачу терминов, содержащих в своём составе компонент, обозначающий цвет. Для этого мы выбрали Толковый словарь татарского языка – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге (СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институты, Казан, 1977–1981) и Удмуртско-русский словарь – Удмурт-ӟуч кыллюкам (Ответственный редактор Л. Е. Кириллова, Российская академия наук, Уральское отделение, Удмуртский институт истории, языка и литературы, Ижевск, 2008).

«Цветовое пространство», «цветовой континуум», «цветовой спектр» и т. д. – так принято называть то многообразие цветов, которое воспринимается нашей зрительной системой. По некоторым данным, человеческий глаз способен различать до 2 млн. оттенков, но в природе их гораздо больше. Тем не менее, на практике физиологические возможности глаза остаются по существу невостребованными» (1, 4). В языке же лексическое обозначение нашло совсем ограниченное количество этих цветов и оттенков. Возможно, именно по этой причине имеющиеся лексемы-цветообозначения используются в языках с особой активностью, причём не только по своему прямому назначению, т. е. для обозначения цвета.

«Отношения между словами-цветонаименованиями и их «смыслами» следует исследовать постольку, поскольку они существуют в сознании носителей языка» (1, 7). Так, цветообозначения активно употребляются

в качестве компонентов при образовании терминов различных тематических групп. Образование терминов на основе цвета связано с интуитивным (психологическим) видением действительности. Как правило, образование терминологического определения вызвано теми ощущениями, которые порождает тот или иной цвет. Их можно назвать первично-визуальными.

Наиболее распространенные тематические группы как в татарском, так и в удмуртском языке, в которых цвета реализуются в качестве компонентов терминов, – группы наименований животных, птиц, растений. А по моделям преобладают в основном единицы, образованные по типу прилагательное + существительное. Например: в татарском: *аккош* (досл. белая птица) ‘лебедь’, *кызылтүш* (досл. красная грудь) ‘снегирь’, *кара балык* (досл. черная рыба) ‘линь’, *кызыл каз* (досл. красный гусь) ‘фламинго’, *кызылкойрык* (досл. красный хвост) ‘горихвостка’, *кызылбаш* (досл. красная голова) ‘кровохлебка’, *күк җиләк* (досл. голубая ягода) ‘голубика’, В удмуртском языке: *тӧдьыконьы* (досл. белая белка) ‘белка серая’, *тӧдьыбубыли* (досл. белая бабочка) ‘капустница’, *тӧдьыйыр* (досл. белая голова) ‘долгохвостик’, *ӵужбубыли* (досл. жёлтая бабочка) ‘бабочка лимонница’, *гордбыж* (досл. красный хвост) ‘горихвостка’, *гордйыр* (досл. красная голова) ‘кровохлебка’, *ӵужгуби* (досл. жёлтый гриб) ‘лисичка’, *вожнюзюк* (досл. зеленая малиновка, коноплянка) ‘чиж’, *сьӧдйырокый* (досл. черноголовая змея) ‘гадюка’, *тӧдьыкушман* (досл. белая редька) ‘редька’, лызсяська (досл. синий цветок) ‘василёк’, *лызйыр* (досл. синяя голова) ‘василёк’, *ӵужчай* (досл. жёлтый чай) ‘зверобой’ и др. В татарском языке данные слова имеют и раздельное и слитное написание. О правописании сложных слов с атрибутивным отношением компонентов Ф. И. Тагирова пишет: «В настоящее время в татарском языке сложные слова с атрибутивным отношением компонентов, образованные по типу прил.+сущ., оформляются двояко. Некоторые пишутся раздельно, например, *кара балык* ‘линь’,… и т. д., а другие пишутся слитно, например, *кызылкойрык* ‘горихвостка’ … и т. д. В удмуртском языке все формы, содержащие в своем составе компоненты-цветообозначения, пишутся слитно.

Интересны случаи, когда для обозначения одного и того же объекта используются различные средства, причём они могут отличаться не только в разных языках, но и в разных диалектах одного и того же языка. Например, в основу наименований василька синего в диалектах удмуртского языка легли такие названия цветов, как *лыз* ‘синий’, *чагыр* ‘голубой’, *кина* ‘голубой’, зāŋгāр / зангари ‘голубой’. Хотя много совпадений

в выборе средств. Так, для обозначения того же василька в татарском и удмуртском языках использованы одинаковые компоненты: *күк* ‘синий’ и *баш* ‘голова’, *лыз* ‘синий’ и *йыр* ‘голова’. Растение названо так по своему цветообозначению и означает “синий цветок”. По тому же принципу образованы названия этого цветка и во многих других языках, например, в башкирском, татарском, чувашском» (3, 92). В отличие от татарского языка, в удмуртском языке цвета *вож* ‘зелёный’, *ӵуж* ‘жёлтый’ в количественном отношении более репрезентативны и распространены при образовании терминов.

Следующая группа, где представлены формы, одним из компонентов, которых является цвет, это наименования металлов, веществ, смесей, заболеваний и другие. Например, в татарском: *аккургаш* (досл. белый свинец) ‘олово’, *ак алтын* (досл. белое золото) ‘платина’, *кара алтын* (досл. чёрное золото) ‘нефть’, *ак балчык* (досл. белая земля) ‘каолин’, *күк ютәл* (досл. синий кашель) ‘коклюш’ и др. В удмуртском языке: *сьӧдсур* (досл.черное пиво) ‘сивуха (вино)’, *тӧдьысюй* (досл.белая земля) ‘каолин’, *вожву* (досл. зелёная вода) ‘водянка’, *сьӧдтэль* (досл. чёрный лес) ‘тайга’, *сьӧдкыль* (досл. чёрная зараза) ‘тиф, оспа’, *ӵужвой* (досл. жёлтое масло) ‘топлёное масло’, *тӧдьыузвесь* (досл.белый свинец) ‘олово’ и т. п.

Как показывает анализ, в татарском и в удмуртском языковом сознании, часто актуализирующем цветовые коды, большое количество составляют первично-визуальные позиции цветослов *кара* ‘чёрный’, *ак* ‘белый’, *күк* ‘синий’, *кызыл* ‘красный’, удм.: *тӧдьы* ‘белый’, *сьӧд* ‘чёрный’, *горд* ‘красный’, *лыз* ‘синий’. Большое количество совпадений обнаружено в терминах таких тематических групп, как названия животных, птиц, растений и т.п. в частности, таких, как: *кызылкойрык* и *гордбыж* (досл. красный хвост) ‘горихвостка’, *кызылбаш* и *гордйыр* (досл. красная голова) ‘кровохлёбка’, *күк җиләк* и *лызмульы* (досл. синяя ягода) ‘голубика’.

ЛИТЕРАТУРА

1. Василевич А. П. Языковая картина мира цвета. Методы исследования и прикладные аспекты: автореф. дис. … д-ра филолог. наук / А. П. Василевич; Институт языкознания РАН. – М., 2003. – 95 с.

2. Арзамазов А. А. Феномен визуального в современной удмуртской поэзии (на анализе творчества П. М. Захарова). Монография / А. А. Арзамазов. – Ижевск: Удмуртский университет, 2010. – 232 с.

3. Семёнов В. Г. Названия василька в удмуртских диалектах и их происхождение / В. Г. Семёнов // Ежегодник финно-угорских исследований: выпуск 4 / Удмуртский университет. – Ижевск. 2011. – С. 91–97.

3). Тагирова Ф. И. Лексикографирование и орфографирование сложных слов татарского языка / Ф. И. Тагирова. – Казань: Академия наук Республики Татарстан, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова, 2005. – 126 с.

4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: Өч томда / Ред. колл.: Л. Т. Мәхмүтова, М. Г. Мөхәммәдиев, К. С. Сабиров, Ш. С. Ханбикова. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1977–1981. – Б. 475, 724, 831.

5. Удмуртско-русский словарь / Ответственный редактор Л. Е. Кириллова. – Ижевск: Удмуртский институт языка, истории и литературы, 2008. – 825 с.

Е. П. Анисимова
Казань

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ШТАМПЫ И КЛИШЕ И ИХ РАЗНОВИДНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Употребление несвободных сочетаний слов и фразеологизмов, которые воспроизводятся или не воспроизводятся в речи, называют фразеологическими нормами речи (1, 52).

Определяя фразеологические нормы, нужно учитывать ряд языковых факторов, а именно: смысловое содержание, грамматическое строение и лексический состав. Всегда существует вероятность буквального понимания фразеологизма, употребленного в переносном значении (1, 56).

Стремление к экспрессии порой приводит к противоположному результату – к созданию штампа, одному из воплощений стандарта. **Штампы** – это избитые выражения с потускневшим лексическим значением и стертой экспрессивностью. Штампами становятся слова, словосочетания и даже целые предложения, которые возникают как новые, стилистически выразительные речевые средства, но в результате слишком частого употребления утрачивают первоначальную образность (1, 105). Штампы – это выражения, настолько давно употребляющиеся в разговорной речи, что они воспринимаются как обыденность. Их употребляют, когда говорят о чем-то, само собой разумеющемся. Например, в современной татарской периодической печати такие фразеологические единицы, как **үз өстенә алу, үз өстенә алмау, сорауны кабыргасы белән кую, мәсьәләне кабыргасы белән кую** (более удачным вариантом является ФЕ **«көн кадагындагы мәсьәлә»** – *А. Е.*), **кул кую** (этот фразеологизм стал «избитым» на страницах современной татарской периодики. Чтобы избежать серости и однообразия, наиболее адекватно будет звучать ФЕ),

уртак тел табу, (аның) фикеренчә, (аның) сүзләренә караганда (можно заменить ФЕ «аның сүзләренчә, ул әйткәнчә» – *А. Е.*), **йомшак итеп әйткәндә** и др.

Штамп представляет собой изначально образное, но в силу своего постоянного употребления утратившее свою экспрессию выражение. Штампом может стать всякое часто повторяемое речевое средство. Однако в практической стилистике термин «речевой штамп» получил более узкое значение: так называют стереотипные выражения, имеющие канцелярскую окраску.

Среди речевых штампов, возникших вследствие влияния официально-делового стиля на другие стили, можно выделить прежде всего шаблонные обороты речи. Как правило, они ничего не вносят в содержание высказывания, а лишь засоряют речь.

Наиболее яркий пример штампа – это не так часто встречавшиеся на страницах газет метафоры и перифразы (описательные обороты, заменяющие прямые наименования), наподобие следующих: **кара алтын, авыл хезмәтчәннәре, ил башлыгы (ил башы, республика башлыгы, президент), кәкре бармак, калын кесә, «бөтендөнья пәрәвезе», «түгәрәк өстәл», «кайнар линия», «ышаныч телефоны», «ачык ишекләр» көне** и др. Штамп – это «окаменелая фразеология», в которой неправомерно продолжают «усматривать стилистическое назначение воздействия» (1, 124).

Именно псевдообразность штампа служит основной причиной его негативной оценки, которая, кстати, может быть выражена не только прямым оценочным суждением, но и пародией или оценкой-образом в художественном тексте.

Разновидностью штампов являются универсальные слова. Это слова, которые употребляются в самых общих и неопределенных значениях: **мәсьәлә, сорау, мәгълүм булганча, билгеле, билгеле булганча, кыскасы, дөресен генә әйткәндә, әйтеп узарга кирәк, илбашы** (встречается и другой вариант- ил башлыгы – *А. Е.*), **ассызыклау, ассызыклап әйтү, басым, игътибар, чыннан да, чынлап та** и т. д. Универсальные слова являются составляющими общих или неопределенных значений и идут в паре с каким-то словом, образующим смысловую нагрузку. К примеру: **басым ясау (ясалу, ясалмау), (проблемаларны) хәл итү, шик тудырмау, шик тудыру, карар чыгару, (республика) башлыгы** и др.

Обычно универсальные слова сопровождаются трафаретными привесками: **игътибар (бирелү, ителү, итү), басым (ясау, ясалу), мәсьәлә (күтәрелү, күтәрү), проблема (ны) (хәл итү, хәл ителү)** и др.

Многочисленны публицистические штампы (**авыл хезмәтчәннәре**), литературоведческие (**күңелгә хуш килү**).

Штампы не следует смешивать с клише – «положительными конструктивными единицами» (Н. Н. Кохтев), которые представляют собой не претендующие на образность и экспрессивность обороты, служащие для экономии мыслительных усилий, упрощения операций по созданию и восприятию текста, без которых, как отмечал швейцарский лингвист Ш. Балли, нельзя было писать «быстро и правильно» (2, 167). В современной татарской периодической печати это сочетания типа: **аякка басу, аякка бастыру, телгә алу, телгә алыну, баш тарту, күчемсез милек, ышаныч тудыру, закон кабул итү, җаваплылыкка (җәзага) тарту** и др. Часто они создаются по типовым моделям на основе базовых слов.

Клише – речевые стереотипы, готовые обороты, используемые в качестве легко воспроизводимого в определенных условиях и контекстах стандарта, – являются конструктивными единицами речи и, несмотря на частое употребление, сохраняют свою семантику. Клише используют в официально-деловых документах; в научной литературе; в публицистике; в разных ситуациях разговорно-бытовой речи (3, 41).

В лингвистической литературе неоднократно предпринимались попытки как отождествить, так и разграничить понятия клише и штампа. Данная проблема возникла из-за большого сходства данных языковых единиц, которые, на наш взгляд, на самом деле составляют более широкий пласт лексики – класс стереотипов.

В лингвистическом словаре понятия клише и штамп отождествляются, рассматриваются в одной и той же словарной статье, озаглавленной как «штамп речевой», под которым понимается «стилистически окрашенное средство речи, отложившееся в коллективном сознании носителей данного языка как устойчивый, «готовый к употреблению» и потому наиболее «удобный» знак для выражения определённого языкового содержания, имеющего экспрессивную и образную нагрузку» (4, 585). С подобным отождествлением мы встречаемся и у Г. Н. Скляревской. В своём определении клише, которое она даёт в толковом словаре современного русского языка, клише описывается при помощи понятий «штамп», «шаблон в образе мыслей», «ходячее избитое выражение» (5, 79). Термин «шаблон», который встречается в данном определении, многими исследователями причисляется к синонимам термина «штамп» (4, 561).

Отождествление клише и штампа стало возможным, очевидно, благодаря тому, что и клише, и штамп имеют сходную природу, происхож-

дение. И клише, и штамп характеризуются воспроизводимостью. Данное сходство, в частности, доказывает тот факт, что клише может переходить в разряд штампа при условии безудержного массового воспроизводства (4, 232). Отсюда очевидно, что общим в природе и штампа, и клише является признак воспроизводимости, «готовости» для воспроизведения в речи.

Речевые штампы и клише в современной татарской прессе «копируются» и «калькируются» с русскоязычных периодических изданий, тем самым засоряя официально-публицистическую речь татарских журналистов. Эти кальки встречаются довольно часто и повторяются в рубриках, посвященных политике и экономике.

ИСТОЧНИКИ

1. Ватаным Татарстан, 2007–2009, январь–декабрь.
2. Мәдәни Җомга, 2007–2009, январь–декабрь.
3. Татарстан Яшьләре, 2007–2009, январь–декабрь.
4. Шәһри Казан, 2007–2009, январь–декабрь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. – М.: Дрофа, 1997. – 608 с.
2. Балли Ш. Французская стилистика: пер. с фр. – М.: Высшая школа, 1961. – 262 с.
3. Петрякова А. Г. Культура речи: Практикум. – М.: Флинта – Наука, 1999. – 340 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская Энциклопедия, 2000. – 685 с.
5. Скляревская Г. Н. Толковый словарь современного русского языка. – М.: Астрель, 2002. – 605 с.

А. С. Ахметзянов
Казань

ВОПРОСЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ АРИЙСКИХ НАРОДОВ И ТЮРКОЯЗЫЧНОСТИ ЭТНОНИМА «АРИЙ»

С давних времен до сегодняшнего дня ученые всего мира бьют голову над вопросом «Кто такие арийцы?», и кто является их потомками. В разные эпохи доминировали разные гипотезы о происхождении арийского народа и принадлежности к роду арийцев современных наций. Однако, несмотря на изобилие версий, пока еще никто не пришел единому

мнению по поводу вышестоящего вопроса. Для того чтобы иметь хоть какое-то представление об ариях нужно быть в курсе, если не во всех, то в большинстве гипотез происхождения этого почти мифического народа.

Итак, для начала рассмотрим версии происхождения слова «арий». Самые древние упоминания об ариях содержатся в собраниях религиозных текстов «Авеста» и «Риг-веда». Ахмадали Аскаров в своем труде «Арийская проблема: новые подходы и взгляды» сообщает, что «…Согласно “Ригведы” и “Авесты” слово “арий” первоначально, относительно к местным ираноязычным племенам означал “чужой”, “иноземец”, “завоеватель”, потом он приобрел содержания “хозяин”, “аристократ”, “господин”». (А. Аскаров «Арийская проблема: новые подходы и взгляды, 2005). Саму этимологию слова во всемирной энциклопедии «Википедия» рассматривают следующим образом: «Для этнонима *a/āriĭ̯a-* предполагается возведение к индоевропейской форме *ar-ĭ̯-o-*, отражённой, по всей вероятности, также в др.-ирл. *aire* «знатный», «свободный» и др.-сканд. (рунич.) arjōstēR «знатнейшие». Последние слова, однако, никогда не использовались в качестве этнонима, в то время как в языках индоиранских (арийских) народов помимо значения «благородный», слово имело ярко выраженную этническую коннотацию, противопоставлявшую *ариев* («своих людей») окружающим чужим народам – др.-инд. *anā́rya*, авест. *anairya*-«не-арий», «варвар» (http://ru.wikipedia.org/wiki/Арии)».

Мировой сенсацией стали открытия последних двух десятилетий археологами в южном Зауралье более двадцати городов рубежа III–II тыс. до н. э.: Аркаима (открыт в 1987 г.), Сарым-Саклы, Синташты, Устья, Аландского и др., названных «Страной городов». Методом радиоуглеродного анализа было получено две группы дат, определяющих возраст Аркаима: XVIII–XVI и XXI–XX вв. до н. э. По одной из рабочих гипотез ученых – это возможная прародина древних индоиранцев – ариев, которую длительное время не могут определить историки и языковеды. Однако, доказать по найденным артефактам, кому эти города на самом деле принадлежали, очень трудно. Поэтому, на роль истинной родины ариев претендует еще целый ряд мест. Среди выводов археологов, сделанных по результатам раскопок последних лет появилась и новая гипотеза о том, что ариями могли быть так называемые андроновцы – скотоводы и земледельцы бронзового века, которые обитали на юге Сибири и в Казахстане во II тысячелетии до нашей эры. По мнению доктора исторических наук А. Матвеева прародина загадочных ариев – Ингальская долина, расположенная на юге Тюменской области, между реками Исетью и Тоболом – притоком Иртыша.

В книге Ю. А. Коловрата «Прародина древних арийцев» указываются несколько теорий: **«Центрально-европейская теория»**, приверженцами которой являются такие ученые, как Б. В. Горнунг, О. Гойслер, Я. Маккай. Эти ученые в качестве прародины древних арийцев (индоевропейцев) считают земли Центральной Европы – от Рейна на западе до западной Украины. Недостатком этой теории является заключение своих выводов опираясь только на археологические данные, отсылающие к концу III тысячелетия н. э.

Следующая теория – **«Волжско-уральская»** (М. Гимбутас). Как видно по названию теории этот ученый предполагает происхождение арийцев в пределах Северного Приволжья (Курганная или древне-ямная культура).

Анатолийско-северопереднеазиатская теория (Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванов). Выдвинута в 1984 году. Основанная прежде всего на языковых данных, она отождествляет прародину арийцев (индоевропейцев) в пределах Восточной Анатолии, Южного Кавказа и Северной Месопатамии V–IV тыс. до н. э. Достоинство этой версии – полнота лингвистической аргументации.

Анатолийско-балканская гипотеза (И. М. Дьяконов, К. Рен-Фрью, В. А. Сафронов) предусматривает, как это видно из названия, что изначальной прародиной арийцев была Малая Азия. Сторонники данной гипотезы связывают с индоевропейским этносом область археологической культуры Чатал-Гуюк. Подобные размышления содержит концепция английского исследователя К. Рен-фрью. В соответствии с ней древнейшей прародиною арийцев являются Центральная и восточная Анатолия.

Южнорусская (украинская, северопричерноморская) гипотеза (Н. Сумцов, Е. Классен, Д. Чертков, В. Шаян, В. Абаев, Г. Василенко, В. Н. Даниленко, В. Ф. Генинг, Н. Я. Мерперт, Ю. А. Шилов) определяет в качестве прародины индоевропейцев Северное Причерноморье и Южнорусскую степь. Подобная идея высказывалась рядом ученых (Бенфей, Хоммель) еще в XIX веке. По словам приверженцев этой теории степные погребения IV–II тыс. до н. э. являются ритуальными. Они воспроизводят мифологию древних индоевропейцев (арийцев). Причем мифы, выраженные в этих ритуальных погребениях, соответствуют тем, которая зафиксировала Веда Гимнов (Ригведа).

Археолог В.Н. Даниленко считает, что индоевропейская общность сформировалась в архаичном (докерамическом) неолите (X–VII тыс. до н. э.) на степном пограничье Европы и Азии, а в следующий период неолита (VII–V тыс. до н. э.) сдвинулась на запад. С этого времени

индоевропейская общность представляла собою несколько обособленных групп. К индоевропейским археологическим культурам В. Н. Даниленко относит приазовскую, сурско-днепровскую, крымскую, раннюю буго-днестровскую (в Украине), Эртебелле (Прибалтика), в медном веке – ямную культурно-историческую область, в бронзовом – среднеднепровскую археологическую культуру.

По мнению В. Ф. Генинга индоевропейская общность существовала со времен неолита, охватывая Северное причерноморье, Подунавье, Балканы. Эта общность представлена приазовской, буго-днестровской, днепро-донецкой и некоторыми другими археологическими культурами.

Судя по словам Ю. А. Коловрата древней родиной арийцев все-таки являются южнорусские степи. Он больше склоняется к этой теории происхождения и поддерживает его.

Так же наиболее полные сведения об ариях в древности дошли до нас в «Истории» Геродота – историка V в. до н. э. Описывая территорию, народы и завоевания Ахеменидской Персидской державы, Геродот дает понять, что округа и воинские части этой державы создавались по племенному признаку. О разных племенах и об ариях он сообщает следующее: «Саки и каспии доставляли (Ахеменидской державе. – М. З.) 250 талантов: это – пятнадцатый округ, парфяне, хорасмии, согды и арии – 300 талантов: это – шестнадцатый округ» (III, 93). Все эти племена: саки, каспии, парфяне, хорасмии, согды в исследованиях конца XX – начала XXI в. признаны тюркоязычными (3, 145–148).

Геродот пишет, что именно мидийцев называли ариями (VII, 62). Во многих тюркологических трудах мидяне признаны тюркоязычными. Кроме того, Геродот отмечает существование рядом с ариями племен под названием гандарии (по тюркской модели этнонимов распадается на ганды и арии, где ганды – по-тюркски звучит как ган-ды/ган-лы/ханлы ‘с ханом, имеющие хана’); следовательно, этноним ганда/ганды-ар – это ары, имеющие своего хана. Тем более, гандарии упоминаются рядом с тюркоязычными племенами. Так, Геродот разъясняет: парфяне, хорасмии, согдийцы, гандарии и дадики выступали а поход в том же вооружении, что и бактрийцы (VII, 66). В новейших исследованиях тюркологов бактыар считается также тюркским этнонимом: бакты ‘имеющие сады’, ар ‘люди’, т. е. ‘люди-садоводы’.

Поскольку слово ар/арии считалось индоиранским этнонимом, постольку в тюркологии его до последних лет вообще не изучали. Лишь при этимологизации некоторых тюркских вторичных этнонимов с элементом ар/эр/ир вскользь отмечали тюркоязычность этого элемента (4, 173–176).

В свете вышеизложенных фактов и исследований можем сделать вывод о том, что еще существует много не решенных вопросов по арийской теме и утверждения некоторых ученых возможно не окончательно доказаны и требуют дополнительных исследований. Существование нескольких теорий и гипотез о происхождении ариев не дает всем ученым единогласно утверждать, что арийская культура, как самостоятельная единица существовала, или же это комплекс неких древних культур, которые в итоге сложений и перемешиваний влилось в одну под названием арийская культура. Многие ученые до сих пор придерживаются взглядов, где утверждают, что арийцы это не самоназвание народа, а только экто-этноним данный им другими племенами, которых завоевали те же арийцы, а сами они в разные эпохи называли себя по разному. Отсюда и неоднозначные данные о названиях народов которые каким-либо образом имеют отношение к арийцам. Есть так же версии о том что арийские народы были едины в своей культуре и этническом составе, а так же имеют вполне реальных потомков в лице ныне живущих на земле народов. Делать такие выводы позволяет этнонимика. По результатам исследований в этой области многие ученые вывели прямое отношение таких этнонимов как «иран», «армян», «алан», «ас» к этнониму «арий».

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдулалиев Мугаддин Абдул оглы. Адаптация тюркизмов в новогреческом языке. Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Баку: Инс-т языкознания АН Азерб., 1995 – 21 с.

2. Аскаров А. Арийская проблема: новые подходы и взгляды // История Узбекистана в археологических и письменных источниках / Отв. редактор А. А. Анарбаев. – Ташкент: Издательство «ФАН». – 2005. – С. 81–91.

3. Закиев М. З. Происхождение тюрков и татар. – М.: «Инсан», 2003. – 496 с.

4. Закиев М. З., 2008. История татарского народа (Этнические корни, формирование и развитие). – М.: «Инсан». – 559 с.

Э. Р. Ахметова
Казань

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАИМЕНОВАНИЙ ОВОЩЕЙ И ФРУКТОВ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Определение конкретного времени возникновения первоначального наименования отдельного предмета или явления является весьма условным действием. Однако, в татарском языкознании, впрочем, как в

других, есть опыт выделения определенных периодов в области формирования лексических единиц отдельной отрасли (7).

Образование названий овощей и фруктов проходил параллельно с формированием общенародного языка. Этот процесс, несомненно, связано и с политическими условиями развития общества на каком-то определённом этапе. Если археологические исследования проясняют вопрос о предположительном времени начала употребления того или иного овоща, фрукта, то в результате изучения древних письменных источников, произведений фольклора, получаем информацию о том, какие слова, в нашем случае, наименования овощей и фруктов, были знакомы нашим предкам. Бесценный материал в этом поприще дают диалекты, так как общенародный язык, в первую очередь, сформировался на базе общих элементов разных диалектов и говоров. Таким образом, развитие наименований – это своего рода отражение развития языка и истории народа. Следовательно, лексика, образованная в период проживания тюркских народов единым народом, должна быть общей для всех тюркских языков.

При проведении историко-сравнительного анализа стало очевидно, что ряд названий являются представителями общетюркской лексики. Это: *айва* ‘айва’, *алма* ‘яблоко’, *астыган / кура җиләге* ‘малина’, *балан* ‘калина’, *борыч* ‘перец’, *бөрлегән* ‘ежевика’, *дуләнә* ‘боярышник’, *җиләк* ‘ягода’, *җимеш* ‘плод’, *йөзем* ‘виноград’, *кабак* ‘тыква’, *күгән* ‘терн’, *муйыл / шомырт* ‘черемуха’, *өрек* ‘абрикос’, *сарымсак / уксын* ‘чеснок’, *суган* ‘лук’, *тамыр* ‘корень’, *тигәнәк (*как древнее название шиповника) ‘букв. колючка’, *торма* ‘редька’, *чия* ‘вишня’, *юа* ‘дикий лук’. Они составляют **древний период** формирования и развития названий овощей и фруктов.

X век в истории тюркских народов характеризуется временем широкого распространения ислама, в том числе и в Волжской Булгарии. Наши предки приняли веру ислама, пришедшего с арабских стран. Это событие сильно повлияло и на развитие языка. В него в большом количестве проникли арабские и персидские заимствования: *анар* ‘гранат’, *армут* ‘груша’, *әфлисун* ‘апельсин’, *бадымҗан* ‘баклажан’, *кавын* ‘дыня’, *карбыз* ‘арбуз’, *кишер* ‘морковь’, *кыяр* ‘огурец’, *мива* ‘фрукты’, *пыйаз* ‘лук’, *хөрмә* ‘хурма’, *шалкан* ‘репа’, *чөгендер* ‘свекла’. Из вышеназванных названий *пыйаз* начинает параллельно существовать с названием *суган* из древнего периода для обозначения лука. Так общетюркская лексика обогащается заимствованиями из арабского и персидского языков. Кроме того, в средние века появляются новые, ранее неизвестные виды овощей, тем самым формируются новые названия. Например: *бәрәңге* ‘картофель’:

«Бәрәңгенең туган җире Америка, андан Русиягә Петр Великий заманында килгән, әмә Анна Ивановна заманында бәрәңгенең Петербургның тирәсендәге бакчаларында үстерә дә башлаганнар.

Бәрәңгенең нәугъсы (сорты) ике меңләп бар. Иң муафыйкъ сортлары тиз йитешә торган кызыл кабыклылары танылгандыр. Анлар яхшы үсәләр һәм бик файдалы булып чыгалар: “Снежная роза”, “Император рихтерь”, Японский сорт “Васхуд тулнитсә”дер. Зафуд өчен (для запада – *пояснение наше)* җәсуса яхшы саналалар: “Алкаҗул” һәм “Пруфисур Миркир” дигән сортлары, бунлар күп крахмаллы булып 20-22 прудсинт (процент – *пояснение наше*) крахмал бирәләр. Хайванга ашатыр өчен “Белый слон” дигәне яхшы саналадыр» (6).

В этом переводном с русского языка пособии по выращиванию картофеля сообщается о том, что родина картофеля – Америка, в Россию её завезли во времена правления Петра Великого, а в годы правления Анны Ивановны картофель начали выращивать в приусадебных огородах Петербурга.

У картофеля есть около двух тысяч сортов. Из самых популярных можно назвать «Снежную розу», «Император рихтерь», Японский сорт «Восточный». Есть сорта особо богатые крахмалу («Профессор Маркир»). Для домашнего скота хорош «Белый слон».

Как видно из переводного текста, некоторые названия сортов пережили фонетическое освоение, т. е. в их фонетическом составе проявлены особенности татарского языка. Такая же ситуация наблюдается в ряде названий других овощей: *гәрәнкә* ‘брюква’ (от слова ‘Голландка’), *кәбестә* ‘капуста’, *керән* ‘хрен’. Проникновение заимствований в фонетической обработке в связи с изменениями в общественно-политической жизни, религиозных взглядах, а также с территориальным соседством с русским народом характеризуют **дооктябрьский период**.

В начале XX века, во времена революций, произошёл переворот и в сознании татарского народа. В общественной жизни ощущалось влияние Запада. В языке же наблюдается процесс так называемой «чистки» от арабских и персидских заимствований. На их смену посредством русского языка приходят европеизмы. В частности, *армут* становится *грушей*, *анар – гранатом*, *шәфталу – персиком*, а *өрек* в значении созревшего сочного плода становится *абрикосом* (в значении сушеного абрикоса до сих пор в употреблении название *өрек*). Также для этого периода, которого мы назвали **послеоктябрьским периодом**, характерно калькирование русских названий: *корнеплод < тамыразык, земляная груша < җир грушасы.*

После образования Союза Советских Социалистических Республик, было весьма сильным влияние русского языка на языки других народов, в том числе и на татарский язык. Активно начинают употребляться русские названия овощей и фруктов, нежели названия, образованные на основе собственных языковых приемов. Данное явление больше всего ощущается в разговорном языке. Они широко употребляются и по сей день в диалектах и говорах татарского языка как в неизменном виде (*дыня, капуста, картофель, малина, помидор, чеснок),* так и в фонетических вариантах. Например: дыня < *тын қаwын / дин қаwыны,* помидор < *пәмидур* / *фамидур*, крыжовник < *гыржаwник* / *кружунньік*, смородина < *сымарудин* / *ысмарудин.*

В результате развития науки по селекции и отраслей сельского хозяйства, в овощеводстве и огородничестве, появились новые сорта овощей и фруктов. Их названия проникли в татарский язык в неизмененном виде. Они составляют **советский период** формирования и развития названий изучаемой нами отрасли: *виктория, кишмиш, батун, ренклод, ранет, ренет и др.*

В последнем десятилетии XX века, на фоне установления рыночных отношений, расширились торговые связи с иностранными государствами. В результате на прилавках России появились новые, чуждые до этого времени овощи и фрукты: *ангурия, кивано, манго, папайа, помела, рдест, фейхоа, чайот* и др. Названия этих продуктов вошли в качестве заимствований, как в русский язык, так и в татарский. Данное явление является характерной чертой **постсоветского периода**.

Таким образом, в процессе определения ступеней развития названий овощей и фруктов, нами было выделено пять этапов: древний, дооктябрьский, послеоктябрьский, советский, постсоветский. Такое выделение периодов формирования названий овощей и фруктов в татарском языке способствует более яркому представлению истории их формирования, а также истории лексического состава языка в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атамалар сүзлеге сериясеннән XI кисәк (Авыл хужалыгы һәм урманчылык атамалары). – Казан: Татиздат, 1931. – 83 б.

2. Ахметов Р., Гимадеев М. Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге. – Казан: Татгосиздат, 1950. – 212 б.

3. Вәлиди Җ. Татар теленең тулы сүзлеге. – Казан, 1927. – 352 б.

4. Гареев Д.Б. Сорта овощных культур и картофеля. – Уфа: Башкирское издательство, 1972. – 79 с.

5. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыйкова, Т. Х. Хәйретдинова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 839 б.
6. Терегулов И. Бәрәңге. – Казан, 1913.
7. Юматова М.К. Экономическая терминология в татарском литературном языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Казань, 2007. – 23 б.

А. Р. Биктимирова
Казан

ТАТАР ҖЫРЛАРЫНДА КОСМОНИМНАР

Ономастика фәне, XX гасырның икенче яртысыннан башлап, төрле характердагы тикшеренүләр нәтиҗәсендә елдан-ел байый бара, һәр система билгеле бер үсеш этаплары аша үткән кебек, Казан ономастика мәктәбе дә үз эшен киң һәм колачлы алып бара. Ономастик эзләнүләр мөхтәрәм галимебез Гомәр Фәиз улы Саттаровның җиңел кулыннан һәм тырышлыгы белән шактый югары үрләрне яуларга өлгерде. Ономастик берәмлекләрне системалы һәм комплекслы анализлау эше киң җәелдерелде. Соңгы елларда милли мәдәният белән бәйләнеш көчәйде, ономастик өйрәнүләр милли концепция кысаларында алып барыла. Шуның белән бергә, ономастика фәнендә аерым игътибар көтеп торучы тармаклар да шактый әле, аларны комплекслы, синкретик характерда өйрәнү өчен мөмкинлекләр бар, шуларның берсе – космонимнар, ягъни космик пространство, галактика, йолдызлар системасы атамалары. Космонимияне ономастик берәмлек буларак һәм Галәм, һәм Дөнья яратылышы, төзелеше турындагы ышанулар, ягъни космогоник мифлар һәр мифологиянең нигезен тәшкил итүче бер звено буларак берлектә тикшерү кызыклы гына фактларны бәян итә. Бу бердәмлекне татар халык иҗаты әсәрләре тукымасында карау исә халыкның дөньяга карашын, әйләнә-тирә мохитне кабул итүен күзалларга мөмкинлек бирә.

Соңгы елларда татар мифологиясенә багышланган тикшеренүләр киң колач алды. Бу өлкәдә Г. Дәүләтшин, Ф. Урманче, Ф. Яхин, М. Бакиров хезмәтләре игътибарга лаек. Әлеге мәкаләдә йолдыз атамалары татар халык җырларында кулланылган поэтик бизәк һәм космогоник мифология элементы буларак янәшәлектә, ягъни татар халык җырларында кулланылган космонимнарның – йолдыз атамаларының – кулланылышы мифологик яссылыкта тикшерелә.

Ономастика фәнендә космонимнарны топонимнарның бер төре итеп караучылар да (3, 565), аларны онимнарның мөстәкыйль төре

итеп санаучылар да (1, 199) бар. В. Д. Бондалетов космонимнарның топонимнарга охшашлыгын күрсәтеп, пространствога бәйлелек нигезендә «небесная топонимия» дигән термин куллана. М. Э. Рут планета, йолдызларны атау өчен астроним терминын тәкъдим итә (6, 47). Н. В. Подольская астроним терминына аерым күк җисеме атамасы мәгънәсен бирә, ягъни космоним һәм астронимны ике мөстәкыйль оним төре итеп карый (4, 41; 4, 67).

А. В. Суперанская, космик киңлекләрнең иксез-чиксез булуын истә тотып, «космоним» терминын гомумирәк, «үз эченә галактика, йолдызлар җыелмасы, томанлыклар, йолдызлыкларны җыючы термин» дип атый (8, 188). Астронимга ул күк җисемнәре – аерым бер йолдыз, планета, астероид, комета атамаларын кертә. Без дә, А. В. Суперанская фикерләре белән килешәбез, әмма космогоник мифлар һәм «космоним» сүзләренең аваздашлыгын күздә тотып, «космоним» терминын куллану ягында торабыз.

Космонимнар топонимнардан үзләре атаган объектларның интернациональ, барлык халыклар өчен дә уртак булуы белән аерыла. Әлбәттә, бу очракта халык космонимиясе турында да истә тотарга кирәк. Космик җисемнәренең объектив характеры халык сөйләмендә, телендә субъектив чагылыш таба: һәр халык, төрле профессия, шөгыль кешеләре күк җисемнәрен үзләренчә атый, күкне төрлечә күрә.

Борынгы кеше мифларга чын күңеленнән ышанган, мифологик объектларга табынган. Кызганыч, төрки-татар мифологиясе бик аз дәрәҗәдә сакланган. Шуңа да карамастан, калган өлеше дә татар халкының дөньяны күзаллавы эзләрен чагылдыра. Алар халыкның үткәне, тормышяшәеше турында күп кенә мәгълүмат бирә.

Һәркемгә мәгълүм: халык иҗаты мифологиядән үсеп чыккан. Әкият, дастан, хәтта табышмак һәм мәкальләрдә дә борынгы ышануларның чагылышын күрәбез. Татар халык җырлары да чыгарма түгел. Күк йөзендәге гади күз белән күрергә мөмкин булган йолдызлар үзләренең серлелекләре белән күптәннән зур кызыксыну уятканнар. Кешелек бик күп гасырлар аларның серенә төшенергә омтылып яшәгән. Язма истәлекләргә мөрәҗәгать итсәк, йолдыз атамаларының борынгы төрки халыкларга ук билгеле булуын күрербез. М. Кашгарыйның «Дивану лугат-ит-турк» (1072–1074), Й. Баласагунлының «Котадгу белек» (1069–1070) китапларында, астрологик һәм көнкүреш календарьларында теркәлгән йолдыз атамалары хәзерге төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә дә очрый: Етиган – Җидегән, Ярук Юлдуз – Якты йолдыз, Алтун Юлдуз – Венера, Сув Юлдуз – Меркурий, Егач Юлдуз – Юпитер һ. б.

Билгеле галим Прокл йолдызлар белән кеше хисләре арасында бәйләнеш барлыгын әйтә һәм кешенең интеллектуаль тормышы белән бәйли. Мәсәлән, Венера – теләкләр, Ай – яшерен инстинктлар, Меркурий – сөйләшү сәләте, Юпитер – сәяси һәм социаль инстинктлар һ. б. (2, 97).

Б. А. Розенфельд йолдызлы күк атамаларының гарәп теленә барып тоташуын күрсәтә (5, 35). Моны ул урта гасырларда фән теле гарәп теле булган Якын һәм Урта Көнчыгышның фәнни үзәк булуы белән аңлата. Аның карашынча, йолдыз исемнәре Хорезм астрономы Бируниның «Каноне Масуда» (1030) китабына латин теленнән, ягъни Птолемейдан алына.

Башка төрки халыклар кебек үк, татарлар төнге күктәге яктырткычларга үзенчәлекле мәгънә салганнар. Кеше тормышындагы һәр вакыйга йолдызларның күз карашыннан башка үтми дип уйлаганнар. Кешенең тууын яки үлемен дә йолдызлар белән бәйләнешле санаганнар. «Татарлар күктән җиргә атылучы йолдызны үлем яки туу символы, яки кемдер тарафыннан кылынган начар, яман эшкә ишарә итеп кабул иткәннәр» (11, 312).

Семантик яктан әсәр тукымасында кулланылган һәр исем, үз чиратында, җавап табылырга тиешле кызыклы бер табышмак, шифр функциясен дә башкара. Әдәби әсәр булсынмы, теләсә нинди халык иҗаты үрнәге булсынмы, ономастик берәмлекләрнең әлеге үзенчәлеге үзгәрешсез кала, ягъни игътибар үзәгендә аерым язучының, халыкның аңында, аның туган телендә теге яки бу ономастик берәмлекнең психологик билгеләнеше, белдергән мәгънәсе булырга тиеш. Онимның әсәр эчендә кулланылган мөмкин булган һәм реаль семантикасы язучыга танышмы, автор бу атаманың килеп чыгышы, потенциалы турында хәбәрдармы – болары да ономастик берәмлекләрнең әдәби әсәрләрдәге эстетик һәм сәнгати роленә, һичшиксез, йогынты ясый.

Татар халык җырларында түбәндәге йолдыз атамаларын очратабыз: *Рушан йолдыз, Казык йолдыз, Зөһрә йолдыз, Җидегән йолдыз, Кызыл йолдыз, Чулпан йолдыз.*

Мисалларга тукталыйк:

Ай катында <u>Зөһрә йолдыз</u>,
Ай калыкты, бат инде;
Чит илләрдә бик күп йөрдең,
Сагындырдың, кайт инде.

Әлеге җыр юлларындагы Зөһрә йолдыз атамасы борынгы төрки Алтын йолдыз (Венера) атамасына барып тоташа: Алтын йолдыз вакытлар

үтү белән Зөһрә йолдыз исемен ала. Төрек телендә дә Венера Зөһрә исемен йөртә. Җыр текстында «Венера» космонимын да файдаланырга булыр иде, ләкин халык яңгырашлы да, образлы һәм аһәңле дә «Зөһрә йолдыз» атамасын үз итә, аны текстта эндәш сүз төсмере белән дә тулыландыра, шул рәвешле космонимның эстетик һәм эмоциональ бизәк ясау мөмкинлеге арта.

Кашың Казан кондызы,
Күзең <u>Чулпан йолдызы</u>;
Синең кебек булса булыр
Оҗмахтагы хур кызы.

Чулпан йолдыз – татар халык җырларына төрек теленнән кергән Венера планетасының атамасы. Ә Венера, Прокл өйрәтмәсе буенча, кеше теләкләре белән бәйләнешле йолдыз. Татар егетенең үзенең сылуын шулай мактавы аның матур теләгеннән түгелмени?!

Татар мифологиясе һәм татар поэзиясен янәшә тикшереп төрле кызыклы нәтиҗәләр ясаган фольклорчы-галим Ф. Урманче «...ерак Күк читендәге бердәнбер йолдыз образын гәүдәләндерү тирән бер фәлсәфи мәгънә ала. Тик шунда да Җирдәге кеше халәтенең йолдыз белән турыдан-туры бәйләнгән булуы һәрвакыт беренче планга чыга һәм шигырьнең төп эчтәлеген билгели. Күктәге йолдызлар Җирдәге кешеләрнең язмышына да зур йогынты ясап торалар», – дип язган иде (10, 125). Күренгәнчә, әлеге фикер белән Прокл өйрәтмәсе арасында уртаклык бар. Символика өлкәсендә тикшеренүләр алып барган Джек Трессидер *йолдыз* символына «өстенлек, даимилек, саклау, уяулык...» (7, 107) дигән билгеләмә бирә. Димәк, йолдызлар – уяу сакчылар һәм кешенең ышанычлы дуслары. Татар халык җырларында да йолдызларга нәкъ шушы сыйфатлар хас булуы күренә.

Анай кәбәм минем уң кашым,
Яшь хәләлем минем сул кашым;
Ун мең чакрымнан качып киләм,
<u>Казык йолдыз</u> минем юлдашым.

Казык йолдыз – киң танылган, төньяк полюста урнашкан, хәрәкәтсез торучы Поляр йолдызның төркиләшеп Тимер казыктан кыскарган варианты. Әйткәнебезчә, борынгылар йолдызларның кеше язмышы белән идарә итү көченә ышанганнар. Югарыдагы җыр өзегендә дә йолдыз лирик герой өчен әнисе кебек үк кадерле. Тимерказык йолдызның бер урында гына тору легендасыннан (9, 525) калган йолдыз культы, аңа та-

быну эзләре җыр текстында сакланып калган. Юкка гына Казык йолдызны юлдаш итеп сайламаган халык.

Әгәр игътибар итсәк, йолдызларны «юлдашым» дип атау татар халкының башка җырларында да очрый. Алдагы җыр өзегендә шушы ук күренеш:

«Сахраларга чыксаң ялгыз башың,
Кызыл йолдыз булсын юлдашың;
Кызыл йолдыз булса, ай, юлдашың,
Мең дошманга торыр бер башың»

юлларындагы *Кызыл йолдыз* космонимы «Төрки телләрнең этимологик сүзлегендә» осман теленнән кергән Марс планетасы атамасы дип билгеләнә (11, 295). Җырда Кызыл йолдыз атамасы белән янәшә батырлык, көч мәгънәләре дә (мең дошманга берәү каршы тору) кулланыла. Әгәр Марс космонимының мифологиядә дәрт, көч-дәрт кебек кеше сыйфатларын гәүдәләндерүче йолдыз булуын искә төшерсәк, әлеге җыр юлларындагы янәшәлекне аңлату бик җиңел.

Татар халкының кайбер җырларында төрки-татар мифологиясендә очрамаган йолдыз атамаларын да очратырга мөмкин.

Мәскәү белән Харкау арасында
Сөяр калам гына Дон гына;
Төннәр уртасында диңгез кичәм,
Рушан йолдыз минем юл гынам.

Рушан йолдыз атамасы космонимия буенча язылган хезмәтләрдә дә, космогоник мифология буенча язылган хезмәтләрдә дә искә алынмый. Фарсы чыгышлы *раушан ~ рушан* сүзе «нурлы», «якты», «яктыртучы» мәгънәләрен бирә. Рушан йолдыз да шуңа нисбәтле аталган булса кирәк, бу очракта халык атаманың эчке мәгънәсеннән оста файдалана. Җырда шигъри сурәт ясау этимологик мәгънә аша башкарыла. Әмма, игътибар итик, «Рушан йолдыз минем юл гынам» диелә. Кабаттан йолдызның кеше язмышы сагында торучы «көч» булуын күрәбез.

Җидегән йолдыз җиде әйләнә Маһруй дигән тауларда.

Җидегән йолдыз атамасының нигезендә *«ете»* – җиде саны ята. В.В. Радлов «Опыт словаря тюркских наречий» дип аталган хезмәтендә өч йолдыз турында сүз йөртә: Тан, Илэк, Жидиган – Большая Медведица. «Жидиган» атамасы борынгы төрки «Етиган» атамасы белән тулысынча туры килә. «Җидегән йолдыз» сүзтезмәсе үзенә аваздаш һәм

мәгънәдәш «җиде» сүзе белән янәшә кулланылып поэтик яктан баетыла, космонимның образ тудыру мөмкинлеге арта.

Татар халык җырларында кулланылган әлеге йолдыз атамалары, бер яктан, күк җисемнәренең халык авыз иҗатында чагылышы, икенче яктан, халыкның күзаллаулары, космогоник мифология белән бәйле булса, өченчедән, алар – халык җырларының милли эстетик бизәкләре. Интернациональ кулланылыштагы сүзләр – космонимнарның халыклашкан, телгә җайлашкан формаларын җырларында файдаланып, халык җыр юлларының аһәңле, зәвыклы яңгырашына ирешә, алар ярдәмендә үзенчәлекле образ тудыра. Халыкның мифологик карашларын чагылдырган йолдызлар, ягъни космогоник мифология элементлары, татар халык җырларында юкка гына кулланылмый. Алар халыкның йолдызларны элек-электән килгән юл күрсәтүче, юлдаш буларак якын итү эзләрен саклыйлар.

ӘДӘБИЯТ

1. Бондалетов В.Д. Русская ономастика / В. Д. Бондалетов. – М.: Просвещение, 1983.

2. Евсюков В. В. Мифы о вселенной / В. В. Евсюков. – Новосибирск: Наука, 1988.

3. Нерозняк В. П. Названия звездного неба / В. П. Нерозняк // Русский язык: Энциклопедия. – М., 1965.

4. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988.

5. Розенфельд Б. А. Откуда произошли названия звезд и созвездий / Б. А. Розенфельд // Квант. – 1970. – № 10.

6. Рут М. Е. Образная номинация в русском языке / М. Е. Рут. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1992.

7. Словарь символов. – М.: ФОИР-ПРЕСС: Издат. торговый дом «Грант». – М., 2001.

8. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1973.

9. Татар халык иҗаты: Мәкальләр һәм әйтемнәр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987.

10. Урманче Ф. Татар халык иҗаты / Ф. Урманче. – Казан: Мәгариф, 2002.

11. Народные знания // Татары Среднего Поволжья и Приуралья. – М.: Наука, 1967.

12. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Җ», «Ж», «Й») / Отв. ред. Л. С. Левитская. – М.: Наука, 1989.

Н. В. Бубнова
Смоленск

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ОНИМОВ В СОСТАВЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ФОНОВЫХ ЗНАНИЙ СМОЛЯН
(На примере разряда топонимов)

Работа выполняется при финансовой поддержке РГНФ/БРФФИ, проект №10-04-00591 а / Б 2.

В центре внимания *антропоцентрического подхода* современной лингвистики находится изучение роли *языковой личности* в процессе познания, активным инструментом которого является язык. Язык обеспечивает преемственность культурных традиций языковых групп, образуя новое понятие со-знание» (1, 15) посредством приобщения индивидуального знания к коллективному знанию, т. е. языковая личность формируется знаниями, особым типом которых являются *фоновые знания* (2, 498).

Имя собственное как информационно нагруженная единица языка является одним из главных носителей фоновых знаний языковой личности. В структуре фоновых знаний наряду с общечеловеческими и общенациональными выделяются онимы регионального (краеведческого) уровня (3, 110), которые в силу своей непосредственной близости к воспринимающему субъекту способны оказывать даже большее влияние на формирование конкретной языковой личности, чем имена собственные более высоких иерархических уровней.

Материалом данной работы послужили имена собственные в составе региональных фоновых знаний смолян. Эти онимы были выявлены методом ассоциативного эксперимента, в котором приняли участие 1650 респондентов, различных по полу, возрасту, месту рождения, уровню образования, сфере профессиональной деятельности, времени проживания на Смоленщине и месту жительства (город Смоленск или один из районов области). Испытуемым было предложено в течение одной минуты записать имена собственные, с которыми у них ассоциируется топоним *Смоленщина*. Полученный материал был обработан нами посредством создания Базы данных, включающей 1212 онимов-реакций (13471 употребление). Данные имена собственные принадлежат следующим разрядам (в скобках указано количество ономастических единиц для каждого разряда): *топонимы* (449), *эргонимы* (279), *антропонимы* (250), *урбанонимы* (123), *хрематонимы* (54), *религионимы* (35), *хрононимы* (15), *литературные имена* (6), *документоним* (1).

Топонимы являются самым распространённым разрядом выявленных нами имён собственных (449 онимов, 4584 употребления) и составляют 37 % от общего количества ономастических единиц. Это можно объяснить тем, что географические названия играют огромную роль в жизни общества; территория России огромна, и каждый регион имеет своеобразные названия, в которых заключены его историко-культурные особенности.

Самой распространённой не только среди топонимов, но и среди всех разрядов выявленных онимов является тематическая группа **«Населённые пункты»** (272 онима, 1160 употреблений), включающая в себя названия деревень, посёлков, сёл, станций и хутора (*Загорье*). Индекс частотности более 10 имеют только 19 онимов (4 %), которые входят в списки реакций представителей нескольких районов и областного центра, что является показателем их более высокого (в сравнении с районным) уровня лингвокраеведческой ценности. В числе таких наименований: *пос. Новоспасское* Ельнинского района (67) – родина основоположника русской классической музыки М. И. Глинки; *д. Клушино* Гагаринского района (20) – родина первого космонавта Ю. А. Гагарина и др. Преобладают в составе данной группы ономастические единицы районного уровня, большая часть которых имеет невысокий индекс частотности; это во многом объясняется тем, что для испытуемых в понятие о родном крае входит, прежде всего, понятие о родном селе. Так, например, представителями Глинковского района были названы онимы: *д. Белый Холм* (9); *д. Добромино* (7); *д. Ромоданово* (5); *д. Берёзкино* (4) и т. д.

Тематическая группа **«Объекты гидросферы»** (108 онимов, 1933 употребления) занимает третье место по количеству входящих в неё ономастических единиц среди всех разрядов онимов, что является показателем роли водных объектов в жизни человека. Индекс частотности более 10 имеют 27 онимов (25 %), называющих крупные гидрообъекты, известные на всей территории Смоленской области и за её пределами: *р. Днепр* (953); *р. Угра* (61); *р. Западная Двина* (60) и др. Большинство топонимов данной группы представляют собой наименования водных объектов районного уровня, имеют невысокий индекс частотности и названы представителями одного района, например, только респондентами Демидовского района приведены названия озёр (*Лососно*, *Лошамьё*, *Мутное* (по 3); *Щучье* (2)) и рек (*Половья* (4); *Борожанка* (1)).

В состав тематической группы **«Административные территории»** (52 онима, 1394 употребления) наряду с названиями современных административно-территориальных объектов области (*г. Вязьма* (86);

г. Ельня (66); и др.), входят два онима, официально вышедшие из употребления, однако оставшиеся в структуре фоновых знаний смолян: *г. Гжатск* (8), переименованный в город Гагарин в 1968 году в честь Ю. А. Гагарина (1934 – 1968), родившегося в расположенном рядом с городом селе Клушино; и *Гжатский уезд* (2), переименованный в 1968 году соответственно в Гагаринский район.

Состав тематической группы **«Ландшафтные образования»** (7 онимов, 14 употреблений) отражает некоторые особенности рельефа (возвышенности, равнины, горы, рвы), а также истории и культуры Смоленского края (*Гнёздовские курганы* (6); *Гусинские курганы* (1)). Общий облик положительного рельефа Смоленщины определяется значительными по своим размерам объектами и соответствующими им названиями, отражающими характерные черты природы (*Холмисто-Волнистая равнина* (1)),«привязку» к населённым пунктам (*Валдайская возвышенность* (1)), признаки принадлежности конкретным лицам (*Бурцева гора* (1)). Облик отрицательного рельефа формируется названиями рвов, отражающими различные признаки, в том числе принадлежность конкретным реальным или мифическим лицам (*Чёртов ров* (3); *Монахов ров* (1)).

Тематическая группа **«Пути сообщения»** (4 онима, 68 употреблений) содержит в своём составе название исторического (IX–XIV вв.) торгового пути – *«Из варяг в греки»* (11), поскольку значительный и весьма важный отрезок этого пути проходил через Смоленскую землю, и путей сообщения, функционирующих в настоящее время, – *Старая Смоленская дорога* (39), возникновение которой относится к XIV–XV векам, и *трасса Москва-Минск* (17).

Немногочисленная тематическая группа **«Леса»** (3 онима, 3 употребления) сформирована онимами-реакциями (*Бор*, *Варнаковка*, *Мурашки*) жителей Шумячского района, лесистость территории которого составляет 40,6 %.

Все онимы тематической группы **«Страны»** (3 онима, 12 употреблений) имеют непосредственное отношение к Смоленщине: *Россия* (8) – территориально включает Смоленскую область, *Белоруссия* (3) – граничит с областью, *Речь Посполитая* (1) – с 1618 по 1654 год включала в состав Смоленские земли.

Таким образом, распределение онимов по тематическим группам способствует экспликации национально-культурной информации в содержании топонимов, которые не просто называют географические координаты, а в своём соотношении являются «проекцией времени на плоскость карты» (4, 111). Одним из эффективных способов представления

такой информации, на наш взгляд, может стать ориентированный на широкий круг адресатов *лингвокраеведческий словарь онимов* – источник общеобязательных ономастических знаний о Смоленском крае.

ЛИТЕРАТУРА

1. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1990. – 246 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.
3. Максимчук Н. А. Нормативно-научная картина мира русской языковой личности в комплексном лингвистическом рассмотрении. В 2-х ч. – Смоленск: Изд-во СГПУ, 2002. Часть 1. – 204 с.
4. Никонов В. А. Драгоценные свидетели // Этимология 1988 – 1990. – М.: Наука, 1992. – С. 109–114.

А. К. Булатова
Казань

ТОПОЛОГИЧЕСКИЕ ТИПЫ ПОЛИСЕМИИ В СОВРЕМЕННОМ ТАТАРСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Внутрисловные связи значений многозначного слова, взятые во всей своей совокупности, составляют основу его семантической структуры и могут быть описаны также с точки зрения направления и упорядоченной последовательности связей и их содержательных характеристик, определяющих разновидности внутрисловных связей.

Многозначное слово не просто представляет собой сумму взаимосвязанных значений, а является структурой связанных отношением семантической производности лексико-семантических вариантов, которые в свою очередь имеют определенную, иерархическую организацию (топологию) на основе прямого номинативного значения. Эта структура может характеризоваться одномерным расположением значений, последовательно связанных друг с другом и образующих единую цепь, как это имеет место, например, в семантике слова *йомшак,* значения которого 1) мягкий, умеренный: *Коймалар, өй түбәләре һәммәсе яңа яуган йомшак кар белән түшәлгәннәр* (Г. Ибраһимов) ‘Прясла, крыши домов – все покрыты свежо выпавшим мягким снегом’; 2) снисходительный, несуровый, нестрогий, мягкий: *Госпитальдә эшләү дәверендә аның йомшак холкы шактый ныгып өлгерде* (Г. Әпсәләмов) ‘За время работы в

госпитале его мягкий характер окреп'; 3) мягкий, кроткий: *Көләч йөзе, йомшак сүзе белән керә кешеләрнең эченә* (М. Гафури) 'Ее мягкий нрав, доброе слово проникновены'; 4) неострый, слабый, некрепкий: *Әткәй чормадагы чалгыны алып төшеп карады да, муены йомшак, яңа бөҗра кирәк булыр диде* (Г. Ибраһимов) 'Отец, спустив с чердака косу, сказал, что шейка слишком слабая и ей нужно новое кольцо' и т. д. Графически этот тип расположения значений и их связей можно изобразить с помощью следующей схемы:

Цепочечная связь свойственна также и многозначным словам. Цепочечная полисемия в чистом виде, однако, чрезвычайно редка. Гораздо более распространена радиальная связь значений многозначного слова, при которой все производные его значения связаны непосредственно с прямым номинативным значением и мотивированы им. Таков характер отношений между значениями существительного *аклык* – 1) белизна снега, бумаги, полотна: *Җир йөзе йомшак аклык белән капланды* (Г. Ибраһимов) 'Поверхность земли покрылась мягкой белизной'; 2) бледность, бледный цвет (кожи, тела): *бит аклыгы* 'бледность лица'; 3) отбели (на предутреннем небе, на рассвета): *Еракта таң аклыгы беленеп килә иде* (И. Гази) 'Вдали виднелись отбели рассвета'; 4) чистота, безвинность, доброта, непорочность: *Ул яна, бу дөньяны күрмәк булып аклык белән* (Ш. Бабич) 'Он горит, борется за то, чтоб сделать этот мир чистым, непорочным'. Графическое их изображение следующее:

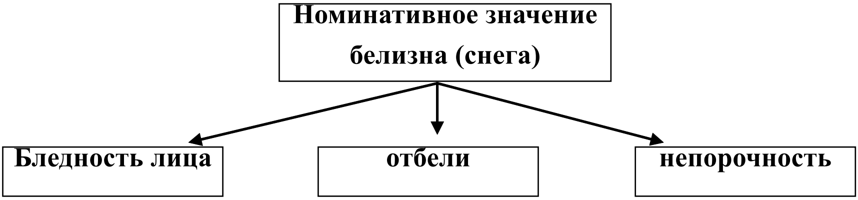

Аналогичным образом располагаются значения и в семантической структуре существительного *токым*, с основным значением которого ‘сорт, порода’ (*тау токымы* ‘горная порода’, *ат токымы* ‘порода лошадей’) непосредственно связаны все остальные его лексико-семантические варианты: 1) род, круг родственников, происхождение (национальное, социальное): *Күренеп тора: ул Закиевлар токымыннан* (М. Хәсәнов) ‘Сразу видно, он из рода Закиевых’; 3) род, племя (животного): *Кәҗә токымы бигрәк тә яман. Бер нәрсә белән дә исәпләшми бит* (Ш. Камал) ‘Козье племя очень скверное. Ни перед чем не остановишь ведь’; 4) потомство: *Үзегез беләсез, яхшы малның токымы да яхшы булып чыга* (А. Расих) ‘Сами знаете, у хорошего скота и потомство лучшее’; 5) икра рыб для разведения: *Шул чокырның буылган күленнән икенче елга колхоз күлләрендә балык үрчетергә балык токымы таратачакбыз* (Ф. Сәйфи-Казанлы) ‘Мы будем распространять икру для разведения рыб в другом из озер колхоза из запруженного озера той ямы’.

Наконец, наиболее обычный тип расположения связей в структуре многозначного слова — это радиально-цепочечная полисемия (также ее называют смешанной, или комбинированной), принимающая самые различные конфигурации в зависимости от того, какие значения находятся в непосредственной связи. Так связаны значения существительного *ырым* 1) верование, поверье: *Биредә төзәлмәс гарип кешеләрне, авыру атларны алып килеп, аларны әфсенләү-өшкерү бик күптәннән бер ырымга әйләнгән иде* (М. Галәү) ‘Здесь давно уже превратилось в поверье то, что привозили, приносили больных людей, лошадей и лечили их различными заклинаниями’; 2) примета, предрассудок: *Саран гына, йомыкый гына бу адәм, яшь булуына карамастан, һәртөрле дини хорафаларга, ырымнарга бик ышанучан кеше иде булса кирәк* (Ф. Хөсни) ‘Несмотря на то, что данный человек был скуп, худощав и молод, он верил в различные религиозные предрассудки и приметы’; 3) колдовство, нашёптывание: *Тәгъзимәнең үтереп башы сызлый. Имче карчыкны да чакырып карады. Тик өшкерүләр, ырымнар килешмәде* (А. Расих) ‘У Тагзимы ужасно болит голова. Она и приглашала старух-ворожей. Однако никакие заговоры и нашептывания не принесли результата’; 4) снадобье, зелье (заговоренное знахарем): *Син нәрсә, сеңелең урынына үзең миңа киләм дип, үз ырымнарыңны үзең эчеп тулгаклап утырасыңмыни?* (Н. Исәнбәт) ‘Что ты, выпила своё же зелье: говоришь, что выйдешь за меня вместо сестры’.

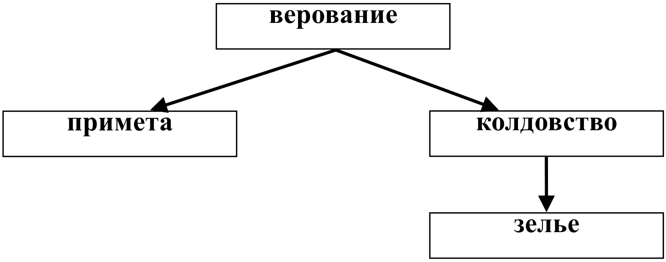

Приведенные графы, отражающие три топологических типа многозначности (цепочечную, радиальную и радиально-цепочечную), наглядно демонстрируют еще одно важное свойство связей значений: непосредственность и опосредованность отношений в семантике многозначного слова.

ЛИТЕРАТУРА

1. Реформатский А.А. Введение в языковедение / Под ред. В. А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 536 с.

2. Сафиуллина Ф. С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология (югары уку йортлары студентлары өчен). – Казан: Хәтер, 1999. – 288 б.

3. Харитончик З. А. Лексикология английского языка. – Минск: Вышэйшая школа, 1992. – 148 с.

М. Р. Булатова
Казань

КУРМАНТАЕВСКИЙ ГОВОР В СРАВНИТЕЛЬНОМ ОСВЕЩЕНИИ (фонетические особенности)

В юго-западной части Башкортостана проживает довольно большая группа татарского населения. С целью изучения их говоров мы, т.е. я и мой научный руководитель Д. Б. Рамазанова, в январе этого года, провели научную экспедицию в северо-западную часть Гафурийского района Республики Башкортостан.

Район расположен на западных склонах Южного Урала. Большая часть территории горная. Узкая равнинная западная полоса занята долиной реки Белой, и ее правых притоков – Зилим, Зиган и Усолка. Район образован 20 августа 1930 г. Первоначально носил название Красноусольский, в 1940 г. был переименован в Гафурийский в связи с 60-летием

народного писателя М. Гафури, родившегося в татарской деревне Зилим-Караново.

В 1973, 1986 гг. татарские деревни юго-западной части Гафурийского района впервые были изучены Д. Б. Рамазановой во время диалектологических экспедиций, организованных ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова и говор их введен в науку под названием тепекеевский говор среднего диалекта татарского языка. Такое название связано с тем, что они вместо звонких *д, б, г* в определенной позиции произносят их глухие пары, т.е. *т, п, к*.

В ходе экспедиции был исследован говор деревень Абдуллино, Бурлы, Зилим-Караново, Новобурлы, Курмантау, Кызыл-Яр и др., собран значительный материал по этнографии, записаны легенды о заселении края. Для сравнительного обозрения мы сочли нужным посетить также и некоторые деревни, относящиеся к тепекеевскому говору, которые расположены в юго-западной части района (Инзелга, Кутлугуза, Янгискаин, Урал).

Анализ собранного языкового материала показал, что говор северо-западной части района, имеет своеобразную систему диалектных особенностей, несколько отличающуюся от систем особенностей соседних говоров (см.: Сравн. таблица…) и позволяющую рассматривать говор исследованных деревень как отдельный самостоятельный курмантаевский говор среднего диалекта татарского языка (от названий горы Курмантау, расположенного рядом, и деревни Курмантау).

По легендам, бытующим среди населения, в заселении этих деревень участвовали татары, выходцы из Поволжья. Например, по словам жителей села Бурлы, они, во избежание насильственной христианизации, несколькими семьями перебрались в это село из Казанской стороны. До сих пор одна из улиц села носит название «Казанская». В дальнейшем, жители улицы «Казанская» переселились и в нескольких километрах образовали деревню «Новобурлы». Самый старинный житель, который первым родился в новой деревне Новобурлы, Фахретдинов Исмагыйль рассказывает: «Без авылым белән яшьтәшбез инде» (я являюсь ровесником нашей деревни). Деревня была образована в 1920 году. Жители этой и некоторых других деревень утверждают, что предки вышли из Казанской стороны, и язык у них – татарский.

В целом, курмантаевский говор – это один из тех говоров, который распространен в центральной полосе Республики Башкортостан, то есть на контактной зоне с башкирским языком. Говор, как и златоустовский и тепекеевский говоры, проявляет общность с башкирским языком во всех уровнях: в лексическом, фонетическом и грамматическом. Следует

отметить, что в деревнях, входящих в курмантаевский говор, некоторые особенности распространены неравномерно, отличаются друг от друга по активности употребления *с* вместо *ч* татарского литературного языка, интердентального *d*, *ч*-оканья и некоторых других.

Изучение данного говора представляет научный интерес, прежде всего для исследования процессов взаимовлияния близкородственных языков в условиях территориального смешения.

Сравнительная таблица специфических соответствий звуков татарских говоров юга Башкортостана

Диалекты	Средний					Мишарский
Говоры / Соответ.	Белебеевский подговор	Тепекеевский говор	Учалинский говор	Турбаслинский говор	Курмантаевский говор	Стерлитамакский говор
Огубленный **а°** [ба°ла·]	+	+	+	+	+	–
-ай~-ый -әй~-и(й) [ба°рмай], [сөйләй]	+ (СП.)	+	+	+	+	–
Увулярные ***қ, ғ, х*** [қолға]	+	+	+	+	+	–
к~г [төңке]	–	+	–	–	–	–
п~б [пер]	–	+	–	–	–	–
җ~й [җул]	+	–	–	+	–	+
й~җ [йылы]	+	+	+	–	+	+ (СП.)
ж~җ [хужа]	–	+	+	–	+	–
с~ч [сәскә]	–	+	+	–	+	–
т~д [кинтер]	–	+	–	–	–	–
д~л, н [матурдық] ***т~л, н*** [биттек – битлек, қартты – қартны]	–	–	+	–	–	–

d~з [хәdер]	+ (СП.)	+	+	–	+ (СП.)	–
2л. ед.ч. изъяв. накл. ***-ң ~ -сың/-сең*** [утыраң, киләң]	–	–	+	–	–	–
2л. мн.ч. по-вел. накл. ***-ң/-ың/-ең~ -гыз/-гез*** [сақлаң, узың]	–	–	+	–	–	–
оконч.прош. вр. ***-ны/-не, -dы/-dе*** [қараны, килмәне], [қыуdы, үрdе]	–	–	+	–	–	–

* СП. – спорадически

По своему звуковому составу исследуемый говор в основном не отличается от татарского литературного языка. Однако наблюдаются некоторые расхождения, которые сводятся, главным образом, к различного рода соответствиям, к сохранению древних фонетических форм и др.

С и с т е м а   г л а с н ы х . В рассматриваемом говоре, как и в татарском литературном языке, имеются девять исконных гласных и в составе заимствований еще три. Всего двенадцать гласных звуков: *а-ә, о-ө, у-ү, ы-э/е, и, ō, ы̄, ē.*

Соответствия гласных. ***ә~и****: кәштә* (киштә) – полка, *кәм* (ким) – меньше, *әпәй* (ипи) – хлеб. Но *пилмин* (пилмән) – пельмень.

По объему такой особенности курмантаевский говор сближается с татарскими говорами уральского региона (9, 64; 14, 242; 12, 22; 14, 350, 383, 182) и др. Это явление имеет место и в мишарском (10, 42) и восточных (14, 250) диалектах.

у/ү~о/ө: *тукмас* (токмач) – лапша*, йүткерү* (йөткерү) – кашлять, *күдрә* (бөдрә) – кудри; ***о/ө~у/ү:*** *йоқа* (йука) – тонкий, *олай* (улый) – воет, *қарақосқол* (кара-кучкыл) – черный, темный, *көзәтү* (күзәтү) – следить, *шөрләү* (шүрләү) – струсить.

Соответствия *о/ө~у/ү, у/ү~о/ө* обнаруживаются во всех татарских диалектах и показывают на двусторонность и незавершенность передвижения шкалы губных гласных в татарских говорах.

ы~а: в глагольных окончаниях и в некоторых словах: *апыра* (апара), *табыр* (табар) – буд. время найдет*, үтер* (үтәр) – пройдет, *түзергә* (түзәргә) – терпеть. Оно отмечено как в говорах среднего, так и мишарского диалектов (5, 46; 10, 41), распространено в ряде тюркских языков (башк., кум., тув., ног., ойрот.), зафиксировано и в памятниках древнетюркской письменности (2, 178).

а, ә~ы, е: *алй(ж)аған* (алҗыган) – устал, *қатырқа* (катыргы) – картон, *билдәле* (билгеле) – известный, *сүбәк* (чүбек) – охлопок, *озон торақлы* (озын торыклы) – длинноногий. Случаи замены узкого гласного *ы, е* широким гласными *а, ә* наблюдаются в пермском и мензелинском говорах среднего диалекта. В параньгинском, заказанских говорах среднего диалекта *а, ә~ы, е* отмечено в частицах вопроса *-мы*/*-ме* литературного языка.

о~а: *тотош* (тоташ) – непрерывно, ***у~ы:*** *карбуз (карбыз);* ***ы~у:*** *былыша* (булыша) – помогает, *мынса* (мунча) – баня; ***и~ә:*** *әлбиттә* (әлбәттә) – конечно; ***ы~о:*** *мында* (монда) – здесь, *сырнау* (чорнау) – наматывать, *тымау* (томау) – насморок; ***э(е) ~и:*** *тегәнәк* (тигәнәк) – репейник, *кейем (кийем);* ***ү~и:*** *күгәwен* (кигәвен) – овод.

В отличие от татарского литературного языка, в говоре наблюдается употребление передних гласных вместо задних и, наоборот, задних – вместо передних: *йәбешү* (йабышу) – липнуть, *бөрсә* (борча) – блоха, *йөн* (йон) – шерсть, *кесерткән* (кычыткан) – крапива, *сиңә* (сиңа) – тебе; *сыйган* (чегән) – цыган, *сихыр* (сихер) – колдовство.

Это явление обнаруживается почти во всех говорах татарского языка.

В говоре губная гармония гласных, как и в большинстве говоров среднего диалекта, не имеет отклонений от орфоэпических норм татарского литературного языка (6, 229): *соқор* (чокыр) – яма, *болот* (болыт) – облако и т. п.

Дифтонги. 1. В аффиксах глаголов настоящего времени изъявительного наклонения и глаголов желательного наклонения, а также в отрицательных формах деепричастия на *-ып*/*-еп* вм. тат. литер. ***-ый*/*-и(й)*** систематически произносится дифтонг ***-ай*/*-әй***: *сайлай* (сайлый) – выбирает, *сөйләймен* (сөйлимен) – рассказываю, *эшләйег әле* (эшлик әле) – сделаем-ка, *эшләмәйенсә* (эшләмичә) – не работая. Это же явление систематически прослеживается и в определенной группе слов: *песәй* (песи) – кошка, *бәбәй* (бәби) – ребенок, *үгәй* (үги) – неродной, *жизнәй* (җизни) – зять и т. д.

Данное явление активно выступает в ряде основных говоров всех диалектов, бытовало в татарском литературном языке вплоть до XX в.,

связано с фонетическими закономерностями общетюркского характера и вполне справедливо определено как исторически общее явление для татарского и башкирского языков (9, 65; 13, 65).

Следут подчеркнуть, что дифтонг *-ай*/*-әй* наблюдается и в других тюркских языках, например, в ногайском, каракалпакском, кумыкском, карачаевском. Широкий вариант бытовал в памятниках старотатарской и древнетюркской писменностей (2, 87).

2. Дифтонг ***-өй*** произносится как и в татарском литературном языке: *өй* – дом, *көй* – мелодия, *өйләнү* – жениться, *сөйкемле* – привлекательный, *көйәнтә* – коромысло и т. д.

В некоторых нас.пп. встречается монофтонгизация в словах: *сүләү* (сөйләү) – говорить, *сүрәү* (сөйрәү) – волочить. Как известно, монофтонгизация дифтонга *-өй* в *-ү* составляет характерную особенность мишарского диалекта (10, 58), наблюдается в сибирских диалектах (15, 47, 189) и в некоторых говорах среднего диалекта. Зафиксирован случай монофтонгизации дифтонга *-өй* в *-ә*: *кәмә* (көймә) – лодка.

3. Дифтонг ***-ыw*/*-еw*** // ***-ыу*/*-еү*** говора соответствует гласным *-у*/*-ү* татарского литературного языка в открытом слоге или в конце слова, а исторически восходит к древнетюркским *-оғ, -уғ, -ығ, -ег, - ғы, -ге* (7, 226) (Ср: *суғ* – вода, *соғуқ* – холодно, *қоғур, қуғур* – жарить, калить):

а) в конце слов*: сыw*//*сыу* (су) – вода, *быw* (бу) – этот;

б) в середине слов: *сыwық*//*суwық* (суык) – холодно, *қыwала*//*қуwала* (куала) – гони.

в) в именах действия на *-у*/*-ү*: *китеw*//*китеү* (китү) – уйти, уходить, отъезд, *барыw*//*барыу* (бару) – идти, хождение.

Данное явление более отчетливо выступает в касимовском (14, 159), ичкинском (18, 173), пермском (14, 185), стерлитамакском (11, 120), златоустовском (16, 28), тепекеевском (12, 23) говорах, а также в говорах восточных диалектов (1, 25) татарского языка. В башкирском языке считается литературной нормой (4, 16).

4. В конце слова или в открытом слоге вместо ***–и(й)*** открытого слога иногда произносится ***-ей:*** *сей* (чи) – сырой, *кейем* (кием) – одежда, *ней* (ни) – что*, Сәрбей* (Сәрби) – имя собств. и т. д.

Явление протезы и эпентезы. В заимствованных словах перед звуком *р* в начале слова, а также при стечении согласных *ст, ск, шк, шт* возникают краткие согласные *ы, э*: *ыстанса* – станция*, ыскылат* – склад, *ышкул* – школа, *шифыр* – шифр, *шарыф* – шарф. Кроме того: *қарышы* (каршы) – против, *йөрөмәй* (йөрми) – не ходит. Данное явление в заимствованиях носит общетюркский характер (7, 281).

Выпадение некоторых гласных звуков (элизия на стыке слов). 1. Выпадение гласных звуков *а, ә* в корне слова: *иләшә* (ийәләшә) – привыкает, *гәзит* – газета.

2. При стечении двух гласных на границе слов, подчиненных общему ударению (6, 223), наблюдаются те же явления, что и в татарском литературном языке: одинаковые гласные сливаются и составляют один общий слог: *баралмады* (бара алмады) – не смог пойти, *балақсасы* (бала акчасы) – детское пособие, *Зифапа* (Зифа апа) – тетя Зифа и т. п., или при стечении двух неодиннаковых по узости гласных (при условии что первым из них является *а, ә, э/е, о, ы)* чаще всего сохраняется второй гласный: *қарурман* (кара урман) – дремучий лес, *карәле* (кара әле) – смотри-ка.

Фонетические соответствия в русских заимствованиях. В заимствованных из русского языка и через него словах гласные ***о, ы, е*** заменяются звуками, свойственными данному говору.

а) перед ударным слогом ***о>а, ә:*** *калхуз* – колхоз, *камиссийә* – комиссия, *ахутник* – охотник, *кәстүм* – костюм и т.п.

б) в ударном слоге ***о>у/ү:*** *расхут* – расход, *багун* – вагон, *налук* – налог, *пушта* – почта, *мишүк* – мешок, *писук//писүк* – песок и т. п.

в) в ударном слоге вместо ***о*** употребляются также гласные ***а, ә:*** *кила* – кило, *кина* – кино, *вина* – вино, *бидрә* – ведро и т. п.

г) гласный ***э*** заменяется звуком ***и:*** *иликтыр* – электр, *симина* – семена, *систра* – сестра, *силсәwит* – сельсовет, мидал – медаль и т. п.

д) гласный ***а*** заменяется звуком ***ә***: *бәтәрәй* – батарейка.

Система согласных. В рассматриваемом говоре имеются следующие согласные: губно-губные: *п, б, м, w, ф*; переднеязычные: *т, д, с, з, d, л, н, р, ц, ч, ж, ш, щ*; среднеязычный: *й*; заднеязычные*: к, г, ң*; глубокозаднеязычные: *қ, ғ, ң*; фарингальный: *һ*.

Соответствия согласных. В данном говоре самыми отличительными специфическими особеннностями в области согласных являются: соответствия **с~*ч, d~з, ж~җ, й~җ.***

1. Одной из характерных фонетических особенностей исследуемого говора является систематическое употребление согласного звука ***с*** вместо переднеязычного ***ч*** литературного языка во всех позициях в слове: *сәй* (чәй) – чай, *аслық* (ачлык) – голод, *беренсе* (беренче) – первый, *жыйғас* (җыйгач) – собирав и др.

Соответствие **с~*ч*** ограниченно имеется в дубъязовском, нурлатском, пермском и касимовском, подберезинском (14, 25, 58, 188, 160; 3, 45) говорах среднего диалекта. В мишарском диалекте употребляется в

определенной группе слов (10, 84). По характеру этой особенности исследуемый говор проявляет наибольшую общность с тепекеевским (12, 23), златоустовским (16, 30) говорами. В башкирском языке она является специфической особенностью, свойственна также чувашскому, якутскому (17, 169), хакасскому (8, 36) языкам.

2. Употребление интердентального ***d*** вместо литературного ***з:*** *ҡыdыҡай* (кыз) – девочка, *сеd* (сез) – вы, *dур* (зур) – большой, *әdерләү* (әзерләү) – готовить. Диалектологи Л. Заляй, А. Ш. Афлетунов и Д. Б. Рамазанова указывали, что *d* отличается от башкирского ҙ преобладанием смычного элемента. По мнению Д. Б. Рамазановой, «отсутствие, как и в венгерском языке, его глухой пары наталкивает на мысль, что он является угорским субстратом» (13, 65).

Соответствие ***d~з*** распространен в тепекеевском (12, 23), мензелинском (11, 87), сафакульском (14, 384), мамадышском (14, 30) говорах среднего диалекта; имеет место и в туркменском (7, 249–253) языке.

3. Переднеязычному щелевому ***җ*** соответствует среднеязычный сонант ***й****: йылы* (җылы) – тепло, *мөрйә* (морҗа) – труба, *йаwап* (җавап) – ответ.

Эта особенность является характерной чертой мишарского диалекта (10, 50; 5, 128). Активно вытупает в златоустовском (16, 30), тепекеевском (12, 23), нукратском (14, 148), ичкинском (14, 337) говорах среднего диалекта, в восточных диалектах (1, 33). В башкирском языке принята как литературная норма (4, 21).

4. В начальной и интервокальной позициях вместо ***җ*** произносится палатализованный ***ж***: *жай* (җай гына) – медленно, *жиде* (җиде) – семь, *хужа* (хуҗа) – хозяин, *хаж* (хаҗ) – хадж и др.

Это явление, однако в середине слова, характерно для дубъязовского, златоустовского, тепекеевского говоров среднего диалекта (14, 24, 319, 360); имеет место в башкирском (4, 29), ногайском, казахском, каракалпакском языках.

Д. Б. Рамазанова справедливо отмечает, что «употребление ***ж*** в начальной позиции связано со стремлением говорящего соблюдать норму татарского литературного языка» (12, 24).

Другие особенности в области согласных сводятся к различного рода соответствиям, позиционным изменениям и др. в опреленных группах слов.

Соответствия ***п~б***: *пет* (бет) – вошь; ***к~г:*** *сикә* (чигә) – висок, *ҡатырҡа* (катыргы) – картон, *сулаҡай* (сулагай) – левый, левша; ***м~б:*** *мәке* (бәке) – прорубь; ***н~л:*** *тешнәү//тешләү* (тешләү) – кусать, *йондоз*

(йолдыз) – звезда; ***р~н:*** *үткер* (үткен) – острый; ***х~к:*** *wахыт*//*wақыт* (вакыт) – время, *хәдәр*//*қәдәр* (кадәр) – послелог «до»; ***к~х:*** *қатын*//*хатын (хатын)* – женщина, *йақшы*//*йахшы* (яхшы) – хорошо; ***й~л:*** *қарайу* (каралу) – чернеть, *төзәйү* (төзәлү) – поправиться; ***р~л:*** *шурпа* (шулпа) – бульон, *артқыры-тортқыры* (аркылы-торкылы) – крест-накрест; ***һ~х:*** *хәм*//*һәм* (һәм) – союз "и", *шәхәр*//*шәһәр* (шәһәр) – город; ***д~г:*** *билдәле*// *билгеле* (билгеле) – известный; ***к~н:*** *искәү*//*иснәү* (иснәү) – нюхать; ***з~д:*** *қазақ* (кадак) – гвоздь, *қазалыу* (кадалу) – воткнуться, *Фәризә* – Фәридә.

В заимствованиях из русского языка губно-зубному звуку ***в*** соответствуют в говоре следующие согласные: ***б, п, ф, w~в:*** *бидрә* – ведро, *фис* – весь, *сәпсим*//*сафсим* – совсем, *самаwыр* – самовар.

Вставка согласных. В качестве вставочных звуков чаще выступают ***т, л, к***. 1. Некоторые случаи вставки ***т*** после ***р*** наблюдаются в середине слова: *себертке* (себерке) – метла, *сыбыртқы* (чыбыркы) – кнут. Вставка ***т*** характерна для мишарских говоров (10, 94), отдельные случаи этого явления обнаруживаются и в говорах среднего диалекта.

2. В середине слова вставляются ***р, л*** в словах: *кесерткән* (кычыткан) – крапиво, *торлақ* (торак) – жилище.

3. Случаи вставки ***м*** в конце послелога: *тиклем* (тикле) – до, *хәтлем* (хәтле) – до.

4. Вставка ***ң:*** *сеңгерткә* (чикерткә) – кузнечик, *йаңғылыш* (йалгыш) – нечаянно, ошибочно.

5. Вставка ***к***: *оқшай*//*охшай* (ошый) – нравиться, *ақлан* (алан) – поляна, *сасық* (сасы) – вонючий, *йоқақ* (юка) – тонкий, *қысқақ* (кыска) – короткий. Ср.: древнетюрк.: *улуғ>олы* – большой, *тириг>тере* – живой, *сасығ>сасы* – вонючий (2, 46).

Выпадение некоторых звуков и слогов. 1. Выпадают согласные ***г, ғ*** в интервокальной позиции. При этом однородные гласные дают один долгий звук: *белмәңгә* (белмәгәнгә) күрә – потому что не знает; *те*/*тее* (теге) – тот и т. д. или, если соседние гласные различны по подъему, то между ними возникают сонанты ***w*** и ***й***: *нийә* (нигә) – почему, *түwел* (түгел) – нет, не и т. д.

2. Сокращение геминированных согласных: ***нн>н:*** *алганар* (алганнар) – взяли; ***кк>к:*** *чықан* (чыккан) – вышел; ***сс>с:*** *бармасыз* (бармассыз) – не пойдете.

3. Выпадение звука ***л***: *итеү* (илтү) – отнести, *кузғату* (кузгалту) – сдвинуть; *нишисең* (нишлисең) – ни эшлисең, *нишәп* – почему; выпадение согласного ***т***: *тапау* (таптау) – растоптать; ***н***: *мыса*//*мынса* (мунча) – баня; ***п***: *кутару* (куптару) – отодрать; ***р***: *барымын* (барырмын) – пойду,

йөгеребез (йөгерербез) – побегаем, *йара* (ярар) – ладно, *хә//хәзер* (хәзер) – сейчас.

В говоре, как и в большинстве говоров, встречается выпадение ***л*** с последующим стяжением гласных в деепричастии *алып*: *аппара* (алып бара) – несет, *апқайта* (алып кайта) – принесет.

Случаи выпадения звуков *р, л, н* обнаруживаются и в других говорах татарского языка. Н.К. Дмитриев считает, что сонорные *р, л, н* в тюркских языках принадлежат к числу неустойчивых (7, 279).

Гармония согласных. *Прогрессивная ассимиляция.* Звук ***л***, как и в татарском литературном языке, после носовых звуков подвергается прогрессивной ассимиляции: *төннә* (төнлә) – ночью, *уннап* (унлап) – по десять, *қаенных* (каенлык) – березовая роща. Редко в позиции после сонорных ***н, м*** корня аффикс исходного падежа сохраняет звучание ***–дан/дән***: *күндән* (күннән) – из кожи, *кемдән* (кемнән) – от кого.

Регрессивная ассимиляция. 1. Переднеязычный *н* в позиции перед губно-губным *п* и *м* подвергается частичной ассимиляции: *умбер* (унбер) – одиннадцать, *йамбаш* (янбаш) – бедро, *симме* (синме) – ты что ли.

Ассимиляция согласного ***н*** последующим губно-губным ***б*** является орфоэпической нормой татарского литературного языка.

2. Переднеязычные ***ч*** и ***с*** в определенной группе слов подвергаются полной регрессивной ассимиляции: *шишмә* (чишмә) – родник, *шиш* (чиш) – развяжи, *шебеш* (чеби) – цыпленок.

3. Звуки ***л, н*** в позиции перед согласными ***к–г***, ***қ–ғ*** подвергаются частичной регрессивной ассимиляции, уподобляясь по месту образования: *йаңғыз* (ялгыз) - одинокий, *иртәңге* (иртәнге) – утреннний.

Все перечисленные особенности имеются также в других говорах среднего диалекта татарского языка, особенно в говорах Приуралья.

Единичный случай замены ***л*** звуком ***ң*** по влиянием последующего ***г*** наблюдается в слове *йаңғыз* (ялгыз) – одинокий. В говоре употребляется и форма *йаңғылыш* слова *ялғыш*. В говоре сохранилась древняя форма этого слова: *jaŋil* – ошибаться, *jaŋluq* – ошибочный.

В других говорах имеются варианты: *йаң/ы/лыш* // *җаң/ы/лыш* (мишарск. и ср.д). Встречается оно и в других тюркских языках: башк. *йа/ң/ылыш*, караим. *йангъылыш*, кум. *янгылыш*, карачаево-балк. *джангылыч*, ккалп. *җаңылыс*, ног. *янъылыс*, тур. *yanliş*.

Таким образом, анализ лингвистического материала в области фонетики показывает, что фонетическая система говора в основе своей является татарской. По ведущим диалектным особенностям говор проявляет наибольшее сходство с говорами среднего диалекта, что позволяет

рассматривать его как один из говоров среднего диалекта татарского языка. В говоре имеют место черты, характерные для мишарского диалекта, а также общие с восточными диалектами.

В области фонетики обнаруживается общность говора и с башкирсими говорами, которая выражается, в частности, в употреблении *с* вместо татарского *ч* во всех позициях в слове, *ж* вместо *җ* в позиции между гласными в определенной группе слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барсукова Р. С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении. – Казань, 2004. –160 с.

2. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1959. – 218 с.

3. Баязитова Ф. С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1986. – 248 с.

4. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – 276 с.

5. Җәләй Л. Татар диалектологиясе. – Казан, 1947. – 136 б.

6. Зәкиев М. З., Сафиуллина Ф. С. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 2002. – 407 б.

7. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I: Фонетика. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 336 с.

8. Исхаков Ф. Г. Хакасский язык. Краткий очерк по фонетике. – Абакан: Хаккнигоиздат, 1956.

9. Махмутова Л. Т. О татарских говорах северо-западных районов Башкирской АССР (по материалам экспедиций 1954–57) // Материалы по татарской диалектологии. – Вып. 2. – Казань, 1962. – С. 57–85.

10. Махмутова Л. Т. Опыт исследования тюркских диалектов: мишарский диалект татарского языка. – М.: Наука, 1978. – 271 с.

11. Рамазанова Д. Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. –191 с.

12. Рамазанова Д. Б. Тепекеевский говор татарского языка // Материалы по татарской диалектологии. – Вып. 6. – Казань: ИЯЛИ, 1988. – С. 20–43.

13. Рамазанова Д. Б. Вопросы татарской диалектологии. – Казань, 2008. – 272 с.

14. Татар халык сөйләшләре. Ике китапта. – Казань: Мәгариф, 2008. – Беренче китап. – 463 б.

15. Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. – Казань: Изд-во Казан ун-та, 1977. – 295 с.

16. Хайрутдинова Т. Х. Златоустовский говор татарского языка. – Казань, 1985. – 158 с.

17. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука, 1970. – 204 с.

18. Юсупов Ф.Ю. Көньяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре. – Казан, 1979. – 184 б.

Ю. Ф. Бурганова
Казань

ИЗУЧЕНИЕ ИНТЕРФИКСОВ В ДИАЛЕКТАХ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

В тюркских языках на границе основы и суффикса наблюдается интересное явление, так называемая интерфиксация, на которую в тюркологии до настоящего времени вообще не обращают внимания (1, 112). По месту положения в слове кроме суффиксов, следующих за корнем и основой, имеются интерфиксы, представляющие один из видов аффиксов. Интерфиксы – это аффиксы, служащие для присоединения служебной морфемы, т. е. суффикса, к корню или основе. Это явление было замечено уже в 1974 г. в трудах Ф. А. Ганиева (2, 95–96). Именно он стал первым, кто обратил внимание на это явление в истории тюркологии. Науке известно, что в татарском языке два гласных звука не может находиться рядом, между ними всегда ставится согласная буква или интерфикс. Не подлежит никакому сомнению наличие интерфикса в татарском и других тюркских языках. В башкирском языкознании, используя труды Ф. А. Ганиева, уже стали отмечать интерфиксы. К. Г. Ишбаев в своих исследованиях по словообразованию «Словообразование башкирского языка» (3), «Башкирский язык. Морфемика. Словообразование» (4) изучает интерфикс под термином *интерфонема (морфонема)*. Здесь особой роли не играет название термина, главное – это обнаружение в башкирском языке интерфиксацию и её исследование. Для того чтобы еще раз доказать факт существования интерфиксов не только в тюркских языках, в том числе и в татарском, исследуем диалекты татарского языка и приведем слова с интерфиксами, которые были найдены нами из диалектологических словарей (5).

Как известно, в татарском языке имеются словообразующие суффиксы *-ык*/*-ек*/*-к (ват+ык* ‘битый, разбитый’*, бастыр+ык* ‘слега, гнет’, *яр+ык* ‘щель, трещина’*)*. При присоединении данных суффиксов к корням и основам, оканчивающимся на гласные, между основами и суффиксами *-ык*/*-ек* возникает дополнительный элемент – согласный *«в» («w»)*: *ялтыра+в+ык* ‘блестящий’, *йомарла+в+ык* ‘ком, комок’, *тарла+в+ык* ‘ущелье’, *чәчрә+в+ек* ‘брызги’, *черелдә+в+ек* ‘свиристель’. По нашему мнению, элемент *в(w)* является интерфиксом, который используется для ликвидации непривычного для татарского языка зияния (хиатуса), возникающего во время присоединения суффикса *-ык* к глагольным основам.

Данный интерфикс встречается довольно часто и в диалектах татарского языка. Приведем примеры на **интерфикс *в (w)* в существительных:** гөрнә-w-ек *блт.* ‘ручей’ (гөрләвек), йалтыра-в-ык *туб.-ирт.д.* ‘блесна’ (селкенмә алдавыч, ялтыравык), җыла-w-ыӄ *баст.* ‘щетинка – на спине у младенцев’ (кәчәркә), йарла-w-ыӄ *минз.* ‘побережье, овражистая местность’ (яр буе, чокырлы җир), йәшлә-w-ек *перм.* ‘заросль’ (әрәмәлек), кетерә-w-ек *твр.* ‘мелкие монетки, блестки’ (вак тәңкәләр), күзлә-в-ек *кузн.* ‘родник’ (чишмә), күллә-w-ек *кргл., бгрс., шрл.* ‘низина’ (уйсулык, үзәнлек), кырма-w-ык *срг., чпр., чст., мәл.,* ‘репей’ (тигәнәк), ӄыңғыра-w-ыӄ *трх.* ‘жестяной колокольчик’ (калай кыңгырау), укла-w-ык *глз.* ‘скалка’ (уклау), шарылда-в-ык *срг., чпр.* ‘перекат на реке’ (шарлавык).

Суффикс *-вык* иногда может образовать и **прилагательные**: тат. *хырылда+в+ык* ‘хриплый’, *чыелда+в+ек* ‘визгливый’ (6, 120–121). В диалектах встречаются следующие слова с **интерфиксом *в (w)***: абдыра-в-ык, абдыра-w-ык *кузн., срг., хвл.* ‘спешный, срочный’ (ашыгыч), айра-w-ыӄ *мам.* ‘несгустившийся’ (куермаган), йыла-в-ык, йыла-w-ык *тмн., кузн., хвл., мәл., чпр., срг.* ‘плаксивый, плакса’ (елак); ботала-w-ыч *кргл., бгрс.* ‘путаный, запутанный’ (буталчык, буталган), ташла-w-ыч *т.я.* ‘заброшенный’ (ташландык).

В татарском языке имеются словообразующие суффиксы *-ыч/-еч (юан+ыч* ‘утешение, забава’, *сөен+еч* ‘радостное событие’, *үкен+еч* ‘раскаяние’, *таян+ыч* ‘опора’). О происхождении суффиксов *-ыч/-еч, -ч* в тюркологии имеется ряд гипотез. В «Татарской грамматике» (7, 264) об этой проблеме сказано следующее: «Так, Н. Ф. Катанов генетически связывает суффиксы *-ыч/-еч, -ч* с суффиксом *-ыш.* Исследователь азербайджанского языка С. Джафаров утверждает, что он происходит от суффикса *-гыч.* По мнению Г. И. Рамстедта, суффикс *-ыч* является дальнейшим фонетическим развитием суффикса *-чак.* Суффикс *-выч/-веч,* безусловно, имеет генетическую связь с суффиксом *-ыч.* Но не совсем ясным представляется его элемент *-в(w).* На наш взгляд, и в этом случае можно выдвинуть те же гипотезы, которые были высказаны нами при исследовании суффикса *-в+ык.* При присоединении данных суффиксов к корням и основам, оканчивающимся на гласные, между основами и суффиксами *-ыч/-еч* возникает дополнительный элемент – согласный *«в»(w): төтәслә+в+еч* ‘курильница’, *тугла+в+ыч* ‘мутовка’, *тырма+в+ыч* ‘грабли’, *бәйлә+w+еч* ‘шнурок’, *яна+в+ыч* ‘брусок’, *чорна+в+ыч* ‘моталка’, *када+в+ыч* ‘шпилька’, *калка+в+ыч* ‘поплавок’, *капла+w+ыч* ‘покрывало’, *үлчә+в+еч* ‘весы’. Приведем несколько примеров из диалектов татарского языка: йанда-w-ыч *лш.* ‘помощник’ (ярдәмче, булышчы),

туқу-w-ыч *перм.* ‘мутовка’ (камыр изә торган дүрт кырлы таякчык), тырма-w-ыч *чст., чпр., клм.* ‘грабли’ (тырма), челкә-w-еч, чилкә-w-еч *к.-уф., перм.* ‘лоток для муки, ночва’ (җилпуч), чолға-w-ыч *нрл.* ‘портянки’ (аяк чолгавы), ышку-w-ыч *мәл.* ‘мочалка для мытья’ (мунчала).

Проанализируем также суффикс *-ылда/-елдә.* Многие тюркологи отмечают, что окончание *-ла* является основной исторической конструкцией. Это действительно так. По нашему мнению, элемент *-ыл/-ел* является интерфиксом, который присоединяется к словам состоящих из одного слога: *уф+ыл+да* ‘охать’*, гү+ел+дә* ‘гудеть’*, быз+ыл+да* ‘жужжать’. Он никак не входит в образующую основу, потому что в татарском языке слов, таких как *уфыл, гүел, бызыл* нет. Есть только слова *уф, гү, быз.* Подобные слова встречаются и в диалектах татарского языка: ай-ыл-дау *м.-кар.* ‘ахать, охать’ (ахылдау), ап-ыл-дау *хвл.* ‘стучать, топать ногами’ (тыпырдау), гер-ел-дәү *лмб.* ‘шуметь, бурлить’ (гөрелдәү, гөрләү), ик-ыл-дау *хвл.* ‘икать’ (очкылык тоту), йалқ-ыл-дау *тбл.* ‘сиять, блестеть’ (балку, ялтырау), шаw-ыл-дау *хвл., каз.ар., м.-кар.,* ‘шуметь’ (шаулау). Маленькую группу составляют и существительные с интерфиксом *-ыл/ -ел:* барғ-ыл-дақ *том.д.* ‘грач’ (кара карга), барқ-ыл-дақ *перм.* ‘дрозд’ (миләш чыпчыгы), ғырқ-ыл-дық *лш.* ‘храпун’ (гырлый торган), қыр-ыл-дау *трх.* ‘храп’ (гырлаган тавыш), цуп-ыл-дық *төм.* ‘болтун’ (такылдык).

Из вышеизложенного материала можно сделать вывод, что в диалектах татарского языка были выявлены следующие интерфиксы: интерфикс *в (w)* в существительных и прилагательных; интерфикс *-ыл/-ел/-л* в существительных и глаголах. Данные интерфиксы были найдены почти во многих говорах татарского языка. Этот материал дает нам полное право утверждать о том, что интерфиксы существуют не только в русском, тюркских, в том числе татарском языках, но и даже в диалектах татарского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганиев Ф. А. Асемантические элементы в строе тюркских языков // Русское сравнительное и сопоставительное словообразование / Ф. А. Ганиев. – Казань, 1986. – 112 с.

2. Ганиев Ф. А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке / Ф. А. Ганиев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. – С. 95–96.

3. Ишбаев К. Г. Словообразование башкирского языка / К. Г. Ишбаев. – Уфа, 1994. – 284 с.

4. Ишбаев К. Г. Башкирский язык. Морфемика. Словообразование / К.Г. Ишбаев. – Уфа: Гилем, 2000. – 246 с.

5. Диалектологик сүзлек (Татар теле диалектларын өйрәнү юлында беренче тәҗрибә). Беренче чыгарылыш / Төзүчеләр: Л. Җәләй, Х. Шабанов, А. Камский, С. Әмиров. – Казан: Татгосиздат., 1948. – 264 б.

Диалектологик сүзлек. Икенче чыгарылыш / Л.Җәләй редакциясендә. Төзүчеләр: Н. Б. Борһанова, Г. К. Якупова. – Казан: Татгосиздат., 1953. – 264 б.

Диалектологик сүзлек. III кисәк. / Төзүчеләр: Н. Б. Борһанова, Л. Т. Махмутова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. – 260 б.

Татар теленең диалектологик сүзлеге / Төзүчеләр: Н. Б. Борһанова, Л. Т. Махмутова, З. Р. Садыйкова, Г. К. Якупова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 644 б.

Татар теленең диалектологик сүзлеге / Төзүчеләр: Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыйкова, Т. Х. Хәйретдинова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 459 б.

6. Ганиев Ф. А. Словообразование в татарском языке / Ф. А. Ганиев. – Казань, ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2010. – С. 120–121.

7. Татарская грамматика. Т. I. Происхождение языка. Фонетика. Фонология. Графика и орфография. Орфоэпия. Словообразование / Редакционная коллегия: М. З. Закиев, Ф. А. Ганиев, К. З. Зиннатуллина. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. – 264 с.

Л. Г. Валиева
Казань

СЕМАНТИКА И РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАУЗАЛЬНОСТИ ПРИ ПОМОЩИ ПАДЕЖНЫХ ФОРМ МЕЖДУ ЧЛЕНАМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТАТАРСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Важным средством выражения каузальности между членами предложения и между предложениями в татарском литературном языке являются падежные формы (аффиксы исходного, реже направительного падежа). В данной статье мы рассмотрим репрезентацию причинно-следственных отношений падежными формами между членами предложения и выражаемые ими смысловые особенности.

Форма исходного падежа (аффиксы *-дан/-дән, -тан/-тән, -нан/-нән*) выражает объект, порождающий процесс и являющийся его причиной. Например:

*Бу аның ачлык**тан**, кимсенү**дән**, әле генә кабынган өметенең киселүен**нән** үкерүе иде* (Ф. Садриев. Таң җиле). Она рыдала от голода, унижения, утраты надежды;

Болын исе һәм иркенлек хисеннән башы әйләнде (Ә. Гаффар. Яра). Закружилась голова от запаха луговых трав и от степного простора.

Исходный падеж может употребляться:

– для выражения внешней причины. В конструкциях, в которых выражается внешняя причина, указывается на порождающую связь событий действительности. Например:

*Дәһшәтле күренеш тәэсирен**нән** кешеләр тынсыз-өнсез калдылар* (Н. Фәттах. Сызгыра торган уклар). От ужасного зрелища люди остались в оцепенении;

– отражать причину внутреннего характера, когда отвлеченные имена существительные, образованные с помощью аффикса *-лык/-лек*, принимают форму исходного падежа. Эта причина связана с психическим, эмоциональным состоянием субъекта действия. Например:

*Бәләкәй йөрәгем көчсез<u>лек</u>**тән** сыкрый* (Ә. Гаффар. Яра). От бессилия стонет сердце;

*Мин шат<u>лыг</u>ым**нан** кая сикерергә урын тапмыйм* (Г. Ибраһимов. Алмачуар). От радости я не нахожу себе места;

*Шул минутларда ялгыз<u>лык</u>**тан** җаным әрни* (Г. Ибраһимов. Көтүчеләр). В эти минуты сердце сжимается от одиночества.

Существительные, выражающие эмоционально-психическое состояние (например, *куаныч, сөенеч* – радость, *оят* – стыд, *хәсрәт* – горе, *курку* – страх, *ачу* – гнев, *соклану* – восхищение и др.), принимают форму исходного падежа и обозначают причину выполнения процесса. Могут выражаться как положительные, так и отрицательные эмоции. Например:

*Оятым**нан** мин хәтта башымны иярргә мәҗбүр булдым* (Ә. Еники. Гөләндәм туташ хатирәсе). От стыда я даже была вынуждена опустить голову;

*Без курку**дан** бер-беребезгә сыенып, туктап калдык* (Р. Хафизова. Сөенечле хәбәр). От страха мы замерли, прижавшись друг к другу;

*Курку**дан** йөрәгем купты…* (Г. Ибраһимов. Көтүчеләр). От страха сердце мое оборвалось…

Это же значение передают и имена действия. Например:

*Аит гаҗәпсенү**дән** зур ачылган күзләре белән аңа текәлде* (Ә. Гаффар. Яра). Аит смотрел на нее широко открытыми от удивления глазами;

*Дулкынлану**дан** аның тыны кысылды* (Г. Тавлин. Үги ана). От волнения у нее перехватило дыхание;

*Кызгану**дан** тетрәнде/Аяк асты* (Р. Харис. Мулланур). От жалости задрожала земля.

Реже каузальность между членами предложения репрезентируется при помощи направительного падежа *-га/-гә, -ка/-кә*, который выражает объект, являющийся причиной действия. Например:

*Имгәтелгән Бүзбала, салкын**га**, ачлык**ка** һәм авыртуларын**а** түзә алмыйча, юлда аяк сузган иде* (Н. Фәттах. Сызгыра торган уклар). Покалеченный Бузбала, не стерпев холода, голода и боли, испустил последний вздох.

Форма направительного падежа может указывать на причину процесса. Например:

*Үзләре дә шулай пөхтә, көяз булуларын**а** бик канәгать, шат шикелле...* (Ә.Еники. Без дә солдатлар идек). Они, кажется, и сами очень довольны своей чистотой и опрятностью.

Как видим, при репрезентации каузальности падежными формами в татарском языке обычно причина, выполняющая роль обстоятельства причины, предшествует следствию, которое в предложении является сказуемым. Однако в стихотворной речи возможен иной порядок. Например:

*Уяндык ишек шаку**дан**...* (Р. Харис. Исемсезләр). Проснулись от стука в дверь.

Причина может располагаться в постпозиции, если между причиной и следствием складываются субъект-предикатные отношения. Например:

*Шулай да ялкаулыгы хәлсезлек**тән** иде* (Ә. Еники. Тынычлану). Все же его лень была от бессилия.

В вышерассмотренном примере слово, обозначающее причину, является предикатом, а в татарском языке сказуемое, как правило, находится в конце предложения.

Таким образом, падежные формы являются одним из наиболее частотных средств выражения каузальности и обладают своеобразными семантическими оттенками.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зәкиев М. З. Хәзерге татар әдәби теле синтаксисы һәм пунктуациясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 256 б.

2. Татар грамматикасы. 3 томда. – Т. III. Синтаксис / Ред. М. З. Зәкиев. – М.: ИНСАН; Казань: Фикер, 1999. – 512 с.

Д. К. Вахитова
Казань

ЗООВОКАТИВЫ КАК ЭЛЕМЕНТ ИНВЕКТИВНОЙ ЛЕКСИКИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Инвективная лексика, направленная на отражение отрицательных качеств человека и его поступков, зачастую сравнивает человека и его действия с характеристиками представителей животного мира. Для наименования слов такого рода в лингвистике используются различные

термины: «зоометафоры», «фаунонимы», «зоовокативы», «фаунистическая лексика» и др. В данной статье мы будем использовать термин «зоовокативы» и «зоонимы», на которые опирается В. И. Жельвис, которому принадлежит заслуга разработки первой фундаментальной монографии по исследованию табуированных слов.

По мнению В. И. Жельвиса, «Бранные ассоциации с различными животными, по-видимому, характерны для всех без исключения национальных культур, являя собой, таким образом, классический пример универсалии» (3, 41). Нельзя не согласиться с этим утверждением, учитывая тот факт, что в татарском языке инвективная лексика с элементом-зоовокативом является наиболее многочисленной. Это, вероятнее всего, можно объяснить тем, что татары, в силу своего религиозного воспитания, стремятся меньше использовать бранную лексику скатологической тематики, прибегая к частому употреблению зоовокативов.

«С помощью таких ассоциаций инвектант обвиняет оппонента в наличии у последнего определенного отрицательного качества, которое национальная традиция приписывает тому или иному животному» (2, 253). Таким образом, сознание человека выделяет одно свойство, которое характеризует его через сравнение с соответствующим животным, олицетворяющим то же самое свойство. «Именно определяющий характер этого свойства приводит порой к восприятию самого предмета лишь как символа данного свойства. Соответственно слово, называющее предмет, начинает обозначать не столько этот предмет, сколько это самое свойство. Именно таким путем и происходит метафорический перенос названия животного на человека. Принцип, который используется при таких метафорических переносах свойств животных на человека – “tertium comparationis”, где инвектива представляет собой третий член сравнения» (2, 253–254). Возьмем, к примеру, фразу *син хәйләкәр* ‘ты хитрый’. Животным, которое символизирует данную характеристику, является лиса: *хәйләкәр төлке* ‘хитрая лиса’. Следовательно, инвективным наименованием человека станет слово *төлке* ‘лиса’: *син – төлке* ‘ты – лиса’. Таким образом, зоонимическая характеристика, направленная на человека, отражает его поведение и поступки достаточно экспрессивно и эмоционально.

В татарских инвективных наименованиях человека нашли отражение, прежде всего, названия домашних животных:

• *сыер* ‘корова’: *ахмак сыерлар* ‘тупые коровы’ (7, 110);

• *бозау* ‘телёнок’: *ахмак бозау* ‘глупый телёнок’ (7, 25), Бозау *булма*! ‘Не будь телёнком!’ (5, 65);

• *эт* ‘собака, пёс’: ... *фашист дигән эт чылбырдан ычкынган,ә ул – бик хәтәр эт.* ‘… собака по прозвищу фашист сорвалась с цепи, а это – очень страшная собака’ (5, 30); *Кызларны бик ярата бит теге эт җан ... Чык әле монда, эттән туган нәрсә!* ‘Он же девушек очень любит, собачья душа… Ну-ка, выйди сюда, сукин сын!’ (4, 214); *кабахәт этләр* ‘грязные собаки’ (7, 57); ... *куып чыгар син бу этне урамга…* ‘выгони этого пса на улицу’ (4, 213);

• *әнчек* ‘сука’: *усал әнчек* ‘злая сука’ (1, 16);

• *сарык* ‘овца, баран’: *аңгыра сарыклар* ‘безмозглые овцы’ (7, 110), *сарык көтүе* ‘стадо баранов’ (7, 49)

• *дуңгыз* ‘свинья’: *Ах, дуңгыз малай!* ‘Ах, поросёнок!’ (4, 259); *Шундый кабахәт кеше булып чыктың син, синең белән гомер буе аралашып синең шундый дуңгыз икәнеңне белмәгән мин юләр* ... (4, 213); ‘Ты оказался таким грязным человеком, я, дурак, всю жизнь общался с тобой и не знал, что ты такая свинья…’;

• *ишәк* ‘осёл’: *татарин ишәк дип белә аны* ‘татарин его за осла держит’ (1, 7) и др.

Хотелось бы отметить, что наиболее популярным зоосравнением являются сочетания со словом *эт* ‘собака’, а также *дуңгыз* ‘свинья’. Учитывая особенности мусульманской религии популярность слова *дуңгыз* в составе бранных идиом объясняется отрицательным отношением со стороны татар к этому животному, ведь даже мясо свиньи исключено из рациона питания. Следует подчеркнуть, что слова собака и свинья пользуются популярностью в составе инвективных идиом в большинстве языков мира.

Однако иногда данные вокативы неожиданно могут приобретать не уничижительный, а комплиментарный оттенок. Это касается, прежде всего, слова *эт,* которое в подобных случаях приобретает коннотацию ‘шустрый, хваткий, ловкий, пробивной’. Такого рода употребление достаточно часто обнаруживаются в художественной литературе, к примеру, в повести М. Магдеева «Мы – дети сорок первого года»: *Шәп җырлый, дуңгыз малай…* ‘Здорово поёт, поросёнок’; *Ну, эт тә инде, собакы! Ничек чын күңелдән җырлый!* ‘Ну и хват, собака! Как искренне поёт!’ а также в произведении «Горький опыт»: ... *дуңгыз диләр безнең авылда яратып та* ‘свиньёй называют в нашей деревне и любя’ (4, 249).

Названия диких животных, насекомых и птиц, также производные от этих слов достаточно часто встречаются в инвективной практике татарского языка: *Юньсез хайван!* ‘Непутёвая скотина’ (7, 25); *Төш диләр сиңа, сасы көзән!* ‘Слезь тебе говорят, хорёк вонючий’ (5, 49); *Соры корт син!*

‘Трутень ты!’ (5, 24); *Трр, дим, анаңны корт чаккыры!* ‘Трр, тебе говорят, чтоб твою мать пчела ужалила!’ (6, 98); *Бетле бандитлар!* ‘Вшивые бандиты!’ (4, 38); *Иза чикте студент халкы бер атамага да туктала алмыйча: акбаш, барабан, кабак, патефон, карт төлке, плафон ...* ‘И намучились же студенты, выбирая между названиями: белоголовый, барабан, тыква, патефон, старая лиса, плафон ... ’ (1, 266), *ач бүре* ‘голодный волк’ (1, 205); *Мамыксыз торна!* ‘журавль беспёрый!’ (6, 44), *Хватит миңа шыксыз үрдәк баласы булып йөрергә!* ‘Хватит мне ходить в гадких утятах!’ (4, 342); *Я, син, калай әтәч, әйтеп бирче ...* ‘Ну, скажи ты, жестяной петушок…’ (5, 23); *Нәрсә болай күркә кебек кабарынып йөрисең ...* ‘Что ты ходишь такой надутый, как индюк…’ (1, 205).

Во всех культурах возможны оскорбления, в составе которых животное не называется, но зато та или иная часть тела оппонента, его орган и т.д. обозначаются словом, пригодным для животного» (2, 254). Татарский язык в этом плане не является исключением. Например: *юха тел* ‘змеиный язык’, *кайсыгыз өрә анда?* ‘кто из вас там лает?’ (5, 35).

Таким образом, в татарском, так же как в любом другом языке, достаточно активно используется инвективная лексика с компонентом-зоонимом. Зоовокативам изначально присуща образность, которая становится определяющим фактором при характеристике внешности, умственных и физических способностей и многих других качеств человека. И, наконец, хотелось бы отметить, что зоовокативы одинаково часто используются как в устной речи, так и в художественной литературе, придавая речи персонажей дополнительную экспрессивность, живость и эмоциональность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Галиуллин Т. Н. Мәкер: повестьлар һәм хикәяләр – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 302 б.

2. Жельвис В. И. Поле брани: сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. – М.: Ладомир, 2001. – 349 с.

3. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия: Учебное пособие. / В. И. Жельвис. Ярославль: ЯГПИ им. К. Д. Ушинского, 1990. – 81 с.

4. Мәһдиев М. С. Ачы тәҗрибә: Истәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 384 б.

5. Мәһдиев М. С. Кеше китә – җыры кала // Казан утлары. – 1978. – № 11. – С. 7–70.

6. Мәһдиев М. С. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009.

7. Мәһдиев М. С. Фронтовиклар: Роман. Икенче басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 340 б.

М. З. Вәлиева
Казан

ЛЕКСИКАНЫ СИСТЕМА БУЛАРАК ТИКШЕРҮ МӘСЬӘЛӘСЕ

Татар теленең сүзлек составы гаять бай һәм үзенчәлекле. Ул үзенә бер төрле катлаулы система хасил итә. Бу очракта лексик система дигәндә, тел берәмлекләренең эчке бердәмлеге, оешканлыгы, аларның үзара ныклы мөнәсәбәтләр нигезендә бәйләнеше күзаллана. Биредә лексик системалылыкның ике ягы берләштерелә: беренчедән, сүз, сүзформа һәм сүзтезмәләрнең тулы җыелмасы, икенчедән, шул берәмлекләрнең үзара бердәмлеге һәм аларның бәйләнеш-мөнәсәбәтләре.

Лексик системаны сүзләр җыелмасы буларак тасвирлау күпмедер дәрәҗәдә татар теленең аңлатмалы сүзлекләрендә чагылыш таба. Әмма сүзлекләрдә, мәгълүм булганча, сүзләр арасындагы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр чагылдырылмый диярлек. Татар тел белемендә К. С. Сабиров, Ф. С. Сафиуллина, Ш. С. Ханбикова, И. Б. Бәширова һ. б.; рус тел белемендә Ф. П. Филин, Д. Н. Шмелев, А. А. Уфимцева кебек галимнәр шул бәйләнеш-мөнәсәбәтләрнең күп төрле сәбәпләрен күрсәтәләр:

1. Сүзнең мөстәкыйль мәгънәсе, аның чынбарлыкка мөнәсәбәте;
2. Сүзләрнең, гомуми алганда, лексик-грамматик төркемнәргә (мәсәлән, сүз төркемнәренә) һәм чагыштырмача ябык төркемнәргә (мәсәлән, сүзъясалыш ояларына) һәм башка шундый төрләргә берләшүе;
3. Сүзләрнең мәгънә ягыннан (охшашлык, капма-каршылык һ. б.), яисә тематика буенча (мәсәлән: терминологик, икътисадый, авыл хуҗалыгы һ. б.) төрләргә һәм башка шундый семантик яктан якын торган микросистемаларга бүленеше;
4. Сүзнең сөйләмдәге кулланылыш үзенчәлекләре;
5. Сүзләрнең стилистик яктан төркемләнүе (мәсәлән, гади сөйләм, китапча сүзләр һ. б.) һ. б. шундый сәбәпләр.

Лексик системада сүзләр бәйләнешен ачыклый торган әлеге сәбәпләр галимнәргә лексик система эчендәге мөнәсбәтләрне күптөрле яссылыкта тикшерү мөмкинлеген бирә.

Шулай итеп, тел үзе үк система, хәтта системалар системасы буларак тикшерелә. Гомум кабул ителгән система төшенчәсе үзара билгеле бер мөнәсәбәтләрдә торган берәмлекләр яисә күренешләрнең билгеле бер тәртиптә, мәсәлән, охшаш, уртак, аермалы, бер-берсенә каршылыклы һ. б. билгеләр буенча берләшүе буларак күзаллана (3, 19). Лексик система эчендәге катлаулы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр галимнәр тарафыннан

парадигматик, синтагматик, ассоциатив, деривацион, эпидматик төрләргә бүлеп тикшерелә (1, 33–114).

Гомумән, лингвистиканың да һәрбер тармагы система тәшкил итә дип карала. Мәсәлән, телдәге фонетик берәмлекләрнең система тәшкил итүен галимнәр бердәм раслыйлар. Шулай ук графика белән грамматиканың да система булуын галимнәр бәхәссез кабул итәләр. Әмма лексикологиянең системалылыгы күп кенә тел белгечләрендә фикер каршылыгы уята.

Беренчедән, телдә лексик берәмлекләр шул кадәр күп ки, шуңа да аларның барысын да бер системага салып тикшерү мөмкин түгел кебек. Әмма бу мәсьәлә генә лексиканы система буларак тикшерү мөмкин түгел дигән фикергә китерергә тиеш түгел, чөнки лексик берәмлекләр тыгыз мөнәсәбәттә тора. Шул мөнәсәбәтләрне ачыклау аша, без лексиканы системага салуга ирешәбез.

Икенчедән, фәндә лексика бары тик объектив дөньяда яшәп килгән системаны чагылдыру чарасы гына, дигән фикер төрлелеге бар (3, 20), ягъни объектив дөнья белән телнең лексик системасы тулысынча туры килә дигән сүз. Әмма бу да бик бәхәсле. Мәсәлән, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә *йөрү* фигыленең 23 мәгънәдә кулланыла алуы күрсәтелә (6, 474). Инглиз телендә әлеге мәгънәләрне җиткерү өчен барлыгы өч фигыль кулланыла (*walk, go, come*) (2, 465). Бу һәр телнең чынбарлыкны чагылдыру үзенчәлекләре төрлечә дигән фикергә китерә. Алар теге яки бу төбәктәге җитештерүчәнлек, һөнәрчелек белән бәйле лексик берәмлекләрдә аеруча нык күзгә ташлана. Мәсәлән, Пауль Кадель тикшеренүләренә караганда, Рейнда виноград үстерүчеләр телендә шәраб җитештерү белән бәйле алты йөзләп сүз кулланылышта йөри. Татар телендә Р. К. Рәхимова мех һәм күн эшкәртү белән бәйле йөз иллеләп терминны саный (5, 40–52). Димәк, һәрбер милли телдә шул милләткә хас тел үзенчәлекләре һәм лексик берәмлекләр чагылыш таба. Әлеге фактлар телнең лексик системасы белән объектив чынбарлыкның тулысынча туры килүе хакындагы фикернең бик үк төгәл булмавын күрсәтә.

Өченчедән, лексика, башка системалар (фонетика, морфология һ. б.) белән чагыштырганда, бик үзгәрүчән. Галимнәр фикеренчә, бу күренеш үзе үк лексиканы система буларак тикшерү мөмкинлеген бирми (3, 21). Дөрес, телнең лексик катламы даими үзгәрештә, ягъни ниндидер сүз кулланылыштан төшеп кала, кайсыдыр өстәлә, яисә теге яки бу сүзнең мәгънәсе киңәя яки тарая һәм башка күренешләр лексик системаның даими үзгәреп торуына китерә. Әмма әлеге үзгәрешләр бик шартлы һәм алар да системага салып өйрәнелә.

Шулай итеп, лексиканы система буларак тикшергәндә, түбәндәгеләр күздә тотыла:

1) телнең сүзлек составын эзлекле тәртиптә тасвирлый алу;

2) лексик берәмлекләрне семантик кырлар нигезендә тикшерү;

3) тел берәмлекләрен гиперо-гипономик мөнәсәбәтләр нигезендә өйрәнү;

4) лексиканы парадигматик бәйләнеш-мөнәсбәтләр нигезендә өйрәнү;

5) лексик берәмлекләрне синтагматик мөнәсәбәтләр нигезендә карау;

6) лексик берәмлеккә компонентлы анализ ясау, ягъни сүзнең иң яшерен, тирән мәгънәләрен дә ачыклый алу мөмкинлегенә ия булу (1, 33–114) һ. б.

Шулардан чыгып, лексик системаның түбәндәге үзенчәлекләрен билгеләргә мөмкин:

1. Тикшерү объектының искиткеч зур булуы. Мәсәлән, татар телендә миллионнан артык сүз бар дип исәпләнелә.

2. Лексик берәмлекләргә, аларның үсеш-үзгәрешенә экстралингвистик факторларның тәэсире зур булу. Мәсәлән, җәмгыятьтәге үзгәрешләр телнең лексик системасын да шактый дәрәҗәдә үзгәрүгә китерә. Әйтик, ислам дине кабул ителү төрки-татар теленә күп санда гарәп-фарсы алынмалары керү, вакыт узу белән аларның күбесенең кулланылыштан төшеп калу яисә киресенчә, озак вакытлар дәвамында кулланылмаган гарәп-фарсы алынмаларының илдәге яңарышларга бәйле рәвештә кабат телебезгә кереп китүе (4, 342–347). XX гасырда рус һәм аның аша Көнбатыш Европа сүзләренең үтеп керүе дә техника өлкәсендәге яңалыклар белән бәйле (8, 116–117).

3. Лексик системаның, грамматик система белән чагыштырганда, «ачык» булуы. Лексик системаның башка төр, мәсәлән, фонологик, грамматик һәм башка шундый системалардан шактый нык аерылып торуы үз чорында галимнәр арасында бәхәсләр уята, аңлашылмаучанлыклар китереп чыгара. Чөнки грамматик системага хас булган катгый кысалар, грамматик чараларны берләштерүдә кулланыла торган күп төрле калыплар лексик система өчен ят нәрсә. Әмма, шуңа да карамастан, биредә дә тел берәмлекләр арасында тыгыз, системалы бәйләнеш бар.

4. Лексикада бәйләнеш-мөнәсәбәтләрнең контекстка нык бәйле булуы, чөнки сүзнең барлык бәйләнеш-мөнәсбәтләре контекстта гына бөтен тирәнлеге белән ачылып бетә.

5. Лексик берәмлекләрнең хәрәкәтчәнлеге, үзгәрешләр тиз бирелүчән булуы.

Шул рәвешчә, лексиканы система буларак өйрәнү тел берәмлекләрен тиешле тәртиптә тикшерүгә, алар турында тулы, ягъни системалы күзаллау булдырырга ярдәм итә. Рус галиме А. И. Смирницкий бу хакта болай дип яза: «... надо увидеть в лексике данного языка не кучу разнообразных примеров, но специфическую для этого языка систему лексических единиц. Ведь в самом деле, лишь подойдя к лексике как системе и изучив ее как систему, можно должным образом выделить в ней существенное и характерное и описать ее состав, следуя внутренним связям между его элементами, а не абстрактной классификационной схеме явлений» (7, 5–13).

ӘДӘБИЯТ

1. Бәширова И. Б. Хәзерге татар әдәби теле: Семасиология: татар лексикасында системалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр. – Казан: 2006. – 530 б.

2. Бонк Н. А., Котий Г. А., Лукьянова Н. А. Учебник английского языка: В 2-х частях. – Ч. 2. – Минск: Высшая школа, 1994 – 433 с .

3. Гвоздарёев Ю. А. Современный русский язык: Лексикология и фразеология. – Ростов н/Д: Феникс; М.: Изд-ский цент «МарТ», 2009. – 348 с.

4. Мөгътәсимова Г. Р. Татар халык мәкальләрендә искергән сүзләр // Татар әдәби теле тарихы: үткәне һәм бүгенгесе. – Казан: КДУ, 2000. – Б. 342–347.

5. Рәхимова Р. К. Татар телендә мех һәм күн эшкәртү лексикасы // Проблемы лексикологии и лексикографии. – Казань: Фикер, 1999. – С. 40–52.

6. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 Томда. – Т. 1. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 475 б.

7. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. – М., 1956. – С. 5–13.

8. Хәйруллин М. Б. Развитие татарской лексики: взаимодействие исконно национального и иноязычного. – Казань: Мастер Лайн, 2001. – 362 с.

Р. Н. Волкова
Казан

ТАТАР ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ ТУКУЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫН КЫСКАЧА ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫНА КАРАТА

Рус тел белемендә профессиональ лексиканы өйрәнү һәм туплау XVIII гасырда ук башлана. Тупланган материаллар нигезендә терминологик сүзлекләр басыла. Рус терминологиясенә караган аерым мәкалә һәм кечерәк китаплардан тыш, 1843 елда В. Бурнашевның 2 томлык терминология сүзлеге, 1880–1882 елларда шактый өлешен профессиональ сүзләр тәшкил иткән дүрт томлык В. И. Даль сүзлеге дөнья күрде. Әмма

бу материалларга махсус лингвистик анализ ясалмый. Профессиональ атамаларны өйрәнү – аларны җыю һәм лингвистик аңлатма бирү соңрак башлана. В. М. Жирмунскийның 1936 елда чыккан китабы – бу мәсьәләгә багышланган беренче тәҗрибә. Аннан соң бик күп фәнни хезмәтләре басылып чыкты.

Төрки телләрдә профессиональ лексиканы өйрәнү тарихы рус телендәгегә караганда чагыштырмача кыска, әмма лексика буенча язылган хезмәтләрнең саны шактый. Үзбәк тел галиме С. Ибраһимов – төрки телләрдә профессиональ лексиканы башлап һәм аны дәвамлы өйрәнүчеләрнең берсе. Соңрак аерым тармаклар лексикасын өйрәнү башка телләрдә дә киң колач алды.

Татар тел белемендә аерым тармакларга караган җитди тикшеренүләр булуга карамастан, татар телендә терминология тиешле югарылыкка җиткән һәм тармак лексикалары, шул исәптән профессиональ лексикага караган тукучылык атамалары да, җентекләп өйрәнелгән дип әйтеп булмый.

Татар телендә тукучылык лексикасы үзенең сүзлек составы белән башка тармак терминологиясеннән аерыла. Ул, тулысы белән, диярлек татар теленең үз сүзләреннән генә тора, чөнки тукучылык һөнәре татар халкының бик борынгы шөгыльләреннән берсе булып санала. Тукучылык һәр чорда һәм һәр милләттә хатын-кыз хезмәте булган. Бу – аның элекке җәмгыяттә тоткан урыны белән бәйле – үз гаиләсе эчендә генә яшәгәнгә, аның сөйләменә чит тел сүзләре кермәгән. Ул хезмәт коралларын үзенә электән таныш булган сүзләр белән – кеше һәм хайван әгъзаларын белдергән атамалар белән йөрткән. Татарларда тукучылык һөнәрен өйрәнүдә үзеннән зур өлеш керткән күренекле этнограф профессор Н. И. Воробьев бу турыда «Казанские татары» дигән китабында «Техника обработки льна и конопли была близко к технике соседей, но инструментарий носил татарские названия» дип яза (2, 108).

Татар тел белемендә тукучылык лексикасын өйрәнүгә Р. К. Рәхимова билгеле бер өлеш керткән. Аның 1983 елда басылып чыккан «Татар телендә һөнәрчелек лексикасы» дигән монографиясендә бер бүлек «Тукучылыкка караган лексика» дип атала (6, 18–32). Бу бүлек тукучылык атамаларының лексик-семантик төркемнәрен тикшерүгә багышланган. Автор бу катлам лексиканы җиде семантик төркемгә берләштереп карый: сүсле үсемлек атамалары, тукучылык процессында кулланылган корал, җайланма, кирәк- яракларны белдергән атамалар, тукыма җепләрен белдергән атамалар, җепне станга корырга хәзерләгәндә кулланылган корал атамалары, туку станы төрләрен белдергән атамалар,

кулдан сугылган тукымаларга мөнәсәбәтле атамалар, тукучылыкка караган процесс атамалары. Ул төркемнәр, үз чиратында, төркемчәләргә бүленгәннәр. Мәсәлән, кулдан тукылган тукымаларга мөнәсәбәтле атамалар биш төркемчәгә бүленгән: эшкәртү үзенчәлегенә караган киндер тукыма төре атамалары, туку ысулына караган киндер тукыма төре атамалары, киндер тукымалардагы бизәк атамалары, ак чүпләм бизәген белдергән атамалар, кызыл чүпләм бизәген белдергән атамалар, ашъяулык бизәге исемнәре. Р. К. Рәхимова тукучылык процессында кулланылган корал, җайланма, кирәк-яракларны белдергән атамаларны дүрт төркемчәгә, тукыма җепләрен белдергән атамаларны ике, туку станы төрләрен белдергән атамаларны ике, тукучылыкка караган процесс атамаларын тугыз төркемчәгә бүлә. Һәр төркемгә җентекле анализ ясый һәм төрле сөйләшләрдән җыйган мисаллар белән дәлилли.

XIX йөз ахыры – XX йөз башларына таба тукучылыкның кәсеп буларак әһәмияте кими. Шулай да, хатын-кызның хуҗалыктагы хезмәте буларак, Татарстан республикасының һәр авылында диярлек киндер сугу һәм тула басу Бөек Ватан сугышына кадәр дәвам итә. Шушы чордагы тукучылыкның торышы Ф. Ш. Сафинаның «Ткачество татар Поволжья и Урала» дигән хезмәтендә күзәтелә. Бу фәнни тикшеренүдә автор Идел буе һәм Уралда яшәүче татарларның тукучылык тарихын яктырта, милли тукучылыкка этнографик характеристика бирә. Шулай итеп Ф. Ш. Сафина тарафыннан җентекле рәвештә чималны эшкәртү, буяу, эрләү, эш кораллары, эшләнеш технологиясе тикшерелә. Декоратив билгеләнештәге һәм көнкүрештә төрле максатлардан кулланылган тукымаларның сәнгатьчә бизәлеше, тукучыларның төп эш кораллары, тукыма төрләре, бизәк төрләре атамаларының барысының да төгәл классификациясе булдырыла.

Кешелек тарихында иң борынгы һөнәрләрнең берсе булган тукучылык татар халкының үткәне белән бәйле. Бүгенге көндә телебезнең бу катламы юкка чыгып бара, шуңа күрә дә тукучылык лексикасын төрле яклап өйрәнү татар тел белеменең актуаль мәсьәләләренең берсе булып кала.

ӘДӘБИЯТ

1. Бурнашев В. Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного. Т. I–II. – СПб., 1843–1844.

2. Воробьев Н.И. Казанские татары. – Казань: Татгосиздат, 1953. – 381 с.

3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I–IV. –СПб.; М., 1880–1882.

4. Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. – Л., 1936. – 298 б.

5. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка. На материалах Ферганских говоров. – Ташкент: Изд-во АН Узб. ССР, 1961. – 164 с.
6. Рәхимова Р. К. Татар теленең һөнәрчелек лексикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. – 160 б.
7. Сафина Ф.Ш. Ткачество татар Поволжья и Урала. – Казань: Изд-во «Фән», 1996. – 205 б.

Д. Р. Гайнанова
Казань

ПАРЕМИИ С ЛЕКСЕМОЙ *АКЧА* (ДЕНЬГИ) В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Акча (деньги) представляют собой особый товар и занимают значительное место в жизни человека, а стало быть, и в его языковом сознании (4, 175). Понятие *деньги* в русском языке и соответственно *акча* в татарском языке представляют собой «сгусток фрагмента культуры в сознании человека» (5, 40). Деньги являются предметом эмоций, симпатий и антипатий, приятия и неприятия, почитания и поругания.

В древнетюркском словаре слово aqça (деньги) имеет следующие значения: *монета, деньга* (2, 48). Многие ученые придерживаются мнения, что слово деньги тюркского происхождения. Так, например, по мнению В. О. Ключевского, слово *деньги* указывает на время, когда денежный оборот на Руси стоял в сильной зависимости от татар, собиравших подати и пошлины с русского населения. Рус. *деньга, деньги* как мн. ч., родственно казанско-татар. тәңкә «монета, серебряная или золотая», казах. теңге «рубль» и т. д. (3, 207–224). Х. Дадабаев считает, что «тюркское слово акча в значении «монета, деньги» впервые наблюдается в древнетюркском енисейском памятнике из долины реки Барык. Караханидские памятники этим термином не располагают, но оно приводится в кыпчакском словаре «Codex Cumanicus» в значении «деньги» (1, 97–102). Автор утверждает, что «акча – это серебряная монета, курс которой равен одной копейке» (1, 97–102).

По мнению Р. Г. Ахметьянова: «акча – “деньга, деньги”, ист. “единица счета денег” ~ чув. укҫа < окҫа мар. окса, удм. уксё ~ гом. тк. акча id., төп мәгънәсендә “ак нәрсә” ягъни “көмеш тәнкә”, к. чаг. акча “ак кына (беленький)”, морд. м. акша (нугайчадан) “ак, аклык, акмык (бельмо)”» (6, 52). Автор пишет: «Акча сүзе төрки теллəрдəн бик күп күрше теллəргə кергəн» (6, 52).

Анализ значений лексемы *акча* (деньги) по данным современных толковых словарей татарского языка позволяет сделать следующий вывод. В трехтомном словаре «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» 1977 года издания, приводится два основных значения слова *акча* (деньги): 1) дәүләт тарафыннан чыгарылган, сату-алуда әйбер бәясенең үлчәвек булып хезмәт итә торган металл һәм кәгазь билетлар; 2) күч. капитал, байлык (9, 38). В толковом же словаре, датированным 2005 годом, также отмечается многозначность слова *акча* (деньги), и к двум ранее приведенным значениям прибавляется третье – кадерле нәрсә (8, 30), что свидетельствует о расширении объема значения данного слова.

В паремиологическом фонде татарского языка понятие *акча* (деньги) представлено при помощи слов *акча, акчалы, акчасыз, алтын, көмеш, бакыр, тиен, тәңкә* и т. д.(4, 175).

В данной статье рассматривается семантика паремий с лексемой *акча* (деньги).

В паремиях с лексемой *акча* выделяются три холические результатирующие: позитивная – *Акча булса, мал табыла*, *Акчаның йөзе якты, Акчалы кешедән бәла куркыр*, *Акчалы кеше арымас*, негативная – *Акча аздыра*, *Акча авызны каплый*, *Акча бирү – җан бирү*, *Акча әдәмнең башына җитә,* и двусторонняя – *Акчаң барда сөярләр, акчаң беткәч сүгәрләр*, *Акча чыкмый акча керми*, *Акылны биргән дә акча, алган да акча* и т. д.

Пословицы о деньгах можно разделить на две группы. Первая группа содержит пословицы, отражающие убеждения, что деньги – это все: *Акча булса, мал табыла, Акча булса – бар да була и др.,* т. е. деньги – благо. Во второй группе паремий с отрицательной коннотацией основной смысл заключается в том, что деньги – это зло. Они могут сбить с правильного пути, как человека: *Акча кешене сикертә, Акча аздыра*, *Акча башны ашый и др.,* так и сверхъестественное существо, в данном случае – это фирештә (ангел): *Акча күрсә, фирештә юлдан таяр* и др.

В языковом сознании татар слово *акча* (деньги) ассоциируется с силой, которой подвластно все: *Акча үзе закон, Акча кемнеке-дөнья шуныкы*, *Акча бетсә дә, старшина булдым әле*, *Акча булса – бар да була*, *Акча кылычы үткен, бар нәрсәне кисә* и т. д.

В паремиях с лексемой *акча* (деньги) признаются не только материальные ценности. На первое место также ставятся нравственные и духовные приоритеты: *Акчаң булмаса да, вөҗданың булсын, Акча кесәдә түгел, башта*, *Акча тапканчы тәүфикъ сора*, *Акчага сат, акчага сатылма* и т. д.

Попутно приведем примеры со значением *давать в долг*: *Акча бирү – җан бирү*, *Акча сорасаң миннән, боз кебек суынырмын синнән* и др. Эти пословицы отрицательно маркированы.

Среди татарских паремий можно встретить пословицы, где понятие *акча* (деньги) связана с понятием *смерть.* Употребление в этих паремиях ключевых компонентов приводит к выведению следующих структурных схем: акча + зират, акча + кабер. Например: *Әдәмне акчасыз зиратка да илтмиләр* и др. В пословице *Үлгәч, акчаңны кабергә куймаслар* главный смысл заключается в том, что после перехода в иной мир, человеку уже не нужны деньги. Однако в некоторых примерах приводится контраргумент, иллюстрирующий, что даже после смерти человеку нужны деньги, чтобы его похоронить: *Үлдем дә котылдым дип ятма, синең өчен кабер казучыга акча түлисе бар.*

Паремии с лексемой *акча* (деньги) представлены образной номинацией. Например, деньги – это опора мира: *Акча – дөнья тоткасы,* деньги – вера мира: *Акча – дөнья иманы.* В языковом сознании татарского народа понятие акча (деньги) ассоциируются с могуществом: *Дөнья куласасы акча көче белән әйләнә*, *Акчалы кешедән бәла куркыр*, *Акчага арслан сөте дә табып була*, *Акча булса, кыз да табыла* и др. Смысл этих пословиц сводится к тому, что деньги могут все.

Понятие *акчасыз* (<акча+афф. -сыз) (безденежный) представляет собой квазиценность человека: *Акчасыз кеше – таяксыз ноль*, *Акчасызның йөзе кара*, *Акчасыз анаң атаңа да йөз бирми*, *Акчасыз гүрдә тыныч ятканың күп артык* и др.

Пословицы с лексемой *акчасыз* (безденежный) включены в образную систему, например, человек сравнивается с цветком без аромата (запаха), с безумным зайцем и др.: *Акчасыз кеше иссез чәчәк кебек*; *Акчасыз олан – акылсыз куян* и др.

Следует отметить, что многие татарские паремии имеют эквиваленты в русском языке. Ср.: тат. *Ак акча кара көн өчен, Акчаны кара көн өчен сакла* – рус. *Береги денежку на черный день,* тат. *Акча акчаны табар* – рус. *Деньга деньгу родит,* тат. *Акча булса – бар да була* – рус. *С деньгами все можно сделать,* тат. *Акчам бетсә, акылым бетә* – рус. *Рубль есть и ум есть, нет рубля – нет и ума,* тат. *Акча санаганны ярата* – рус. *Деньги любят счет* и др.

Из вышеизложенного видно, паремии с лексемой *акча* (деньги) дают представление о ценностях и в тоже время антиценностях татарского народа. Анализ языкового материала показывает, что в татарских пословицах и поговорках о деньгах наблюдается противоречивость смыслов,

что свидетельствует о двояком подходе людей к их оценке, отразившего опыт татарского народа в выборе между материальными и духовными ценностями (4, 175).

ЛИТЕРАТУРА

1. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. – Ташкент: Езувчи, 1991. – 186 с.

2. Древнетюркский словарь / Наделяев В. М., Насилов Д. М. и др. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – 676 с.

3. Ключевский В. О. Терминология русской истории. – Соч.: в 9-и томах. – М.: Мысль, 1989. – VI т.

4. Сагдеева Ф. К. Понятие деньги (акча) в татарских пословицах и поговорках // Актуальные проблемы современной фольклористики: материалы международной научно-практической конференции (Казань, 29 июня 2009 г.). ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. – Казань: Алма-Лит, 2009. – 336 с.

5. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

6. Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. – Бирск: Бирск. гос. пед. ин-т., 2005. – 233 б.

7. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре / Н. Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. – III т. – 1013 б.

8. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.

9. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – I т. – 476 б.

А. Ф. Гайниева
Казань

ПИЩА В НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЯХ И ДИАЛЕКТАХ: ПОЧИТАНИЕ ХЛЕБА

В местных говорах татарского языка слово **икмәк** – часто употребляется в таких формах как *итмәк, үтмәк, үпмәк*, слово *ипи* как *әпәй, әпекәй* и т. д. В древнетюркском словаре дано слово *этмәк* (икмәк).

Данные формы в различных вариантах используются в других тюркских языках: например, кумык – *этмек*, караим – *өтмәк*, алтай – *өтпөк*, азербайҗан – *әппәк*, хакас – *ипек* и др.

Трудовым плодом народа, который вырастил в поте лица, потратив много сил, был Хлеб. Такие поговорки как *икмәктә-хикмәт* ‘мудрость в хлебе’, *ипи-тоз – йакты йөз* ‘хлеб-соль – приветливое лицо’ очень часто звучат и в сегодняшний день.

В письменном памятнике XIII столетия в «Кыйссаи Йосыф» есть следующие строки:

Сказание Юсуфа:

> *«Сез туз-этмәк белмәдеңез,*
> *Нә мәгънәдән бәңа хөрмәт кылмадыңыз...*
> *Туз-этмәк безим эүдә йидеңез сез...»*

На сегодняшнем языке это было бы сказано таким образом:

> *«Миңа хөрмәт кылмадыгыз,*
> *Тоз һәм икмәк хакын хаклый белмәдегез...»*

В народных обрядах одновременно с восхвалением, почитанием хлеба , сильно заметно поверье в его таинственную, волшебную силу. Например, весной, в день когда выходили в поле сеять хлеб, исполнялись следующие обряды.

В сергачском говоре:

«*Кырга чыккан вакытта югары киштәгә үпмәк күтәрәләр иде. "Йахшы, хәйерле йыллар булсын*", *– дип»*.

В касимовском говоре:

«Үтмәк күмәче салып ашата чәчү чәчмә чыккан көнне. Үтмәк камырыннан wак-wак күмәч пеширә, күршеләренә кертеп бирә».

В бастанском говоре:

«*Чәчүгә чыккан көнне камыр баса идек, шуны иләк аша сыдыра идек. Шуны пичкә куйасың, каймак белән ашыйлар бодай чәчкән көнне. Ул – йуwача була. Иртә өстен пеширәләр чәчүгә барганда. Игеннәрнең башаклары тук булсын, эре булсын*»

«*Ындырга алып кайтып икмәкне суккач, беренче уңыштан пешергән икмәкне "әwен үпмәге" дип күршеләргә кертеп бирәләр, хәйер итеп өләшәләр*».

Семейные обряды (свадьбы, рождение детей, похороны и поминки) ни один из них не исправлялся без хлеба. Опорой успешного выполнения таких обрядов как замужество, приход свата,сватовство является хлеб. Например, у татар пензенской области написана такая информация:

«*Әпәй белән килде башкода. Әпәй-тоз белән килде. Без дә бирдек үзебез япкан (пешергән) үпмәк*».

Наш татарский народ любит исправлять свадьбу с большим размахом. Свадебный стол готовят очень старательно, со вкусом, чтобы пришедшие сваты и приглашенные гости были довольны. Еда, которая готовится на свадьбу очень разнообразна. Каждая сторона участвует на

свадьбе со своей обрядовой пищей. Среди них свадебный хлеб, обряды связанные с хлебом очень интересны и они пришли к нам из древних времен.

Во время свадьбы, когда приезжает невеста были такие обряды, как обмен хлебом. Тем самым считали, что это помогает сближению и родству двух семей. «попробовать из одного стола хлеб – был самым первым признаком родства».

Кара сыйырларның сөтен саудым
Казан перәннеге йасарга
Безләргә ходай язсын иде
Бер өстәлдән ипи ашарга

пелось в песнях.

В говорах мишарского диалекта слова *көпшәк, йомшак, оликмәк* обозначают хлеб и часто напоминаются в обрядах. Например, свадебный хлеб ставят в целом виде. Человек, который главный на свадьбе уважительно его режет перед гостями и раздает на стол (деревня Сыркыды). Татары пензенской области называют словом *оликмәк* ‘большой хлеб’ принесенный как знак согласия в помолвке. В данном случае *оликмәк* – не только большой круглый хлеб, а как опора на выполнение святой работы.

«*Башкодага йегетнең йакын кардәше бара. Кызның әти-әниләре беренче көндә үк риза булмый инде. Икенче көнне, өченче көнне баралар, йөриләр, йалыналар. Бер ике-өч көн шулай йөргәч йахшы сүз бирәләр. Йахшы сүз бирү инде ризалык бирү дигән сүз. Башкодага бирә әпәй-тоз, үзләре йаба инде оликмәк. Оликмәк дип әйтеп бирәләр. “Оликмәк бирдек, яхшы сүз бирдек”*».

Йомшак (в мишарских говорах) пшеничный хлеб. Его ставят на повозку, когда невеста уходит в дом мужа:

«*Йомшакны мәдәккә (туй көймәсенә) йәш-килен йанына ук куйалар иде. Кыз анасы куйа. “Ашлы-сулы булсын”*».

Күмәч кабул (у татар в Чувашии) – предсвадебный обряд. После сватовства невесты девушки идут смотреть в дом к будущему зятю, собой берут круглый пшеничный хлеб.

«*Күмәч кабулга кыз йортындагы хатын-кызлар баралар. Карчыклар, хатыннар бара. Күмәчләрне ашйаулыкка төйнәп баралар, чәй эчеп кайталар*».

В Татарстане в Камско-Устьинском районе в говоре мордвы-каратаев (очень давно, крещенные во времена Казанского ханства мордва) во вре-

мя свадьбы выполняют обряд обмена хлебом. После того как забирают невесту, кумы обмениваются хлебом и пробуют его.

«*Урам әйләнәләр, җәш килен алырга китәләр. Күмәч куйалар атка. Күмәчне илтәләр, тегеннән кодагый чыга күмәч белән. Күмәчне алыштыралар алар. Җәш киленне алып китәләр кийәү җортына. Халык көтә инде җәш киленне. Күмәчне өләшәләр халыкка. "Миңа бир, миңа бир. Тәмле икән күмәчләре. Тормышлары әйбәт булсын, балалары күп булсын"*»

В Астраханских говорах, сибирских диалектах хлеб иногда называют «*нан*». «*Нан*» – слово пришедшее из персидского языка, оно употребляется во многих тюркских языках Средней Азии. В казахском языке **табаннан,** в удмуртском языке **табанан**, **табань** – табикмәк.

В сибирских диалектах: «*Тугыс нанны пешергән туйга. Тугысны нан алып пардым, тип әйткән. Ак оннан, питай (бодай) оннан, нантабакка (ипи табагына) салып пешерәте*». – *тмн.*

В говорах татар, проживающих в Кировской облости в деревне Нукрат (Карино), взяты следующие обряды. По древним нравам, перед свадьбой к невесте со стороны жениха отвозили одежду, туда же брали и хлеб:

«*Кием белән барганда ук йул ашаулыкка түнәп икмәкләр илтәләр. Кижҙе белән, күк белән шакмаклап суккан була йул ашаулыкка*».

В говоре этой же деревни большой круглый хлеб называют **икмәк секре** или **секре икмәк. Секре** – **сакар** – пришедший из чувашского языка, круглый хлеб, означает каравай. Мать жениха специально для свадьбы готовит круглый хлеб, эти хлеба завернув в красный платок, кладет на повозку, когда идут забирать невесту. Мать невесты принимает эти хлеба и отправляя дочь в дом жениха так же готовит хлеб и выложив на повозку, отправляет на сторону жениха.

«*Егет анасы түгәрәк секере икмәкләр пешерә арыш оныннан "ризыклы булсын", – дип. Ашйаулыкка төйнәп җибәрә. Аны өйгә кертеп кызның анасына бирәләр*».

В Рязанской области (в деревне Бастан), отправляя вещи невесты в дом жениха, так же кладут в повозку хлеб.

«*Түшәк-урын белән барганда инде үпмәк эскәтергә чорныйлар. Атаана кызныкы бирә. "Үпмәкле-тозлы булсын"*».

Из приведенных информаций видно, что в местных говорах и названия хлеба, и обряды связанные с хлебом, слова с разными верованиями очень богаты и интересны. Мы должны тщательно изучить их, считая как оставшиеся от прадедушек благим наследством, понять и внести

в научный оборот. Мы считаем, что дошедшие до нас этнолингвистические ценности будут полезными и языковедам, и этнографам, и фольклористам, а так же для всех интересующихся языком и историей своего народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баязитова Ф. С. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы. – Казан: Дом печати, 2007. – 480 с.

2. Большой диалектологический словарь татарского языка / Составители: Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыйкова, Т. Х. Хәйретдинова. – Казань: Татар. кн. изд-во., 2009. – 839 с.

3. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1969. – 676 с.

4. Махмутова Л. Т. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка (татарский пласт) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Казань, 1979. – С. 139–168.

5. Хайрутдинова Т. Х. Названия пищи в татарском языке. – Казань, 1993. – 141с.

О. Н. Галимова
Казань

ЗООЛОГИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В конце XIX в начале XX веков было опубликовано множество научных изданий по животноводству, пчеловодству, ветеринарии, анатомии животных, а также учебники по зоологии. Основная часть книг была переведена с русского на татарский язык. К примеру, 1894–1916 годах в переводах И. Терегулова, Г. Терегуловой, Х. Ямашева, Г. Сайфелмлюкова, выходят в свет такие книги И. Попова, как «Игенчеләрнең хезмәт аты хосусында» (1894), «Сарык. Простой сарыкның нәселен яхшырту турында» (1900), «Кәҗә. Төрле кәҗәләр, аларның аермалары, аларны асрау һәм алардан файдалану» (1906) и др. Были переведены также книги Н. А. Износкова, Л. А. Патихина, Бутлерова, А. Хабачева, В. Пинегина, Н. Эльманова, И. Лиманова, С. Л. Носовича, Н. В. Елманова. Вместе с тем книги писались и на татарском языке. Таковыми являются «Белек хәзинәсе. 2 кисәк (җанварлар)» Р. Атнабаева, «Тәрҗемәте хәят-әл-хәйван. 1–2 т.» Хаджи меллы Мухаммада (1900), «Мөнафигъ-әл-хайванат хәттә-д-дика вә-д-дөҗҗәҗә» (1902) и «Рәсемле гыйлем хайванат. Рөшдия мәктәпләр өчен дәреслек» И. Хамиди (1910), «Йорт кошларын яхшыртуның ки-

рәклеге хакында» И. Х. Искандерова (1911), «Умарта кортларының черек авырулары» Г. Апанаева (1919).

Известно, что как и всякая наука зоология имеет свой язык, выражающийся в системе взаимосвязанных терминов, среди которых как общенаучные, так и характерные для области естествознания в целом и частная для конкретных тем. Как показывает анализ, терминологический состав вышеперечисленных изданий представляет собой смесь терминов арабского, тюркского и западноевропейского происхождения. Термины классификации, как правило, образуются от арабских заимствований. К примеру, в «Тарих табигый» Н. А. Износкова животные классифицированы в такие группы, как *хайванат галия яхуд фикрия* 'высшие или позвоночные животные' и *хайванат сафилә яки мәгъдүм фикрәт, сөяксез хайваннар* 'беспозвоночные животные'. Каждая из этих групп членится на классы: *имчәкле хайваннар яхуд хайванат сәдия* 'млекопитающие', куда входят *ерткычлар* 'хищники', *сыңар тояклы хайваннар* 'непарнокопытные', *хайванат хуртумия* 'хоботные', *хайванат мухтәрәт* 'жвачные', *кошлар* 'птицы', состоящая из более мелких классификационных едниц под названиями *йөзә торган кошлар* 'плавающие птицы', *сазлык кошлары* 'болотные птицы', *йөгерүче кошлар* 'бегающие птицы', *үрмәләүче кошлар* 'лазающие птицы', *чыпчык кошлар* 'воробьиные', *күгәрченнәр* 'голуби', *ерткыч кошлар* 'хищники', *зәхифәт* 'рептилии', *балыклар = әсмәк* 'рыбы' и *хайванат нәгыймә баррак* 'мягкотелые животные' *хәшәрәт* 'бөҗәк', *үрмәкүчләр (гыйнкәбүтия)* 'пауки', *нибәтия ягъни үсемлеккә охшаш хайваннар* 'животные, похожие на растений'. Как видно, в такой классификации арабизмы употребляются и как единственные термины в языке, и в качестве синонимов терминов тюркского происхождения в препозиции (*хайванат сафилә яки мәгъдүм фикрәт, сөяксез хайваннар* 'беспозвоночные животные') и постпозиции (*имчәкле хайваннар яхуд хайванат сәдия* 'млекопитающие'). Арабизмы выступают синонимами и некоторых зоонимов: *көзән (дарибән)* 'хорек', *челән яхуд чапура* 'цапля'. По данным нашего исследования, в начале XX века в значении «свинья» употреблялось также заимствование из арабского языка *хинзир* 'свинья'.

Заимствование зоонимов западноевропейского происхождения было обусловлено, прежде всего, потребностями в номинации животных не характерных для территории, где жили татары, и отдельных видов, открытых учеными. К примеру, *тритон, гидра, актиния, полип, инфузория.* Рассмотренные заимствования в последствии были прочно усвоены татарским литературным языком и вошли в его лексическую систему.

Значительно меньше арабизмов в «Белек хәзинәсе» Р. Атнабаева и «Рәсемле гыйлем хайванат. Рөшдия мәктәпләр өчен дәреслек» (1910) И. Хамиди. Р. Атнабаевым позвоночные животные (*сөякле хайваннар*) классифифцированы в 4 группы: *имчәклеләр* ‘млекопитающие’, *кошлар* ‘птицы’, *үрмәләүче хайваннар* ‘пресмыкающиеся’, *балыклар* ‘рыбы’. В учебнике И. Хамиди рассказывается о следующих видах животных: *арка сөякле хайваннар* ‘позвоночные’, *йомшак тәнле хайваннар* ‘мягкотелые’, *буынлы аяклар хайваннар* ‘членистоногие’, *суалчаннар* ‘черви’, *инә тиреле хайваннар* ‘иглокожие’, *ибтидаи хайваннар* ‘простейшие’. Осоновная часть терминов классификации образуются с компонентом-гипонимом *хайван: имчәкле хайваннар* ‘млекопитающие’, *җирдә вә суда яши торган хайваннар* ‘земноводные’, *җирдә сөйрәнгән хайваннар* ‘пресмыкающиеся’, *дүрт куллы хайваннар* ‘четырерукие’, *канат куллы хайваннар* ‘рукокрылые’, *корт вә чебен ашаучы хайваннар* ‘насекомоядные’, *борынлы хайваннар* ‘хоботные’, *ике тояклы хайваннар* ‘парнокопытные’, *тояклары ике булмаган хайваннар* ‘непарнокопытные’, *капчыклы хайваннар* ‘сумчатые’, *аз тешле хайваннар* ‘неполнозубые’, *киң аяклы хайваннар* ‘ластоногие’, *кош борынлы хайваннар* ‘однопроходные’, *балык кебекле хайваннар* ‘рыбообразные’. Заимствованиями из арабского являются также *жагар* ‘ягуар’, *зәрәфә* ‘жираф’, *мармут* ‘сурок’, *вәхши хәнзир* ‘кабан’, *газель*.

Нарастает количество заимствований из русского и западноевропейских языков. Как показал анализ, в это время в изданиях функционируют заимствованные названия рыб *(язь, осетр, пеламида, скумбрия),* пресмыкающихся *(тритон),* млекопитающих (тапир, нарвал, вомбат, орангутан, горилла, шимпанзе, бабуин, ревун, упырь, леопард, скунс, зубр, бизон, зебу, як, лама, нарвал, панголин, броненосец), кишечнополостных *(солитер),* одноклеточных *(актиния, гидра, полип, инфузория).*

Расширение состава терминологии происходило и за счет активных процессов образования новых терминоединиц из ресурсов татарского языка. Ведущую роль в этом играла словосложение. К числу подобных терминов относятся *чуар күсе* ‘лемминг’, *җофар мәчесе* ‘цибетовая виверра’, *хәнҗәр керпесе* ‘дикобраз’, *су айгыры* ‘гиппопотам’, *кош карагы* ‘опоссум’, *һиндстан хәнзире* ‘бабирос’, *үрдәк борын* ‘утконос’, *мөгезле балык* ‘нарвал’ и др. Основная часть вышеперечисленных терминов со временем пассивизировалась, была вытеснена заимствованиями.

О развитии зоологической терминологии в этот период свидетельствует образование символических зоонимов с компонентом *гади* ‘обыкновенный’ (*гади хәнзир* ‘свинья обыкновенная’, *гади керпе* ‘еж обыкно-

венный’) и многокомпонентных терминов (*дага борынлы ярканат* ‘подковонос’, *бер өркәчле дөя* ‘дромадер’, *ике өркәчле дөя* ‘бактриан’).

В рассматриваемый период активизируется термин *имчәклеләр* ‘млекопитающие’, о чем свидетельствует не только частотность употребления, но и дериваты: *ит ашаучы имчәклеләр* ‘хищники’, *кимерүче имчәклеләр* ‘грызуны’, *йорт имчәкле хайваннары* ‘домашние животные’. Весьма характерными для зоологической терминологии исследуемого периода являлись также отношения антонимии, синонимии и вариантности. Антонимичными являются термины *ике тояклы хайваннар* ‘парнокопытные’ – *тояклары ике(ле) булмаган хайваннар* ‘непарнокопытные’, *күши торган хайваннар* ‘жвачные’ – *күшәми торган хайваннар* ‘нежвачные’. Синонимы авторами даются либо в скобках, либо в союзных конструкциях. К примеру, *гади яхуд ак куян* ‘заяц беляк’, *челән яхуд чапура* ‘цапля’ и др.

Как показывает наше исследование развитие зоологической терминологии в этот период было связано с развитием биологических наук, сельскохозяйственной сферы и переводческой деятельностью. Для терминосистемы этого периода характерны терминоединицы, образованные на базе татарского языка и заимствования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Износков Н. А. Тарих табигый. – 1 кис. Хайванат / Тәрҗ.: С. Рахманколи. – Казан: Сабах, 1908. – 158 б.

2. Хәмиди И. Рәсемле гыйлем хайванат. Рөшдия мәктәпләре өчен дәреслек. 2 басма. 1 кис. – Казан: Хәсәни, 1910. – 124 б.

3. Атнабаев Р. Белек хәзинәсе. 2 кисәк (җанварлар). – Казан: Мәгариф. – 36 б.

А. Р. Гильфанова
Казань

О ГРАФИЧЕСКОМ ПРЕДСТАВЛЕНИИ ИНТЕРЪЕКЦИОННЫХ ЕДИНИЦ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Интеръективизмы являются лингвистическими единицами, функция которых заключается в выражении эмоций, чувств и волеизъявлений человека. В языке они выделяются своим фонетическим оформлением, функцией и своим графическим представлением.

На письме междометия могут варьироваться, тем самым подчеркивается особенность системы этой части речи. Интеръекционные единицы

в татарском языке в своем звуковом составе имеют особые звуки, которые на письме вызывают сложности при написании, так как «междометие не всегда подчиняется фонетическим законам и заключает в себе часто фонемы, принадлежащие только ему…» (6, 114). Так, в татарском языке есть фарингальный звук [һ], который образуется в глотке и произносится с придыханием. В письменной речи этот звук обозначается буквой «һ», например, такие междометия, как *аһ*, *ай-һай*, *баһ*, *валлаһи, иһи, ой-һой, һа, һай, һәйт* и т.д.: ***Һай***, *аңгыра, җебегән нәрсә! Мин сиңа мәче алырга дидеммени?! Чәч алырга дим* (Г. Камал). «Хай, бестолочь, недотепа! Разве я тебе про кота говорил?! Я же тебя постричь просил». В русском языке наиболее близким к татарскому звуку [һ]] можно считать звук [х], если произнести его без гортанного призвука.

Следует заметить, что в татарском языке существуют интеръекционные единицы, которые графически невозможно передать, ввиду их необычного звукового состава, поэтому такие междометия используются лишь в устной речи. Отметим, что некоторые интеръективизмы не отражаются на письме регулярным способом и семантически выражены глаголам «пыфылдарга», «фыркылдарга», «тырылдарга» и т. д. При письменном обозначении этих глаголов в виде междометий используются окказиональные буквенные последовательности, лишь приблизительно отображающие фонетический облик интеръективизмов: «пф», «пуф», «фф», «т-р-р», «трр»: *Пуф... Җитмеш тиенлек җиргә бер сум егерме тиен әрәм иткән бит! Пуф! Шунда бер-ике адым җиргә, Иван Фидрычка барырга иренгән бит! Пуф! Пуф...* (Г. Камал). «Пуф... За землю стоимостью семьдесят копеек потратил один рубль двадцать копеек! Пуф! К Ивану Федрычу один-два шага пройти поленился же! Пуф! Пуф...».

В татарском языке существуют междометия, которые произносятся закрытым ртом, употребляющиеся в речи со значением удивления, озадаченности, сожаления, боли, задумчивости, недоумения: *Ә, мм... алайса, беләсеңме нинди күпер ул?* (Г. Баширов). «А, мм... тогда знаешь ли, что это за мост?». Значения этих междометий зависят от интонации: если произнести интеръективизм «мм» с восклицательной интонацией, то он приобретает значения удивления, боли; если использовать повествовательную интонацию, то междометие имеет смысл задумчивости, недоумения, озадаченности; употребление вопросительной интонации при использовании этой части речи передает удивление, сожаление.

Следует отметить, что в художественной литературе часто встречается неодинаковое графическое представление междометий. Написание

одной и той же интеръекционной единицы может различаться в произведениях одного автора. Например, в произведении Г. Камала «Беренче театр» междометие *«һай»* встречается четыре раза, а интеръективизм *«һәй»* употребляется два раза. Здесь следует обратить внимание на парное противопоставление по твердости-мягкости. Закон сингармонизма имеет большое значение, так как все слова, в том числе и интеръекционные единицы, подчиняются этому закону. Соответственно, практически все междометия имеют два варианта, твердый и мягкий. Например: «*ай*» – «*әй*», «*һы»* – «*һе*», «*абау*» – «*әбәү*», *«ай-й»* – *«әй-й»*, «*һай» –* «*һәй*», *«ә-ә»* – *«а-а»* и т. д. Например: ***Әй***, *Фәрдәнә, синмени? Йөрисең туңып...* (М. Әмир). «Эй, Фирдана, ты ли это? Ходишь, мерзнешь…»; ***Ай***, *оныта ук язганмын, бикәң сине кереп чыксын әле дигән иде бит, йомышы бар шикелле...* (Ә. Фәйзи). «Ой, чуть не забыла, госпожа просила, чтобы ты зашел, вроде есть поручение…».

Следует заметить, что в алфавитах русского и татарского языков есть звуки, которые обозначаются одинаковыми буквами в обоих языках, но они отличаются при их чтении. Например, буквой «*а»* в татарском языке обозначается более задний и несколько оглубленный звук: *аһ, ба, баһ, ихма* и т. д.; буквы «*о»*, «*е»*, «*ы»* по сравнению с буквами русского языка характеризуюся краткостью: *воһ, ой-һой* и т. д.. Буква «*в»* в татарском языке употребляется для обозначения двух звуков: [*в*] и [*w*]. Например: *вәссәләм, вәс-вәс, валлаһи, вәгаләйкемәссәлам* и т. д. Буквы «*г»* и «*к»* имеют два варианта чтения – [*г*], [*ғ*] и [*к*], [*қ*]: *бәүки, вәгаләйкемәссәлам, дөгә-дөгә, көш, пшыйк, чук-чук, ыггы* и т. д.

Таким образом, междометия как в фонетической, так и графической характеристиках вызывают большие сложности при передачи с одного языка на другой и требуют особого внимания при их переводе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 687 с.

2. Татарская грамматика. Т. II. Морфология. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. – 397 с.

3. Галиуллина Г. Р. Татар теле. Лексикология. – Казан: Мәгариф, 2007.

4. Хисамова Ф. М. Татар теле морфологиясе. – Казан: Мәгариф, 2006.

5. Татарско-русский словарь / Ганиев Ф. А. – Казан: Инсан, 1997.

6. Вандриес Ж. Язык. – М., 1937.

В. И. Гимадеева
Елабуга

СИНТАКСИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ВВОДНЫХ СЛОВ И СЛОВОСОЧЕТАНИЙ

Вводные слова и словосочетания выражают в предложении отношение говорящего к высказываемому, характеризуют способ оформления высказываемой мысли, указывают на источник высказывания (1, 173–191; 2, 88–92).

В устной речи вводные слова и словосочетания выделяются паузой и характеризуются специфической безударной интонацией вводности. На письме вводные слова и словосочетания выделяются знаками препинания (запятыми, тире, скобками).

С точки зрения значений вводные слова и словосочетания подразделяются на несколько разрядов.

1. Вводные слова и словосочетания, выражающие оценку говорящим степени достоверности сообщения (уверенность, неуверенность, сомнение, предположение и т. п.): *асылда, әлбәттә, бәлки, бәхәссез, билгеле, булырга тиеш, дөрестән дә, имеш, ихтимал, күрәсең, мөгаен, чынлап та, һичшиксез* һ. б. *Асылда,* дөнья йөзендәге һәр җан үзенчә яшәргә тырыша, төрмәдә исә аны яшерү мөмкин түгел, төрергә кабыгың юк (А. Гыйләҗев). Безгә, кешеләргә әйтер сүзе бардыр, *мөгаен*, бу ялгыз, ак каурыйның (Ф. Шәфигуллин). Әни дә, *күрәсең*, барысына да кул селтәп, эчке ризасызлыкларын җиңеп, чып-чын остабикә булып уйный башлады (А. Расих).

2. Вводные слова и словосочетания, выражающие эмоциональную оценку высказывания: *бәхеткә каршы, бәхетсезлеккә каршы, гөнаһ шомлыгына каршы, кызганычка каршы, оятка каршы* һ. б. *Бәхеткә каршы,* дип әйтим инде, миңа Зәйни абыйның дәресләрен икенче уку елында тыңларга туры килмәде (А. Расих). Ләкин, *кызганычка каршы*, бу хакта язган әсәрләребез юк дәрәҗәсендә аз безнең (Т. Миннуллин).

3. Вводные слова и словосочетания, выражающие отношение говорящего к форме высказывания, указывающие на экспрессивный характер сообщения: *башкача әйткәндә, гомумән, дөресе, дөресен әйткәндә, дөресрәге, кыскасы, шуңа да карамастан* һ. б. *Дөресрәге,* аның җырлыймы, көләме икәнен аерып булмый иде (М. Латыйфуллин). Әмма, *шуңа да карамастан*, бабасы үзенең Каракошын һаман сагына иде (Ә. Еники).

4. Вводные слова и словосочетания, указывающие на отношение между частями высказывания: *ахры, ахрысы, беренчедән, икенчедән, гомумән, мәсәлән, ниһаять* һ. б.

– Миңамы?.. Миңа, *мәсәлән*, тоз кирәк, – диде әтием дә көлеп (Ә. Еники). Хат язгыз, әмма ни дә булса җибәрә күрмәгез: *беренчедән*, миңа берни дә кирәкми, *икенчедән*, минем кайчан лагерьдан чыгуым билгеле түгел (А. Гыйләҗев).

5. Вводные слова и словосочетания, указывающие на источник высказывания: *әйтмешли, бая әйткәнемчә, билгеле булганча, кыскасы, минем фикеремчә, минемчә, синеңчә* һ. б. Артистлар, *минемчә*, бик табигый уйныйлар (М. Мәһдиев). Кыскасы, туташлар, минем фикеремчә, монда күп нәрсә зур бер төенгә бәйләнгән: дин, гаилә, байлык мәсьәләләре... (Ә. Еники).

6. Вводные слова и словосочетания, выражающие стремление возбудить внимание собеседника к чему-либо, вызвать в нем определенное отношение к сообщаемому: *беләсеңме, беләсезме, гафу итегез, зинһар, игътибар итегез, тукта* һ. б. *Тукта*, укучым бит әле күршеләребез Касыйм абзый белән дә, Гөлсем апа белән дә таныш түгелләр (Р. Төхфәтуллин). Әүлияләр, кичерегез мине, *зинһар*, рәнҗемәгез! (А. Гыйләҗев).

Вводные слова по смыслу могут относиться как ко всему предложению в целом, так и к отдельным членам предложения. Место вводных слов в предложении зависит от того, относятся ли они ко всему предложению в целом, или к какой-либо его части. Если вводное слово относится ко всему предложению, то оно обычно стоит в начале или в конце предложения, иногда при сказуемом.

Если вводное слово относится к одному из членов предложения, то оно обычно находится в непосредственном соседстве с соответствующим словом или группой слов.

В функции вводных слов и словосочетаний могут выступать не только модальные слова и словосочетания, но также и знаменательные части речи, которые могут употребляться как в функции членов предложения, так и в функции вводных слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Галлямов Ф. Г. Синтаксис простого осложненного предложения в татарском языке. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. – 296 с.

2. Зәкиев М. З. Хәзерге татар әдәби теле. Синтаксис һәм пунктуациясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 256 б.

Э. У. Гимадиева
Казань

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИЗУЧЕНИЯ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ (Из опыта работы)

Обучение детей татарскому языку в детском саду – одна из самых актуальных проблем. Хорошее владение татарским языком как средством общения – веление сегодняшнего дня: оно необходимо не только для успешной учебы в дальнейшем, но и для интеллектуального и нравственного становления дошкольников. Необходимость целенаправленного изучения того или иного языка с малых лет подчеркивается и в исследованиях Л. С. Выготского, А. М. Шахнарович, А. А. Леонтьева, А. Ш. Асадуллина, Р. Г. Бургановой, Ф. Ф. Харисова, Ч. М. Харисовой и др., которые подчеркивают, что именно старший дошкольный возраст является наиболее сенситивным периодом в обучении языкам, так как он характеризуется эмоциональной готовностью к овладению и прочностью запоминания языковой информации. Некоторые вопросы обучения дошкольников татарскому языку мы изложим из собственного опыта работы.

В нашем детском саду функционируют десять групп, которые посещают как татары, так и дети из русскоязычных и смешанных семей. Для этих детей три раза в неделю проводятся занятия татарского языка, продолжительность которых составляет 20 минут в средних, 25 – в старших и 30 минут в подготовительных группах. Ребята с удовольствием посещают такие занятия, где в игровой форме они знакомятся с языком, культурой, историей татарского народа; смотрят мультфильмы, показывают кукольные театры на татарском языке. Занятия проводятся в оборудованных кабинетах татарского языка, где представлены дидактические игры по активизации речевой деятельности детей, художественная литература на татарском языке, папки по ознакомлению с творчеством поэтов и писателей, тематические альбомы.

В каждой группе оформлен специальный уголок «Учим татарский язык», где представлен языковой материал, предназначенный для усвоения дошкольников, с учетом их возрастных особенностей. Под языковым материалом подразумевается новая лексика, которая отражается в соответствующих картинках. Далее здесь же дается наглядный материал по составлению простых грамматических конструкций, образцы построения вопросительных и отрицательных предложений. Данный нагляд-

ный материал способствует не только закреплению полученных знаний, а также позволяет родителям конкретно знакомиться с процессом обучения их детей татарскому языку.

Коммуникация – главная цель нашего обучения, так как основная функция языка – быть средством общения. Мы понимаем, что ребенка необходимо научить не только отвечать на вопросы, но и самому их задавать, поддерживать разговор, беседу, налаживать совместную деятельность со сверстниками. Поэтому при обучении дошкольников татарскому языку вместе с типовой программой (авторы Р. А. Бурганова, Ф. Ф. Юсупов) (4) используются инновационные технологии: методика Р. К. Шаеховой, В. Н. Мещеряковой, пиктограммы. Разработаны карты по диагностике детей, рисунки для закрепления слов. Вместе с тем хочется отметить, что? несмотря на немалое количество методических пособий по обучению дошкольников татарскому языку, задания на коммуникативность в них, на наш взгляд, раскрыты недостаточно полно, не хватает и яркой наглядности. Учителю приходится искать картинки по теме, находить игры. Учитывая все эти сложности в данное время новым авторским коллективом разрабатывается учебно-методический комплекс, куда будут включены интересные задания, яркие иллюстрации, аудио- и видеозаписи для обучения дошкольников татарскому языку. Все эти новшества, надеемся, позволят детям изучить язык без особых сложностей.

В обучении детей татарскому языку заинтересованной стороной, безусловно, выступают родители. Их желание видеть своего ребенка владеющим тем или иным языком, понимание и поддержка являются важным стимулом, так как родители чаще всего дают установку на изучение того или иного языка (2, 103). В центре развития ребенка – детском саду № 300 Авиастроительного района г. Казани нами было проведено исследование, направленное на выявление родителей, желающих обучать своих детей татарскому языку как родному, так и государственному. Для опроса родителей нами была разработана анкета, состоящая из 15 вопросов. Такие вопросы, как например, делятся ли дети своими впечатлениями о полученных знаниях дома, как они усваивают татарский язык, интересуются ли родители занятиями по татарскому языку у своих детей и др. помогли нам выявить отношение взрослых к изучению татарского языка в дошкольном учреждении. В анкетировании приняли участие 50 родителей – татар и русских, чьи дети посещают старшие и подготовительные группы нашего детского сада. Результаты показали, что большинство родителей являются сторонниками изучения татарского языка в

дошкольном возрасте. Но, к сожалению, данные свидетельствуют и том, что знания, полученные на занятиях, не закрепляются дома, дети не смотрят телепередачи на татарском языке, не читают художественную литературу. А ведь для наиболее эффективного и глубокого усвоения языка необходимо усилие, как со стороны педагогов дошкольных учреждений, так и со стороны родных ребенка. Проведенное исследование дало возможность говорить нам о необходимости комплексного обучения, что подразумевает объединение семьи и педагогов для эффективного изучения татарского языка.

Говоря о сложностях обучения второму языку, следует отметить, что в повседневной жизни часто приходится слышать от детей «Я не татарин (татарка), я это не знаю». Наша задача, в первую очередь заинтересовать их, объяснить, что знание татарского языка – это веление времени, возможность получения новых знаний, умение общаться на этом языке поможет обрести новых друзей. В этом нелегком деле нашими помощниками должны стать именно родители.

Исходя из вышесказанного, сделаем следующие выводы:

• дошкольный возраст наиболее благоприятен для изучения второго языка и социальной подготовки ребенка;

• для полноценного и глубокого освоения языка следует затратить много сил и усилий, как со стороны самого ребенка, так и со стороны взрослых;

• лишь единство семьи и детского сада обеспечивают успех в процессе усвоения языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Социолингвистические проблемы функционирования государственных языков Республики Татарстан: сборник научных статей. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. – 255 с.

2. Современные языковые процессы в Республике Татарстан и Российской Федерации: законодательство о языках в действии: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 15-летию принятия Закона о языках. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. – 431 с.

3. Низамов И. М. Татар социолигвистикасы / И. М. Низамов. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2006. – 152 б.

4. Борһанова Р. А., Юсупов Ф. Ф. Балалар бакчасында татар теле өйрәтү программасы. Татарстан Республикасы Мәгариф министрлыгы тарафыннан раслан-ган. – Казан: РИЦ «Школа», 2004. – 84 б.

А. Т. Гумерова
Казань

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ ФИЛОСОФСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Существуют различные способы выражения знания в зависимости от его содержания и целей использования. Одним из способов выражения специального знания являются термины. Существует множество определений термина. Под термином здесь подразумевается слово или словосочетание специальной сферы употребления, создаваемое для точного выражения специальных понятий и основанное на дефиниции (1, 65). Специфика термина заключается, прежде всего, в его особом назначении, которое целиком пересекается с его основной функцией – по возможности точно выражать специальные понятия.

Термины, даже целые терминосистемы и терминология в функции особого пласта лексики были предметом исследований различных работ с лингвистической, логической и др. точек зрения. С каждым годом интерес к изучению отраслевой терминологии в различных её аспектах всё возрастает. Это связано с интенсивным развитием самых разных сфер человеческой деятельности, прежде всего научно-технического прогресса, результаты которого непосредственно отражаются прежде всего в языке, в его словарном составе (3, 30).

В данной статьи мы преследуем цель рассмотреть некоторые особенности словообразования философской лексики татарского языка, отдельных терминов, относящихся к данной области языкового употребления.

Основную массу философской лексики составляют корневые слова. Например, к таковым можно отнести такие слова, как: *аң* ‘сознание’, *хәтер* ‘память’, *асыл* ‘сущность’, *фикер* ‘мысль’, *һава* ‘воздух’, *ут* ‘огонь’ и др.

Они представляют собой корневые слова, ибо в них нет словообразующих элементов.

К корневым словам в татарском языке относят и слова, которые когда-то были образованы при помощи суффиксов, но в процессе исторического развития языка у них произошло изменение структуры, ее спайка, и в настоящее время в них не выделяется производящие основы и словообразовательные элементы. Такие единицы являются неразложимым и в настоящее время представляют собой целое слово: *ирек* ‘свобода’,

ихтыяр ‘воля’, *кыйммәт* ‘ценность’, *хакимият* ‘власть’, *ахирәт* ‘иной мир’, *әхлак* ‘нравственность’, *хәрәкәт* ‘движение’ и др.

В исследуемой отраслевой лексике немало слов, образованных путем суффиксации. Среди них одним из продуктивных является суффикс *-лык/-лек*, при помощи которого образованы следующие единицы: *ирек-лек* ‘свобода’, *чиксезлек* ‘бесконечность’, *яманлык* ‘зло’, *очраклык* ‘случайность’, *сизгерлек* ‘интуиция’, *булулык* ‘бытие’ , *аралык* ‘подсознательное’ и др.

Словообразовательной активностью выделяется и суффикс *-чы/-че*, например, *мәгърифәтче* ‘просветитель’, *арадашчы* ‘посредник’; суффиксы *-ыш/-еш: яшәеш* ‘бытие’, *бүленеш* ‘распределение’, *күренеш* ‘наблюдение’.

Как следует из примеров, суффиксы в татарском языке могут присоединяться как к корневым словам, так и к заимствованным единицам.

Итак, простым словам философской лексики относятся: 1) корневые слова; 2) слова, утратившие свою первичную структуру; 3) слова, вошедшие из других языков, т.е заимствования; 4) суффиксальные слова.

Как известно татарский язык является агглютинативно-аналитическим языком. В нем имеются не только простые слова, но также большое место занимают и сложные слова, образованные аналитическим путем. Эти слова представлены сочетанием не менее двух полнозначных морфем или одной полнозначной, другой неполнозначной основой.

Исходя из анализа материала данной отрасли лексики татарского языка, можно выделить:1) собственно сложные слова; 2) составные слова.

Собственно сложные слова – это один из видов сложных слов, образующихся от сочетаний слов, соединенных между собой атрибутивной, объектной или предикативной связью и развившихся в собственно сложные слова путем потери синтаксических связей. В философской лексики татарского языка это такие слова, как: *аңасты* ‘подсознание’, *аңөсте* ‘надсознательное’, *бербөтен* ‘целостность’, *узаң* ‘самосознание’ и др. К составным словам относятся: *әүәл сәбәп* ‘первопричина’, *җенси сайланыш* ‘половой отбор’, *галәми җан* ‘мировая душа’, *гыйззәтле нәфес* ‘эгоизм’, *нисби хакыйкать* ‘относительная истина’ и др.

Первым компонентом собственно сложных слов, образованных на базе атрибутивной связи или по модели этой связи, могут выступать прилагательные или существительные: *асыл сыйфат* ‘существенное свойство’, *галәм-и-әкбәр ‘макрокосм’* и др.

На основе первичного анализа языкового материала можно сделать вывод о том, что самым продуктивным способом словообразования в философской лексике татарского языка является суффиксация и словосложение. Наиболее продуктивные суффиксы – это *-лак/-лек, -чыл/-чел*.

Таким образом, философская лексика татарского языка представляет собой достаточно активную часть всей лексической системы татарского языка. Развитие и обогащение философской лексики татарского языка происходит как за счет внутренних, так и внешних ресурсов языка. При этом, безусловно, необходимо максимально эффективно и правильно использовать прежде всего собственный словообразовательный потенциал родного языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.

2. Гыйззатов К. Т. «Философия». Книга первая. – Казань: Магариф, 2002. – 443 с.

3. Даниленко В. П., Русская терминология – опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 30–32.

4. Татарская грамматика. В 3-х томах. Т. I. – Казань, 1995. – 583 с.

5. Татарская грамматика. В 3-х томах. Т. III. – Казань, 1995. – 576 с.

6. Татарская грамматика. II том. Морфология. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. – 397 с.

Г. Х. Зиннәтуллина
Казан

ОНОМАСТИКАДА ПОЭТИК ТОПОНИМИЯ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Кешелек җәмгыяте үзен чолгап алган тирәлекнең элементларын аермыйча, атап, исем бирмичә яши алмый. Кеше өчен әһәмияте булган һәр географик объект (урам, басу яисә ор-чокырдан алып, материклар һәм океаннарга хәтле) индивидуаль исемгә лаек була. Шуңа да топонимнарның (географик объект атамаларының) җәмгыятьтә башкарган төп вазыйфасы – чиксез пространствода ориентир булдыру һәм географик объектларны идентификацияләү.

Матур әдәбият әсәрендә кулланылган географик атамалар — әсәр стиленең мөһим, алыштыргысыз компоненты. Әлеге поэтик категория, әдәби антропонимнар кебек үк, полифункциональ булуы белән характерлана. Аерым алганда, индивидуаль географик объектларны

номинацияләү чарасы булудан бигрәк, алар әсәрдә сүз барган вакыйгаларның төгәл локаль ориентациясен булдыруда, авторның һәм әсәр геройларының бу урыннарга эмоциональ-эстетик мөнәсәбәтен дә чагылдыра алу мөмкинлегенә ия.

Поэтик топонимия – әдәби әсәрләрдә кулланылган географик объект атамаларының җыелмасы. Алда әйтелгәнчә, әсәрләрдә кулланылган поэтик топонимнар – әсәрнең лингвистик структурасында мөһим урын алып торучы берәмлекләрнең берсе.

Әдәби топонимнарны функциональ-стилистик яссылыкта тикшереп язылган хезмәтләр рус һәм төрки тел белемендә дә шактый. Алар арасында В. А. Никонов, Т. А. Иванова, Л. В. Доровских, Е. М. Поспелов, Б. А. Серебрянников, В. Н. Топоров, А. И. Попов, А. К. Матвеев, Г. Ф. Саттаров, Р. Х. Гаррапова, А. Р. Биктимерова, В. М. Гарипова һ. б. ның хезмәтләрен атарга мөмкин.

Ялгызлык исемнәрне өйрәнү һәм анализлау ниндидер классификацияләрдән башка тормышка ашырыла алмый. Ономастик күренешләр бик киң кырлы булу сәбәпле, аларны классификацияләү дә төрле нигездә алып барыла. Әмма шунысы игътибарга лаек: ономастик материалның бары топонимнар катламы гына иң еш һәм төрле яктан классификацияләнгән булуы белән аерылып тора.

Топонимнарны төркемләү мәсьәләсенә XIX гасырның урталарында ук, беренчеләрдән булып, чех галимнәре (Ф. Паланский, Ф. Миклошич һ. б.) мөрәҗәгать итә. Бер гасырдан соң Ф. Шварц (1931), Э. Мука (1926) үз классификацияләрен тәкъдим итәләр. Әмма аларның бүленешләре экстралингвистик планда булуы белән телчеләр арасында киң таралыш тапмый. Чиста лингвистик нигездәге бүленешне Г. Скок (1921) тәкъдим итә. Соңрак К. Мошинский (1939), В. Ташицкий (1958) һ. б. классификацияләре дөнья күрә. Әмма алар барысы да диярлек экстралингвистик принциплар нигезендә төзеләләр (исем-атамаларның тарихи, социаль, мәдәни һ.б. шундый факторлар белән бәйләнеше). Әлеге бүленешләрдә чагылыш тапкан лингвистик компонент ярдәмчел итеп кенә алына.

С. Роспонд (1957), В. Н. Топоров (1963), П. Лебель (1956), В. А. Жучкевич (1968) топонимнар бүленешендә бердәм принциплар булырга тиешлегенә басым ясыйлар. Шул ук вакытта В. Д. Беленькая, күппланлы топонимик материалны бердәм принциплар нигезендә бүләргә мөмкин түгел, дип исәпли (1, 20).

Телгә алынган әлеге классификацияләрдә, барыннан да бигрәк, торак пункт атамалары гына үзәктә булып, төп игътибар топонигез

мәсьәләләренә (атамаларның барлыкка килү һәм теге яки бу урынчылыкның тарихы күзлегендә) юнәлә. Ләкин барлык бүленешләргә дә җитәрлек дәрәҗәдә төгәллек һәм тулы булмау хас. Моны түбәндәге сәбәпләр белән аңлатырга була: кайвакыт топонимның барлыкка килү мотивларын, аның этимологиясен һәм хәтта нинди телгә каравын да төгәл генә белеп булмый, чөнки ялгызлык исемнәрнең телдән-телгә күчүе, күчкән телдә адаптацияләнүе аларның беренчел вариантын үзгәртә һәм «яңа» кулланылыш территориясенең топонимик системасына яраштырыла.

1973 елда А. В. Суперанская «Общая теория имени собственного» дигән хезмәтендә барлык ономастик берәмлекләргә дә караган классификацияләү типларын тәкъдим итә. Безнең карашыбызча, А. В. Суперанская тәкъдим иткән бүленеш типлары алда телгә алынган барлык классификацияләрдән тулылыгы, тирәнлеге белән аерылып тора. Галим атамаларның лингвистик һәм экстралингвистик үзенчәлекләрен дә исәпкә ала. Шуңа да әлеге классификацияләр тупламы топонимнарны тикшерүдә иң уңышлысы дип исәплибез. Ул топонимнарны тикшерүнең түбәндәге типларын тәкъдим итә:

1. Атамаларны исемләнә торган объектлар белән бәйләнештә төркемләү;

2. Табигый рәвештә барлыкка килгән («естественно возникшие») һәм ясалма («искусственно созданные») исем-атамалар;

3. Ялгызлык исемнәрне «микро» һәм «макро» сызыгы буенча төркемләү;

4. Исемнәрнең структур яктан төркемнәре;

5. Хронологик классификация;

6. Этимологик классификация; шунда ук исемнәрне апеллятив һәм эпонимик, беренчел һәм «күчерелгән» («перенесённые») төрләргә аеру;

7. Исемнәрдә тупланган төшенчәләр күләме нигезендә төркемләү;

8. Стилистик һәм эстетик классификация (2, 159).

Әлеге классификация барлык төр ономастик берәмлекләргә дә карый, шуңа күрә поэтик топонимнарны да шушы ук яссылыкта тикшерергә мөмкинлек бирә. Шул рәвешле, әдәби әсәрләрдә кулланылган топонимнарны да без алда санап узган аспектларда караячакбыз. Шунысын да искәртергә кирәк: бер тип исемнәр өчен – бер, икенчеләре өчен исә – башка характеристика актуаль булырга мөмкин. Чыннан да, бу характеристикаларның бер өлеше лигвистик, калганнары логик, тарихи, социаль, поэтик булсалар да, алар барысы да ономастикада чагылыш

таба; лəкин шул ук вакытта əлеге аспектлар бер-берсеннəн нык аерылып, берсе икенчесенең дəвамы яки аныклавы да була алмый.

ƏДƏБИЯТ

1. Беленькая В. Д. Топонимы в составе лексической системы языка. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 167 с.

2. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.

З. Р. Махатова
Ташкент, Узбекистан

ОБ ИЗУЧЕНИИ ПОРЯДКА АФФИКСАЛЬНЫХ МОРФЕМ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В узбекском языкознании морфемика, как самостоятельный раздел, формировалась с 70-х годов прошлого столетия. До того времени проблемы связанные с морфемикой изучались внутри вопросов о составе слова и морфологической структуры слово. В некоторых исследованиях уделялась, хотя и немного, внимание и на вопрос порядка аффиксальных морфем в составе слово. В «Грамматике узбекского языка» вместе со многими вопросами, связанными с морфологической структурой слова, освещается и вопрос о порядке аффиксов в слове. Констатируется что, аффиксальные морфемы в узбекском языке, как и в тюркских языках, присоединяются к корню по строгому порядку. Отмечается место расположения словообразовательных, формообразовательных и словоизменительных аффиксов в составе слово. Также показывается, некоторые отклонения от нормы и описывается некоторые из них (1, 103–107).

А. Хаджиев, освещая многие вопросы формообразования в узбекском языке, показывает место некоторых формообразующих аффиксов в составе слово (2, 41–56). М. Садыкова исследует стилистику узбекского глагола, описывает стилистические свойства грамматических категорий данной части речи. Автор обращает внимание и на вопрос порядка глагольных аффиксов, например, она показывает внутренний порядок залоговых аффиксов, которые в отличии от других глагольных аффиксов, могут участвовать в слове до трех (3, 46). М. Агламова в монографии посвященной изучению категории залога в узбекском языке отмечает, что изучение порядка расположения аффиксов имеет большое значение

в проведении этимологических исследований, в различении омонимических аффиксов, в определении продуктивных и не продуктивных аффиксов. По ее мнению, в глагольных словоформах аффиксы располагаются по значению участия в семантико-синтаксической структуре предложения, в этом отношении имеющие большие значения, залоговые аффиксы располагаются впереди всех остальных аффиксов, за ними располагаются аффикс отрицания, аффиксы время или наклонения. В последнем месте располагаются аффиксы лица как последнее звено цепочки аффиксов. (4, 10). И. И. Ревзин и Г. Д. Юлдашева подробно изучают порядок узбекских глагольных аффиксов по системе Г. Глисона (5, 42–56). Я. Таджиев в своей монографии «Морфемика узбекского языка» описывает вопросы, такие как корневые и аффиксальные морфемы, их фонетические свойства, синонимия, омонимия и полисемия аффиксов. Он отдельно изучает место почти всех аффиксальных морфем в составе слово и показывает, например, внутренний порядок именных аффиксов. А также он отмечает некоторые отклонения от нормы, обосновывает их примерами (6, 27–39).

Вопрос о порядке аффиксов широко освещается в учебнике для магистрантов «Основы системного языкознания» Ш. Рахматуллаева (7, 77–86). Он использует термин «аранжировка» в место «порядка расположения». Автор подробно описывает аранжировку аффиксальных морфем. Он изучает аранжировку аффиксов по частям речи, в частности, показывает место каждого именного и глагольного аффикса в составе слово. Надо отметить, что интересующий нас вопрос впервые широко освещался именно в этом учебнике.

Как известно, в узбекском языке аффиксальные морфемы располагаются по следующему порядку: корень + словообразовательный аффикс + формообразовательный аффикс + словоизменительный аффикс. Как уже отмечался выше, в узбекском языке наблюдаются некоторые отклонения от этой нормы. Это можно видеть, например, в порядке глагольных аффиксов. Как известно, залоговые аффиксы считаются формообразующими и по правилу, должны располагаться после словообразующих аффиксов. Но в некоторых словах узбекского языка залоговые аффиксы располагаются впереди словообразующих аффиксов: *йўлланма* (направление), *қўлланма* (пособие), *эритма* (раствор), *ўтказкич* (физ. проводник), *кўрсаткич* (указательный).

Таким образом, изучение в узбекском языке отклонения порядок аффиксальных морфем очень важно для создания теоретических основ морфологии узбекского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грамматика узбекского языка. Т. 1. Морфология. – Ташкент: Фан, 1975. – 612 с. (на узб. яз.)

2. Хаджиев А. Формообразование в современном узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1979. – 80 с. (на узб. яз.)

3. Садыкова М. Стилистика глагола. – Ташкент: Фан, 1975. (на узб. яз.)

4. Агламова М. Категория залога в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1992. – 144 с. (на узб. яз.)

5. Ревзин И. И., Юлдашева Г. Д. Грамматика порядков и ее использования // Вопросы языкознания. – 1969. – № 1. – С. 42–56.

6. Таджиев Я. Морфемика узбекского языка. – Ташкент: Республиканское учебно-методическое учреждение, 1992. – 68 с. (на узб. яз.)

7. Раҳматуллаев Ш. Основы системного языкознания. Вопросы изучения структуры языка как система. – Ташкент: Университет, 2007. – 160 с. (на узб. яз.)

Б. К. Миннуллин
Казань

МОДАЛЬНЫЕ СЛОВА В ТАТАРСКОМ ГАЗЕТНОМ ТЕКСТЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

Модальные слова, использованные в татарских газетных текстах начала XX века, в том числе в текстах газеты «Борхане таракки» (1906–1911, Астрахань), как и в современном татарском литературном языке, служат для выражения отношения говорящего к объективной действительности. По своей синтаксической функции их можно поделить на две группы. Далее рассмотрим использование наиболее часто встречающихся модальных слов в газете «Борхане таракки»:

а) модальные слова, употребляющиеся в роли сказуемого или же в его составе. В текстах газеты чаще всего встречаются модальные слова **bar** (есть, имеется) и **juq** (нет, не имеется), которые передают значение присутствия или неприсутствия предмета или лица:

بو كونده مسلمانلرنڭ ایڭ كیراكلی ایكی نرسه لری **بار**.

[bu köndä möselmanlarnyŋ iŋ kiräkle ike närsäläre **bar**] – В эти дни у мусульман намечается два важных события («Мөселманларның иң кирәкле нәрсәләре», 1906, № 51).

یوق یوق اول واقعه لر بولماس یندی!

[**juq juq** ul waqyjğalar bulmas inde!] – Нет, нет, эти события уже не повторятся («Фельетон», 1907, № 75).

Модальное слово **mömkin** (можно, возможно) выражает значение предположительной возможности или невозможности совершения действия:

موندای ویکسلکه تولاماوچی بر مینگنه توکل ترکیه ده تولامادی... مینغه ده شولای

ایتارکه **ممکن** بیت...

[mondaj veksilgä tülämäüče ber mingenä tügel törkijä dä tülämäde… minğa da šulaj itärgä **mömkin** bit…] – Я не единственный, кто не заплатил за такой вексель, и Турция не заплатила… и мне ведь тоже можно поступить так же («Хаҗитархан октябрь 11», 1906, № 33).

Модальное слово **bälki** (может быть), предполагая развитие событий, выражает неуверенность говорящего в объективной действительности:

نیچون قورولغان جمعیتلرڭ بر ده اش کورساتمی **بلکه** کوندن کون

[ni öčen qorylğan cämğyjätläreŋ ber dä eš kürsätmi **bälki** köndän kön zäğyjflänä] – Почему организованные тобой общества не дают результатов, а наоборот, день за днем все разваливаются? («Татар углына хитаб», 1907, № 75).

Модальное слово **kiräk** (нужно, необходимо) употребляется в составе сказуемого и выражает значение совета в совершении действия:

لکین شونسون خاطردن چغارماسقه **کیراکدر**که...

[läkin šunsyn xäterdän čyğarmasqa **kiräkter** ki…] – Но всегда следует помнить, что… («Беренче адым», 1906, № 39).

Значение долженствования, как и в современном татарском литературном языке, передается при помощи модального слова **tieš** (должно):

پراواوی غاصودارستواده هر کم ایرکن بولورغه **تیوش**.

[pravavoj gasudarstvada här kem irken bulyrğa **tieš**] – В правовом государстве каждый должен быть свободным («Фельетон. Прававой гасударства», 1906, № 32).

Как мы можем наблюдать, и модальное слово **kiräk**, и слово **tieš** в текстах чаще всего употребляются в составе сказуемого, в сочетании с инфинитивной формой глагола.

Модальное слово **ikän** (оказывается, будто), как и модальное слово kiräk, чаще всего употребляется в составе сказуемого и выражает значение допущения, предположения:

چونکی زاکون بوینچه یلنك حسابی سنتابرده قارالورغه تیوش **یکان**.

[čönki zakon buenča elnyŋ xisaby sentäbrda qaralyrğa tieš **ikän**] – Оказывается, по закону годовой бюджет должен рассматриваться в сентябре («Хаҗитархан хәбәрләре», 1906, № 29);

б) модальные слова, употребляющиеся в роли вводных слов. Данная группа является важной с точки зрения морфологии, т. к. преобладающая часть этих модальных слов – заимствования из османско-турецкого и современного турецкого литературного языка.

Модальное слово **älbättä** (конечно, несомненно), характерное также и для современного татарского литературного языка, передает значение утверждения, подтверждения:

...**البته** چقارلسون دیه‌چکمز.

[…**älbätä** čyğarylsyn dijäčäkmez] – ...конечно, скажем, чтобы выпускалась («Хаҗитархан хәбәрләре», 1907, № 81).

Модальное слово **xälbuki** (между тем, тогда как), характерное для различных этапов старотатарского литературного языка, а также современного турецкого языка, встречается в статьях с ярким грамматическим фоном, включающим в себя элементы огузских языков, и используется в качестве вводного слова, соединяя в смысловом плане два рядом стоящих предложения:

صوصاغان کشیکه صو دیکان سوزنی یازب بیرو ایله آنك صوسزلغی کیتارمی؟

حالبوکه بو یاڭغی دومه قورلوی یله...

[susağan kešegä su digän süzne jazyp birü ilä anyŋ susyzlyğy kitärme? **Xälbuki** bu jaŋğy duma qoryluy ilä…] – Пройдет ли жажда, если написать слово вода тому, у кого жажда? Между тем с формированием этой новой думы… («Без ни хәлдә?», 1907, № 80).

Часто в статьях встречается модальное слово арабского происхождения **binaän ğaläjhi** (таким образом), характерное для османско-турецкого языка. В текстах газеты оно выполняет функцию вводного слова:

بنا علیه بو وقت خلق طرفندن آچلغان اونیوریستیتلر بیك کیرك مسلمان قرداشلر!

[**binaän ğaläjhi** bu waqyt xalyq tarafyndan ačylğan univeristitlar bik kiräk möselman qardäšlär!] – Таким образом, в это время очень нужны университеты, открывшиеся при помощи народа, товарищи мусульмане! («Народный униваристит», 1906, № 47).

Подобную функцию в статьях выполняет и модальное слово, характерное для османско-турецкого и современного турецкого языка, – **ištä** (таким образом, итак):

اشته بو نقطه دن زمانمز ترقى زمانى دينلر.

[**ištä** bu noqtadan zamanymyz täräqyj zamany dineler] – Итак, с этого момента наше время вправе называться временем прогресса («Без ни хәлдә?», 1907, № 80).

Модальное слово **hänüz** (всегда, постоянно) характерно для турецкого литературного языка. Оно выражает отношение сожаления говорящего к какому-либо действию или ситуации. Употребление рассматриваемого модального слова в языке газеты подчеркивает большое сходство с османско-турецким и современным турецким языком.

بز **هنوز** شول حاللرمزدن عبرت آلميورز.

[bez **hänüz** šul hälläremezdän ğyjbrät almyjuryz] – Мы всегда не учимся на своих ошибках («Без ни хәлдә?», 1907, № 80).

Таким образом, модальные слова, использованные в текстах газеты «Борхане таракки», делятся на две группы: модальные слова, употребляющиеся в роли сказуемого или же в его составе (bar, juq, mömkin, bälki и т. д.), и модальные слова, употребляющиеся в роли вводных слов (älbättä, hänüz и т. д.). Первая группа по своему составу близка к современному татарскому языку, тогда как к второй группе модальных слов относятся слова, характерные для османско-турецкого и современного турецкого литературного языка. Об этом свидетельствует использование в статьях таких модальных слов, как binaän ğaläjhi (таким образом), xälbuki (между тем, тогда как), ištä (таким образом, итак), hänüz (всегда, постоянно), некоторые из которых выпали из употребления даже современного турецкого литературного языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаджиева Н. З. Основные пути исторического развития синтаксической структуры тюркских языков / Н. З. Гаджиева. – М.: Наука, 1973. – 408 с.

2. Грунина Э. А. Историческая грамматика турецкого языка / Э. А. Грунина. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1991. – 223 с.

3. Грунина Э. А. Учебное пособие по османско-турецкому языку / Э. А. Грунина. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 175 с.

4. Татарская грамматика: в трех томах. Т. 2. Морфология. – Казань: Таткнигоиздат, 1997. – 397 с.

Л. Р. Мирсиапова
Алабуга

ПОЭЗИЯДӘ КУШЫМЧАЛАУ НИГЕЗЕНДӘ ФИГЫЛЬ НЕОЛОГИЗМНАР ЯСАЛЫШЫ

Татар поэзиясендә автор тарафыннан яңа сүзләр ясалу элгәре чорда ук ничек актив булса, хәзер дә шулай ук дәвам итә. Моны без поэзия өлкәсендә танылып өлгергән шагыйрьләребез иҗатында да, яңа гына шигърият дөньясына аяк басучы шагыйрьләр иҗатында да күзәтә алабыз.

Дөньяда иң көчле нәрсә – тел. Кешелекнең иң олы ачышы – сүз – шагыйрьнең төп коралы. Ул шуның ярдәмендә шәхес рухының, аң төпкеленең иң тирән катламнарына үтеп керә, йөрәк серләрен айкый, йолдызлар янына алып менә, чал тарихка илтеп ташлый, киләчәк турында уйландыра. Шуңа күрә шагыйрьләр бу коралдан тулысынча, бөтен көченә файдаланырга тырышалар, сүзнең мөмкинлекләрен эшкә җигәләр. Шул рәвешле поэзиянең образлы да, дулкынландыргыч та булган хисси дөньясын тагы да баеталар, төрләндерәләр (1, 92).

Борынгы төрки телдән үк килгән *-ла*/*-лә* кушымчасы – хәзерге татар телендә иң киң кулланыла торган фигыль ясаучы кушымчаларның берсе булып тора.

-ла/*-лә* кушымчасының ясаучы нигезләре булып исемнәр (эшлә, аула), сыйфатлар (сирәклә), ияртемнәр (чыңла, безлә), сирәгрәк ымлыклар (зинһарла), рәвешләр (иртәлә, соңла), фигыльләр (үчеклә, бөклә) килә.

Кушымчаның ясаучы нигезләре булып, чыганак тел ягыннан саф татар сүзләре (буйла, акла), рус теленнән (расходла, прокатла), рус теле аша европа телләреннән (озонла, брикетла), гарәп һәм фарсы телләреннән дә (сихерлә, дәвала) керә.

Иҗатла да *издатла*
Гыйшык турында гына
(Х. Туфан).

Бу очракта ясаучы нигез белдергән эш-хәрәкәтне башкару мәгънәсе салына. *Издатла* сүзе рус теле аша кергән *издавать* сүзеннән алынган, ягъни *бастыру* дигән сүз. Без әдәби телдә *иҗат ит* дибез, ә *иҗатла* – яңа сүз. Автор мәхәббәт турында иҗат итәргә һәм бастырырга куша.

-лан/-лән кушымчасының ясаучы нигезләре булып исемнәр (сабаклан, төлкелән), сыйфатлар (кырыслан, чандырлан), фигыльләр (үртәлән, буталан), саннар (икелән, икенчелән) килә.

Чыганак тел ягыннан караганада, ясаучы нигезләр булып саф татар сүзләре (әтәчлән, көчсезлән), рус теле аша европа телләреннән кергән (либераллан, нервлан), гарәп һәм фарсы телләреннән (өметлән, хыяллан) кергән сүзләр дә килә ала. Ә рус сүзләре сирәк очрый (задорлан).

Изге *иблисләнсә* ...
(Р. Фәйзуллин).

Фигыль ясаучы нигез белдергән затка әйләнүне күрсәтә. Бу очракта яңа образ тудырылган. Бу бик урынлы. Мондый хәлне ахырзаман җитү дип атарга гына була.

Нигез + -лаш/-ләш кушымчасы.

Бу кушымча ике кисәктән: фигыль ясаучы *-ла* кушымчасыннан һәм уртаклык юнәлеше *-ш* кушымчасыннан гыйбарәт, алар бергә кушылып, катлаулы морфема китереп чыгарганнар.

-лаш кушымчасының ясаучы нигезләре булып исемнәр (канунлаш, дуслаш, серләш), сыйфатлар (рәсмиләш, җиңелләш, кискенләш) килә.

Чыганак тел күзлегеннән караганда, ясаучы нигезләр саф татар сүзләре (берләш, телләш), гарәп-фарсы сүзләре (сәламләш, гадиләш), Европа телләреннән кергән (климатлаш, стабильләш), рус теленнән алынган сүзләр (судлаш, колхозлаш) булырга мөмкин.

Чувашларның ничә көе инде
Татарлашты минем йөрәктә
(Р. Харис).

Тормышта руслашу процессы турында күп сөйлибез, шуның мисалында автор яңа сүз иҗат иткән.

Аңла, уйлашыр чак түгел,
Туйлашыр көннәр җиткән
(Зөлфәт).

Нигез + -ай/-әй кушымчасы:

Сыйфатларга (батырай, ерагай), сирәк кенә рәвешләргә (азай, күбәй), исемнәргә (чокырай), иялтемнәргә (турсай) ялгана.

Зәңгәрәйде күкләр
(Р. Фәйзуллин).

Бу очракта ясаучы нигездә күрсәтелгән төс алу мәгънәсен белдерә. Автор күкнең зәңгәр төскә керүен үзенчәлекле сүз белән күрсәтергә, басым ясарга теләгән.

Нигез + -ла/-лә кушымчасы:

Кичке кояш *алсулый* сахра-кырны,
Чиксезлек бу – юк башы һәм ахыры
(Р. Гаташ).

Автор кичке кояшның сахра-кырны алсу төскә кертүе турында әйтергә тели. *-ла* кушымчасы ярдәмендә ясаучы нигездә күрсәтелгән төсне процесс мәгънәсендә куллана.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә мөмкин: поэзия, автор неологизмнарының кулланылу ешлыгы ягыннан караганда, беренче урында тора дип әйтсәк, бер дә ялгыш фикер булмас. Чөнки нәкъ менә шигърияттә аларның үзенчәлекле формаларын күзәтергә мөмкин. Шунысын да искәртеп үтәргә кирәк: фигыль сүз төркеменнән ясалган яңа сүзләр исемнәр кебек шигърияттә күп очрамыйлар һәм алар күбесенчә исем, сыйфат сүз төркемнәреннән ясалалар.

ӘДӘБИЯТ

1. Зәкиев, М. З., Ганиев, Ф. Ә., Тумашева, Д. Г., Зиннәтуллина, К. З. Татар грамматикасы. I том. – Мәскәү; Казан, 1988. – Б. 336.

Н. У. Садинова
Навои, Узбекистан

ОБРАЗОВАНИЕ СОСТАВНЫХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА

Основную часть узбекской делопроизводственной терминологии составляют производные термины. Из свыше 3000 терминов делопроизводства, приведенных «В кратком русско-узбекско-английском словаре делопроизводства» приблизительно 850 слова – термины, а приблизительно 2200 составные термины. По мнению В. П. Даниленко, почти во всех терминологиях отраслей по количеству составные термины занимают основное место (1, 170). Причинами этого являются:

1. С развитием общества появляются новые понятия, и именовать их только одним словом невозможно.

2. Словосочетание именует новое понятие, дав информацию о нем, другими словами, абстрактное значение частей составляющих словосочетания ослабевает, продвигается в сторону конкретного значения.

3. В составных терминах исчезает считающимся недостатком в терминологии свойства характерные для слов-терминов, такие как омонимия, полисемия.

Известно, что образование терминов изучается сравнительно образованию слов. В научной литературе констатируется три способа образования терминов: семантический, аффиксация, синтаксический. В узбекской терминологии наблюдается тенденция считать способа образования сложных и составных терминов синтаксическим способом. Образованные этим путем термины в основном равны словосочетаниям, выражающим одно понятие, сохранив при этом синтаксическую связь между слов, а терминоэлементы равны словам.

В терминологических исследованиях говорится от двух до шести компонентных составных терминах. По-нашему, многокомпонентные термины создают сложности в составлении и понимании документов. Поэтому нами анализируется только две и три компонентные составные термины. В терминологии делопроизводства узбекского языка широко используются термины, образованные следующими моделями: имя существительное + имя существительное, имя прилагательное + имя существительное, наречие + имя существительное.

В некоторых терминологических работах составные термины, образованные при помощи моделя имя существительное + имя существительное называются изафетными сочетаниями (2, 99). Соединять слова с помощью изафета не соответствует грамматическим законам узбекского языка, по этому термин «изафетное сочетание» не считается целесообразным (3, 72). Термины типа имя существительное + имя существительное соединяются способом согласования: *абонентлар бўлими* (отдел абонентов), *муаллифлик ҳуқуқи* (авторское право). Наблюдается в этих терминах нулевое использование родительного падежа, что обеспечивает четкость составных терминов: *қалам ҳақи* (гонорар), *уй манзили* (домашний адрес), *акциядорлар жамияти* (акционерное общество).

В терминологии делопроизводства активно употребляются составные термины модели имя прилагательное + имя существительное: *фаол иш* (активная работа), *илмий таҳлил* (научный анализ), *очиқ архив* (открытый архив). Терминов этой группы можно классифицировать по составу прилагательного: а) термины, образованные с помощью качественных прилагательных: *оддий акция* (простая акция), *чуқур таҳлил* (глубокий анализ), *жиддий таҳлил* (существенный анализ).

б) термины, образованные с помощью относительных прилагательных: *номаълум муаллиф* (неизвестный автор), *пулли акция* (денежная акция), *аҳлоқсиз хатти-ҳаракат* (безнравственный поведение), *асосли таҳлил* (обоснованный анализ), *илмий таҳлил* (научный анализ), *бечиқит ишлаб чиқариш* (безотходное производство). Видно, что основная

часть этой группы – это термины образованные моделем относительное прилагательное + имя существительное.

Составные термины группы наречие + существительное сочетаются путем примыкание: *дўстона ташриф* (дружеское посещение)*, ташқи савдо* (внешняя торговля)*, ички келишув* (внутренний договор)*, ички бозор* (внутренний базар)*, расмий қабул* (официальный приём).

В составных терминах модели глагол + имя существительное используются имена действия в место глагола: *ўсиш диаграммаси* (диаграмма роста)*, бажарилиш санаси* (дата выполнения)*, тайёрлаш санаси* (дата заготовки)*, иш юритиш жараёнлари* (процессы делопроизводства).

Заключение: в узбекской терминологии делопроизводства составные термины составляют основную ее часть. Из моделей составных терминов продуктивным являются модели имя существительное + имя существительное, имя прилагательное + имя существительное.

ЛИТЕРАТУРА

1. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – С. 170.

2. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 99.

3. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. – Тошкент: Фан, 1991. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977.

Л. Р. Садыйкова
Казан

ШИҺАП РАМАЗАНОВНЫҢ ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЮНӘЛЕШ (ЗАЛОГ) КУШЫМЧАЛАРЫ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАШЫ

Татар телен үстерүгә, укытуга һәм баетуга зур өлеш керткән зур галимнәр рәтенә без, һичшиксез, Шиһап Рамазановны да кертә алабыз.

Шиһап Рамазанов – XX йөзнең беренче яртысында татар тел белеме өлкәсендә тирән эз калдырган күренекле галим, методист, әдәби тәнкыйтъче, публицист һәм җәмәгать эшлеклесе, күпкырлы галим буларак танылган шәхес. Ш. Рамазановның татар тел белеме өлкәсендәге эшчәнлеге аерым игътибарга лаек. Ул – татар теленең беренче фәнни грамматикаларын төзегән Каюм Насыйри, Җамал Вәлиди, Гыйбад Ал-

паров кебек олуг галимнәребезнең эшен дәвам итеп, татар тел белеменең төрле өлкәләрендә бәрәкәтле фәнни мирас калдырган тирән белемле күпкырлы галим. Кыска гына вакыт эчендә ул үзен көчле теоретик буларак кына түгел, ә бәлки гамәл кешесе, фәнни эшләрне нәтиҗәле итеп оештыручы, фәнни табышларны тормышка ашыручы буларак та күрсәтә, татар тел белеменең фән булып формалашуында зур роль уйный.

Ш. Рамазанов татар тел белеменең лексикология, терминология, сүзъясалышы, тел тарихына һәм педагогика өлкәләренә үзеннән зур өлеш керткән һәм әһәмиятле ачышлар ясаган. Аеруча ул татар тел белеменең фигыль ясалыш өлкәсен, шуның рәтендә фигыль юнәлеше (залог) кушымчалары мәсьәләсен җентекләп тикшергән.

Татар теленең фигыль юнәлеше (залог) кушымчалары мәсьәләсе турында беренче тапкыр И. Гиганов грамматикаларында очрата алабыз (2, 188). Билгеле булганча, XIX йөзнең II яртысында татар телендә язылган грамматикалар дөнья күрә. Аларда фигыль юнәлеше (залог) кушымчалары башкача карала (8, 32).

Фигыль юнәлеше (залог) кушымчаларының барлыкка килүләре һәм мөстәкыйльлекләре турында бүгенге көнгә кадәр күп кенә карашлар һәм бәхәсләр яши.

Бүгенге көн татар телендә фигыльнең биш юнәлешен аерып чыгаралар. Бу күренешне башлап һәм шактый тирән итеп эшләгән галим К. Насыйри була. Галим татар телендә ул чорда ук биш юнәлешне (бабны) аерым тикшерә (4, 87).

Гыйбад Нугайбәк «Төрлек» хезмәтендә «юнәлеш» төшенчәсен «караш», фигыльне «кылым» дип атый. Аныңча, фигыль юнәлешләре «кылым карашлары» була. Ул да шулай ук биш юнәлешне күрсәтә (5, 80).

Г. Алпаров исә татар телендәге фигыль юнәлешләрен билгеләүгә башкачарак якын килә. Ул бу мәсьәләгә шәкли (формаль) грамматика юнәлешендә карый һәм ул юнәлешләрне фигыль дәрәҗәләре дип атый. Галим җиде юнәлеш (дәрәҗәне) күрсәтә:

1) төп: *ал, утыр* һ. б.

2) уртаклык: ***-ш*** – *алыш, языш* һ. б.

3) йөкләтү: ***дыр-дер, -т*** – *карат, эшләт* һ. б.

4) кайтым: ***л-н*** – *алын, эшлән* һ. б.

5) кимлек: ***емсерә-ымсыра*** – *көлемсерә* һ. б.

6) якынлык: ***енкерә-ынкыра*** – *киленкерә* һ. б.

7) кабатлау: ***галә-гәлә, кала-кәлә*** – *алгала, килгәлә* һ. б. (1, 43–46).

Күргәнебезчә, Г. Алпаров юнәлеш кушымчаларын (дүрт юнәлешне) бик төгәл билгели, һәм ул тәкъдим иткән терминнар бүгенге көндә дә

кулланыла, ләкин соңгы өч кушымча, күргәнебезчә, фигыльдә дәрәҗә категориясенә карый.

К. З. Зиннәтуллина Ш. Рамазановның бу мәсьәләдә дә актив һәм җитди эш башкарганын билгеләп үтә (3, 173–175). Ш. Рамазанов әйтүенчә, кайбер тикшеренүчеләр төрки телләрдә фигыль ясалышын *беренчел* һәм *икенчел* ясалыш дип, ике төргә бүләләр. Кушымчалар ярдәме белән бүтән сүз төркемнәреннән фигыль ясалуны (мәсәлән: *аңла, сөйлә, күзәт* һ. б.) беренчел ясалыш, фигыль юнәлеше кушымчалары ялганып, бер фигыльдән икенче мәгънәдәрәк фигыль ясалуны (мәсәлән: *аңлата, белдерә, белеш* һ. б.) икенчел ясалыш дип атыйлар һәм фигыль ясагыч кушымчалар белән юнәлеш (залог) кушымчаларын аермастан бергә тезеп күрсәтәләр. Димәк, галим бу мәсьәләдә дә дөрес фәнни позициядә торган. Аның фикеренчә, бу нигезсез түгел. Ул хаклы рәвештә фигыль ясагыч кушымчалар белән юнәлеш кушымчалары арасында уртаклык һәм зур охшашлык барлыгын күрә. Алар әйтелешләре белән дә, мәгънәләре белән дә бер-беренә бик якын, күп кенә очракларда аларны бер-береннән аеру да кыен, ди. Үз сүзләрен дәлилләп, галим берничә очракны билгели.

Беренчесе итеп ул хәзерге телдә фигыль юнәлеше кушымчасы дип йөртелгән кушымчалар күп кенә фигыльләрдә ясагычлык ролен генә үтәве, ләкин фигыль юнәлешен аңлатмавын кертә. Мәсәлән: *ireш, кереш, тырыш, орыш, җитеш, ябыш, карыш, тоташ, кереш* һ.б сүзләрдә фигыль юнәлеше дип йөртелгән ***еш-ыш*** кушымчалары уртаклык яки булышу мәгънәсен, аныңча, белдермиләр. Аларда юнәлеш категориясе белән ясаучылык бергә килгән. *Үтен, үкен, сагын, табын, уян, куан, юан, кызган* һ. б. сүзләрдә дә галим шул ук хәлне күрә: ***ын-ен*** кушымчалары кайтымлык мәгънәсен аңлатмыйлар; *омтыл, үрел, терел, юнәл, оял* сүзләрендә төшем һәм кайтым мәгънәсе сизелеп тормый. Болардан автор нәтиҗә чыгара: бу очракларда юнәлеш категориясе белән сүз ясау бергә килгән. *Ярат, тарат, авырт, чылат, юат, җылыт, суыт, җебет, чемет, кимет, арттыр, җилдер, күзәт, коткар* сүзләрендә ***ыт-ет*** кушымчалары шулай ук йөкләтү юнәлешен аңлатмыйлар, монда юнәлеш категориясе белән ясаучылык бергә килгән.

Икенче очрак итеп автор кайбер юнәлеш кушымчаларының, фигыль ясагыч кушымчалары белән берегеп, кушма хәлдә генә кулланылуны билгели. Мәсәлән: *көнләш, советлаш, тезлән, өйлән, соклан, дәртлән* һ. б.

Өченчесенә галим юнәлеш кушымчалары «саф ясагыч» ролендә килгән кебек, саф ясагычларның да бер төрлесе шул торышларынча ук юнәлеш категориясен белдерү өчен хезмәт ителүен кертә. Мәсәлән: *матурай, яхшыр, савык, канык, тотлык, өзлек, җитлек, сөрлек, каймык* һ. б.

Ш. Рамазанов фикеренчә, элгәре фигыль ясагыч кушымчалар белән юнәлеш кушымчалары бер-берсеннән аерылмаган. Галим боларның бер төрлесенең «саф ясагычлар» (**ай, ыр, ык-ек, лык-лек....** . Мәсәлән, *матурай, яхшыр, савык, күзек, канык, юлык, өзлек, тотлык, җитлек, сөрлек, каймык* һ. б.) булып, ә бер төркеменең төрле мәгънә авышлыклары (юнәлеш категориясе) аңлату өчен беркетелүләре соңыннан булган дип саный. Бу процессның ничек үткәнен галим түбәндәгечә аңлата: «Башта әле бу кушымчалар, стихия рәвешендәрәк, дифференциациясез кулланылган булса, соңга таба, тел коллективының аңлы иҗат көче белән сайланып, алар арасында үзенә күрә "хезмәт бүленеше" үткәрелгән, һәм, шулай итеп, аларның бер төрлесе фигыль ясагычлар, ә бер төрлесе фигыль юнәлеше (залог) күрсәткечләре булып урнашкан булырга мөмкин. Асылда исә, фигыльләрдәге юнәлеш кушымчалары да шул ук фигыль ясагыч кушымчаларның дәвамы һәм шуларның бер төре генә, хәтта бертөсле һәм бер үк төптән килеп чыкканнар» (6, 175).

Ш. Рамазанов юнәлеш кушымчалары арасында тик юнәлешне генә белдерә торганнарының да булуы турында искәртә һәм мисаллар китерә: *имез, тамыз, кабыз, агыз, торгыз, яткыз, менгез, аудар, кунтар, уткәр* (үткәз), *күрсәт* һ. б. Болардагы кушымчаларны галим юнәлеш категориясенең (йөкләтү категориясе) генә күрсәткече итеп бирә. Ләкин, аныңча, болар да башта фигыль ясагыч булып, юнәлеш күрсәткече итеп беркетелүләре соңыннан булган һәм шулай урнашып калганнар (7, 174).

Әмма соңрак тикшеренүчеләр (В. Н. Хангилдин) Ш. Рамазановның бу карашын аның үз фикере булып кына кала алуы турында искәртәләр (6, 175).

Ш. Рамазанов исә фигыль ясагыч кушымчалар белән юнәлеш кушымчаларының бер-берсеннән аеру кыенлыгының сәбәбен элгәре аларның бер-береннән аерылмаган булуларында күрә. Шуңа күрә дә, бәлки, юнәлешне белдергән кушымчалар кайчакта тамырга яңа лексик мәгънә дә өстиләр. Бу фикер белән Д. Г. Тумашева да килешә. Ул юнәлеш кушымчаларның фигыль тамырына яки нигезенә башка кушымчалардан (хәтта юклыктан) элек ялгануы турында искәртүе белән аларның ясагычларга якын булуын тагын бер тапкыр дәлилләп бирә (7, 158).

Бәлки, шуңа күрәдер дә бу мәсьәләдә бүгенге көндә дә әле күп кенә бәхәсләр һәм аңлашылмаучылыклар дәвам итә. Юнәлешләр мәсьәләсендә барган мондый бәхәсләр хәтта кайберәүләрне юнәлеш категориясен инкяр итүгә дә китерделәр. Д. Г. Тумашева бу караш белән килешмәсә дә, юнәлешнең катлаулы күренеш икәнлеген шулай ук таный (7, 158–159). К. З. Зиннәтуллина да шул фикердә тора. Ул юнәлеш дигән

күренешне – тел белеменең иң буталчык һәм бәхәсле мәсьәләләренең берсе, дип атый (3, 42). Шуңа күрә, аның фикеренчә, бүгенге көн татар тел белемендә кабул ителгән фигыль юнәлешенең биш төре дә бер категориягә берләшә алмыйлар (3, 217).

Шулай итеп, фигыль юнәлеш кушымчаларының килеп чыгышын һәм функцияләвен өйрәнүгә иң башлап зур өлеш керткән галимнәрнең берсе – Ш. Рамазанов дип саный алабыз. Күргәнебезчә, ул беренчеләрдән булып аларны тарихи яктан тикшереп анализлый һәм, безнеңчә, дөреслеккә якын торган нәтиҗәләр чыгара. Бүгенге көнгә кадәр галимнең бу фикерләре яшәп килде һәм, әле дә үзенең әһәмиятен югалтмыйча, фигыль юнәлеш кушымчаларының килеп чыгышын һәм функцияләвен алга таба өйрәнүгә зур этәргеч булып тора.

ӘДӘБИЯТ

1. Алпаров Г. Шәкли нигездә татар грамматикасы / Г. Алпаров. – Казан: Татгосиздат, 1926. – 166 б.

2. Гиганов И. Грамматика татарского языка / И. Гиганов. – СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1801.– 188 с.

3. Зиннатуллина К. З. Залоги глагола в современном татарском литературном языке / К. З. Зиннатуллина. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 232 с.

4. Насыйри К. Ләһҗәи татари. – Казан: Казан Импер. ун-ты, 1895. – 189 б.

5. Нугайбәк Г. Төрлек . – Казан, 1911. – 80 б.

6. Рамазанов Ш. Татар теле буенча очерклар. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 200 б.

7. Рамазанов Ш. Татар телендә фигыль ясалышы // Татар теле буенча очерклар. / Ш. Рамазанов. – Казан : Таткнигоиздат, 1954. – Б. 146–180.

8. Тумашева Д. Г. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1964. – 294 б.

9. Фәезханов Х. Татар телигә кыскача гыйльме сарыф. – Казан: Казан. Импер. ун-ты, 1887. – 32 б. (гарәп графикасында).

Р. Р. Салахова
Казань

ОДНОКОРНЕВЫЕ И РАЗНОКОРНЕВЫЕ ОМОСУФФИКСЫ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Омонимичные суффиксы, как и лексические омонимы, находясь в омонимической связи, являются омонимичными по отношению друг к другу. Внешне одинаковые, но разные по значению группы таких суффиксов в общем языкознании называются омонимичными суффиксами.

По своему общему признаку омонимичные суффиксы делятся на однокорневые и разнокорневые суффиксы. Исторические омосуффиксы совершенно разного происхождения, случайно совпавшие в произношении и написании, напр., омосуффиксы, такие как ***-да/-дә*** ~ ***-да/-дә, -ка/-кә*** ~ ***-ка/-кә***, ***-ла/-лә*** ~ ***-ла/-лә, -к*** ~ ***-к, -ы/-е*** ~ ***-ы/-е*** и др.

Во всех тюркских языках суффикс ***-ла/-лә*** известен как высокопроизводительный глаголообразующий суффикс. В татарском же языке существует и производное существительное с суффиксом ***-ла,*** и производное наречие с суффиксом ***-лә***. Исходя из этого, рассмотрим их как отдельные показатели одного суффиксального омонимичного ряда. Итак, в суффиксальном омонимичном ряду в форме ***-ла*** и в форме ***-лә*** участвуют по три показателя.

Первый показатель – это глаголообразующий суффикс ***-ла/-лә***$_1$. При образовании глаголов в качестве производящих основ выступают имена существительные. У суффикса ***-ла/-лә***$_1$ в современном татарском языке наблюдается около трех десятков значений. Укажем некоторые из них:

1. Присоединяясь к существительным, связанным с обозначением физического действия или мыслительных процессов, образует глаголы со значением: «совершать действие или тот мыслительный процесс, который выражен производящей основой: *алкыш**ла*** ‘аплодировать’, *фикер**лә*** ‘мыслить’. *«Әбиемдә кунакта» дип аталган экспозицияне халык басып **алкышлады*** (Мәгърифәт, 2000, №21).

2. Присоединяясь к существительным, обозначающим вещество или материал, этот суффикс образует глаголы со значением «подвергать что-либо воздействию того вещества, что выражено производящей основой»: *агу**ла*** ‘отравить’, *аш**ла*** ‘удобрить’. *Аш**ла**ган җир аш бирә, аш**ла**маган таш бирә (Мәкаль).*

3. Присоединяясь к прилагательным, он образует глаголы со значением «приобретать признак, названный производящей основой»: *иркен**лә*** ‘чувствовать себя свободным’, *аксак**ла*** ‘хромать’. *Мин тынычлап, **иркенләп** ашый-эчә алмыйм, ашыгам, ашкынам (Ф. Ә.).*

Имяобразующий суффикс ***-ла***$_2$ встречается в слове *кыс**ла*** ‘рак’, производящей основой которого является глагол. Суффикс ***-ла***$_2$ образует имя существительное со значением «носителя признака, указанного производящей основой» (3, 42). *Кире киткән – **кысла** булган. Бер **кысла** бөтен күлне болгар (Мәкаль).*

Суффикс ***-лә***$_2$ присоединяясь к существительному, образует наречие времени в соответствии со значением производящей основы: *төн**лә***

‘ночью’. ***Төнлә** минем яныма ятып батыр сугышчы атты дошманнарына (М. Җ.).*

Следующим показателем является омофоничный суффикс ***-л-а/-л-ә***$_3$, который состоит из двух формообразующих суффиксов. Во-первых, это суффикс ***-л***, который, присоединяясь к глаголам, оканчивающимся на гласные, образует форму страдательного залога, выражающего действие, совершающиеся грамматическим объектом и переходящиеся на грамматический субъект (6, 84). Во-вторых, это форма настоящего времени изъявительного наклонения ***-а/-ә***, которая, присоединяясь к глаголам, оканчивающимся на согласные, обозначает действие, одновременное с моментом речи. В комплексе эти два суффикса совпадают в своей форме с суффиксом ***-ла***$_{1,2}$/***-лә***$_{1,2}$, что дает нам возможность считать их омонимичными: *кара**ла*** ‘рассматривается’, *тап**тала*** ‘истаптывается’, *көр**әлә*** ‘разгребается’. *Мәктәпкә алып бара торган сукмак көн саен **таптала** (Г. Г.).*

Семантические омосуффиксы образуются тогда, когда два или несколько значений одного и того же слова теряют всякую связь друг с другом, т.е. достигают максимального семантического расхождения. Напр.: ***-ыш/-еш ~ -ыш/-еш, -ын/-ен ~ -ын/-ен, -гын/-ген ~ -гын/-ген, -ык/-ек ~ -ык/-ек, -ак/-әк ~ -ак/-әк, -ык/-ек ~ -ак/-әк***. Подробно рассмотрим одну из семантических омосуффиксов.

Омонимичный ряд в форме ***-ыш/-еш,-ш*** состоит из двух формально-тождественных показателей. ***-ыш/-еш,-ш***$_1$, присоединяясь к глагольным основам, производит имена существительные со следующими значениями:

1. Название действия, движения, процесса: *үс**еш*** ‘развитие’, *үзгәр**еш*** ‘изменение’, *төзел**еш*** ‘строительство’. *Татар музыкасының чын-чынлап **үсеше** Октябрь революциясеннән соң гына башлана (М. Җ.).*

2. Результат действия, движения или процесса, обозначенного основой: *күрен**еш*** ‘вид’, *чагыл**ыш*** ‘отражение’, *кара**ш*** ‘взгляд’. *Беренче **карашка** бу юнәлештә бөтен мәсьәлә дә хәл ителгән кебек тоелырга мөмкин (Татарстан, 2000, № 9).*

3. Способ, прием движения, процесса, состояния или действия, обозначенного основой: *яшә**еш*** ‘существование’, *тор**ыш*** ‘положение’, *йөр**еш*** ‘походка’, *туктал**ыш*** ‘остановка’. *Бер-ике **тукталыш** үткәч, Рәмзиягә ияреп Фаяз да төште (С. Ш.)*

Присоединяясь к глаголам, суффикс ***-ыш/-еш, -ш***$_2$, образует глаголы со следующими значениями:

1. Совершить действие в ослабленной степени в сравнение тем, что выражено производящей основой: *ав**ыш*** ‘наклоняться’, *кал**ыш*** ‘уступать’. *Галимә менә дигән егетләрдән **калышмый** (М. Г.).*

2. Совершить действие в усиленной степени в сравнение тем, что выражено производящей основой: *кайна***ш** ‘возиться’, *кыз****ыш*** ‘гореть’. *Ә Сәлимә башта әтисе янында* ***кайнашты****, аннан өйләрне җыештырды (Ф.Х.).*

Многие тюркологи считают, что суффикс ***-ыш/-иш, -уш/-үш*** первоначально был суффиксом взаимно-совместного залога. Затем расширился его семантический объем, возникли новые функции. «В современном азербайджанском языке при помощи аффикса ***-ыш*** образуются не только взаимно-совместный залог, но и отглагольные существительные. Вот почему тут нельзя рассматривать один аффикс, а надо различать разные аффиксы, имеющие одинаковые формы. Например, как аффикс, образующий от глаголов существительные: *күр* ‘увидь’ – *күр****үш*** ‘встреча’, *таны* ‘познай’ – *тан****ыш*** ‘знакомец’, *тик* ‘шить’ – *тик****иш*** ‘шитье’ и как аффикс взаимно-совместного залога: *вурмаг* ‘бить’ – *вуру****ш****маг* ‘биться’, *гучагламаг* ‘обнимать’ – *гучагла****ш****маг* ‘обниматься’, *мәләмәк* ‘блеять’ – *мәлә****ш****мәк* ‘совместно блеять’» (4, 262, 267). Этого же мнения придерживается и башкирский языковед М. Х. Ахтямов (1, 64).

Особенность производных слов, образованных с помощью омонимичных суффиксов ***-ыш/-еш, -ш*** в том, что они употребляются в значении имени и склоняются как имена существительные, если – в значении глагола, то изменяются как глаголы: добавляются суффиксы причастия, деепричастия. Таким образом, форма и вид таких суффиков может быть одинаковым, а значения – разными, без общего инварианта.

Следовательно, указанные омонимичные суффиксы, образующие разные части речи, в тюркских языках имеют общее значение и представлены в одних языках как ***-с***, в других, как ***-ыш***. Форма ***-ыс*** указанного суффикса раньше учавствовала в образовании неопределенной формы глагола и рассматривалась как словоизменяющая категория (2, 73).

На самом деле, варианты указанных суффиксов, образующих глаголы, в свое время были суффиксами взаимного залога, что подтверждается языковым материалом многих тюркских языков. Как видно, существительные, образованные при помощи суффикса ***-ш***, обозначают в одних случаях названия действия или состояния, а в других передают название предметов или отвлеченные понятия, так или иначе связанные с данными действиями или состояниями. На основании того, что подобные существительные употребляются преимущественно в значении имени действия, можно предположить, что первоначально этот суффикс употреблялся только для образования имен действия. Другие значения имен

с суффиксом ***-ш*** являются, очевидно, результатом их дальнейшего семантического развития.

В последнее время в лексикологии уделяется большое внимание омонимам, образованным в результате распада значений слов. Широко распространено истолкование многозначности слов как источника появления и образования омонимов. Эту позицию поддерживают почти все семасиологи. В языке семантических омосуффиксов больше, чем исторических. Нельзя полностью отрицать исторические омосуффиксы. По результатам исследования выяснилось, что их в татарском языке достаточно много. Однако подходить к суффиксальной омонимии только с исторической точки зрения – значит закрывать глаза на развитие и изменение в языке. Полисемия – явление, исторически развивающееся в связи с расширением кругозора языкового коллектива. Она возникает в силу необходимости обозначить вновь возникающие понятия при невозможности изобрести новое слово вне языковой традиции.

Итак, словообразование семантическим путем это есть употребление старого слова в новом значении (5, 14). Поэтому все значения подобных омонимов первоначально, так или иначе, были связаны друг с другом. Однако в ходе исторического развития слова случалось так, что в каком-то месте цепь смысловых зависимостей между значениями рвалась, и в этот момент появлялись семантические омонимы.

Отметим и то, что в омонимичном ряду связь между значениями отсутствует, и ее трудно установить. А в полисемантическом ряду между значениями всегда есть связь. В этом заключается коренное отличие полисемантического ряда от омонимичного.

Для лексикологии небезразлично омонимичен ли или многозначен тот или иной словообразовательный тип и связанные с ним суффиксы, т.к. это непосредственно связано с развитием и пополнением словарного состава языка лексическими единицами разных значений или разных оттенков значения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахтямов М. Х. Образование лексико-грамматических омонимов в башкирском языке: (Башкирская лексика). – Уфа, 1966. – 79 с.

2. Баскаков Н. А. Морфологическая структура слов и части речи в тюркских языках // Советское востоковедение. – 1957. – № 1. – С. 72–84.

3. Ганиев Ф. А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. – Казань, 1974. – 232 с.

4. Гасанов А. А. Омонимия в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Баку, 1980. – 40 с.

5. Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1965. – 22 с.
6. Зиннатуллина К. З. Залоги глагола в современном татарском литературном языке. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 231 с.
7. Салахова Р. Р. Многозначные и омонимичные суффиксы. Способы их разграничения // Языковые уровни и их анализ. – Казань: Тат. гос. гуманитарный институт, 2003. – С. 11–14.

Р. Т. Сафаров
Казань

ТРАДИЦИОННАЯ ВОЕННАЯ ЛЕКСИКА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В исторических произведениях, в которых повествуется о событиях более или менее отдалённого времени а действующими лицами выступают исторические личности, часто встречается традиционная военная лексика. Для более детального анализа исследуемой лексики мы изучили несколько исторических романов: «Свистящие стрелы» Н. Фаттаха, «Суюмбика-ханбика и Иван Грозный» М. Хабибуллина, «Кучум хан» Ф. Байрамовой.

Сплошная выборка военной лексики из указанных произведений показала некоторые особенности использования такой лексики.

1. Использование исторической лексики для создания атмосферы эпохи. В романе «Свистящие стрелы» Н. Фаттаха историческая лексика использована в большом количестве, что однако не затрудняет читателю понимание, а наоборот, позволяет более ярко предствить описываемую в произведении эпоху, где речь идёт о древнетюркских племенах на территории современной Монголии в III в. до н. э. Используя большое количество военной терминологии, автор подчёркивает высокую организованность военной системы у древних тюрок. Для лучшего понимания в конце произведения читателю представлен небольшой словарь исторических слов. В связи с отдаленностью эпохи, трудно судить о лексике III в. до н. э. В то же время в художественном произведении не может быть поставлена цель восстановления языка описываемой эпохи. Для создания атмосферы той эпохи автор предложил читателям ещё понятные им, не совсем выпавшие из употребления устаревшие слова, используя их как изобразительные средства. Например: *Яңа җирдә Албуга атасы биргән киез өен корып куйды, **меңбашлары**, **карачылар**, **торгак***

агалары, багалар *билгеләде һәм үзенә буйсынган аксөякләрне җыеп, һәркемгә көтүлекләр бирде.* Н. Фәттах.

2. Использование индивидуально-авторских неологизмов. В качестве таких же изобразительных средств для создания атмосферы описываемой эпохи авторы произведений предложили читателю свои военные окказионализмы, которых, надо заметить, не так и мало как в произведениях М. Хабибуллина, так и Ф. Байрамовой. Например: **җансакчы** 'телохранитель' (букв. 'хранитель души'). *Җангали хан тирәли җансакчылары баскан.* М. Хәбибуллин; **коралханә** 'хранилище оружия *или* мастерские по изготовлению оружия'. *Ә ул әнә, кайда атына атланып, кайда каекка утырып, ханлыкның бер башыннан икенче башына йөри, ил-җирне кяферләргә каршы көрәшкә туплый, коралханәләрнең эшен барлый, яу кырына сугышчылар барлый...* Ф. Бәйрәмова; **тупсабаш** 'стражник у порога'. *Ханбикә аларның барысын да тәхет ягына дәшеп алды, алгы якта тупсабаш белән Искәндәр икәү генә калдылар.* М. Хәбибуллин; **яутун** 'доспехи; кольчуга'. *Бирелә, Алтын Урда ханнарының булат кылычларыннан һәм яутуннарыннан тыш, аларның тарихлары, васыятьнамәләре дә бар.* Ф. Бәйрәмова.

Некоторые из данных окказионализмов, на наш взгляд, довольно органично влились в повествование и действительно воспринимаются как что-то из той далекой эпохи *(җансакчы, коралханә, яутун).*

3. Использование различных вариантов написания. Подача некоторых уже существующих в определенной форме исторических лексем также имеет свои особенности. Подразумеваются такие слова, как *гаскәрбаш* 'полководец, командующий; военачальник', *каравылбаш* 'начальник караула', *йөзбаш* 'сотник, сотенный', *меңбаш* 'тысяцкий, тысячник' и др. Современные толковые словари татарского языка и словари тех тюркских языков, где они зафиксированы, предлагают вариант не с изафетом I типа, а с изафетом II типа, т. е. *гаскәр башы, каравыл башы, йөз башы, мең башы*. В определенных произведениях они в такой форме и употреблены. Однако исследовавшая сложные слова в татарском языке Ф.И. Тагирова считает, что обе формы изафета «издавна использовались в языке параллельно, с одинаковой активностью», причем обиходная, разговорная форма тяготеет к форме с изафетом I типа (2, 78). Примеры из текстов: *Сарай каравылбашы Велизарий җитәкчелегендә өч мең сакчы бар.* М. Хәбибуллин. *Гаскәрбашы итеп Али солтанны билгеләделәр, төмәнбашларында Кашкар, Карача, Бегиш морзалар тора иде...* Ф. Бәйрәмова. Таким образом, авторы в данном случае выбрали более аморфную форму бытования слова, образовав новый термин.

Таким образом, военная лексика находит отражение в современной исторической художественной литературе. В большинстве своём авторы произведений используют понятные носителям языка термины и понятия. В качестве изобразительных средств для создания атмосферы описываемой ими эпохи могут предлагать читателям ещё понятные им, не совсем выпавшие из употребления устаревшие слова. Если же какое-либо понятие имеет совершенно непонятный лексический облик, то для их передачи многие авторы прибегают к индивидуальным неологизмам, через которые воспроизводят устаревшее понятие. В передаче некоторых устаревших слов, в том числе и военных, можно зафиксировать и случаи отклонения от традиционной орфографии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бәйрәмова Ф. Күчем хан: тарихи роман / Ф. Бәйрәмова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 288 б.

2. Тагирова Ф. И. Лексикографирование и орфографирование сложных слов татарского языка / Ф. И. Тагирова. – Казань, 2005. – 128 с.

3. Фәттах Н. Сызгыра торган уклар: Тарихи роман. Беренче, икенче китаплар. Икенче басма / Н. Фәттах. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – 748 б.

4. Хәбибуллин М. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный: Тарихи роман / М. Хәбибуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – 512 б.

А. Ф. Ситдыкова
Казань

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Проблема взаимосвязи языка и культуры на протяжении длительного периода находится под пристальным вниманием ученых и разрабатывается в различных направлениях. Будучи филологической дисциплиной синтезирующего типа, которая находится в определенном взаимодействии с различными гуманитарными дисциплинами (культурологией, философией и др.), лингвокульторология направлена, прежде всего, на человека как носителя языка, языковую личность, несущую в себе особенности национального мышления, мировоззрения, ментальности, восходящие к культурно-нравственному опыту народа. В связи с возросшим интересом к проблемам человеческого мышления и национального сознания изучение взаимосвязи лексики и культурных реалий несомненно является одним из наиболее актуальных научных направлений.

Основным методом исследования в лингвокультурологии является лингвокультурологический анализ. **Лингвокультурологический анализ** представляет собой лингвистическое исследование языковых единиц с привлечением и выделением культурной информации из единиц языка. Вследствие неразрывной взаимосвязи языка и культуры, данный вид анализа позволяет наиболее полно охарактеризовать изучаемое языковое понятие, так как язык является одним из важнейших показателей и носителей культуры. В самом широком смысле культура понимается как содержание, а язык – как форма существования данного содержания.

Для изучения лингвокультурологического аспекта содержания языкового понятия, в первую очередь, необходимо выделить из предложенных современными лингвокультурологами методов исследования те, которые позволяют наиболее полно охарактеризовать сущность исследуемого понятия. В диссертационной работе Г. М. Алимжановой «Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы» автор выделяет следующие методы лингвокультурологического анализа.

1) **сопоставительно-функциональный метод** представляет собой исследование и описание одного языка через его системное сравнение с другим языком (языками) с целью прояснения его специфичности и определение на фоне системных свойств и особенностей структурной организации сопоставляемых лингвистических объектов, их семантического потенциала, изучение функциональной значимости тех или иных языковых единиц, то есть выявление той роли, которую они играют в высказывании;

2) **системно-структурный метод** – это метод, основанный на системном описании языка и культуры, требующий от исследователя учета не только всеобщей связи явлений, но и закономерных связей между частями отдельно взятого явления, то есть учета их структурной организации, и определения семантики, т.е. лексических значений.

3) **метод концептуального анализа** – метод анализа, предполагающий выявление концептов, моделирование их на основе концептуальной общности средств, их лексической репрезентации в речевой практике и тексте и изучение концептов как единиц концептуальной картины мира этноса.

4) **метод фреймового анализа** основан на использовании фрейма, в качестве когнитивной опосредующей структуры, являющейся связывающим звеном, которое позволяет связать когнитивный и языковой уровень. Фрейм представляет совокупность узлов смысла рождающейся вербальной структуры, смыкается слотами с когнитивной структурой, с одной стороны, с компонентами значения словесной формы, с другой.

5) **метод полевой этнографии** – это проведение исследования среди живых народов с целью сбора первоначальных этнографических данных об отдельных структурных компонентах традиционно-бытовой культуры и их функционировании как определенной системы.

6) **экспериментальный метод** – это исследование, в процессе которого создаются или изыскиваются условия, необходимые и достаточные для проявления и измерения связи явлений, интересующих экспериментатора в связи с целенаправленной проверкой уже сформулированной научной гипотезы.

7) **метод социолингвистики** изучает особенности языка, его элементов в связи с употреблением его в разных сферах общественной жизни.

8) **описательный метод** представляет собой обобщение представительного материала некоторой конечной выборки данных, которую оно в идеале должно описывать адекватно. Составными частями метода являются: *наблюдение, обобщение, интерпретация и классификация.*

9) **метод компонентного анализа** заключается в выделении минимального набора признаков у определенной совокупности языковых единиц и категорий языка, с помощью которых одни единицы и категории различаются между собой, другие, напротив, объединяются в различные группировки.

10) **контрастивный метод** – это выявление наиболее существенных расхождений в языковых структурах в целом и на отдельных ее уровнях, их классификацию и систематизацию.

11) **метод семантического лингвокультурологического поля** основан на введении в инструментарий исследования специального поля, которое задается определенным смысловым содержанием, доминантой поля. В нем выделяется *ядро* (лексема-понятие или группа лексем-понятий), *центр* (классы основных понятий, реалем с их синонимическими, антонимическими и другими отношениями) и *периферия* (система смежных реалем, смежных полей-слов-понятий вторичной семантической функции). Поле, представляя собой определенную семантическую структуру, отражает иерархию его основных классов слов (реалем) и соотносительных языковых средств.

12) **дистрибутивный метод** основан на изучении окружения (дистрибуции, распределения), контекста употребления отдельных единиц в тексте (1).

Существуют также и другие методы лингвокультурологического анализа, предложенные различными авторами. Например, Е. О. Опарина в своей научной статье в качестве основного метода

лингвокультурологического анализа выделяет метод соотнесения групп языковых знаков со знаками культуры. Автор утверждает, что именно массивы номинативных единиц, лексических и фразеологических, функционирующих в языке, определяют значимость культурной информации, «рассеянной» в языке, для той или иной лингвокультурной общности (2). Рассматривая лингвокультурологический аспект в семантике и прагматике фразеологизмов М. Л. Ковшова утверждает, что для исследования роли фразеологии в символизации мира; для анализа семантики фразеологизмов в кодах культуры и исследования особенностей знаковой функции фразеологизмов в качестве символов требуется исследование с опорой на методы лингвистического эксперимента и глубокой интроспекции (3).

Данное исследование лингвокультурологической методологии было проведено с целью выявления наиболее рационального способа изучения понятий в татарской языковой картине мира. Основываясь на потребностях исследования понятий в данной области и вышеизложенных методах лингвокультурологического анализа, из них нами был синтезирован новый метод, состоящий из метода семантического лингвокультурологического поля, дистрибутивного метода и метода соотнесения групп языковых знаков со знаками культуры. Данная комбинация методов позволяет выделить классы основных понятий, смежных с изучаемым, и, таким образом, охарактеризовать семантические коннотации, существующие в языковом пространстве татарской культуры. Кроме того, при использовании этих методов выявляется наиболее обширный антонимический и синонимический ряд понятия. Рассмотрение контекста употребления данной единицы в тексте включает в исследование анализ литературных источников, являющихся отражением культурных традиций народа. Соотнесение групп языковых знаков со знаками культуры как один из наиболее логически обоснованных методов позволяет использовать методологию точных наук в гуманитарном исследовании, расширяя, таким образом, методологический аппарат анализа и область предполагаемых выводов, а также область применения результатов данного исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимжанова Г. М. Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы: дис. …. канд. филол. наук. – Алматы, 2010.

2. Опарина Е. О. Лингвокультурология: методологические основания и базовые понятия // Язык и культура: Сб. обзоров. – М., 1999. – 109 с.

3. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект): дис. … д-ра филол .наук. – М., 2009.

Л. Н. Федотова
Набережные Челны

СИНТАКСИЧЕСКАЯ СОЧЕТАЕМОСТЬ СЛОВ С КОНКРЕТНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ С ИМЕНАМИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМИ

Одним из проявлений системных отношений слов является их способность соединяться друг с другом. Сочетаемость слов определяется их предметно-смысловыми связями, грамматическими свойствами, лексическими особенностями. Особенности сочетаемости отдельных слов в значительной мере зависят от контекста, поэтому синтагматические связи в большей мере, чем парадигматические, подвержены изменениям, обусловленным содержанием речи.

Как верно заметила, на наш взгляд, Л. А. Новикова, слово, взятое вне конкретной предметно-понятийной соотнесенности, передает неопределенную информацию и обладает лишь потенциальным значением. Свою конкретную реализацию семантика слова получает в разнообразных контекстах, в сочетании с определенными группами слов, где нейтрализуются одни значения и, наоборот, актуализируются другие. В этом смысле можно сказать, что значение есть результат взаимодействия слова с его окружением (8, 69). Это замечание напрямую касается существительных. Разные значения одного и того же слова с конкретным значением не могут быть выражены без участия контекста.

Сферу употребления слова, широту его применимости обычно определяют как проблему сочетаемости слова. Проявление этой стороны лексического значения слова зависит от его предметного, смыслового и экспрессивного значения, важную роль при этом играют и синтаксические факторы.

На основе своей номинативной функции слово может выступать в различные лексические связи, иметь различные синтагматические валентности. Валентность – это способность слова вступать в определенную синтагматическую связь с другими словами (3, 86–87). Валентность слова, по определению М. В. Никитина, – та же сочетаемость. Различие заключается в том, что валентность – потенциальная сочетаемость, свойство формы и значения слова, а сочетаемость – реализация этого свойства (7, 123).

В данной работе мы будем пользоваться термином сочетаемость, так как предполагаем рассматривать в синтагматике реальные связи и

отношения слов с конкретным значением. Под сочетаемостью мы, вслед за Н. З. Котеловой, понимаем «совокупность синтагматических потенций, принадлежность которых слову характеризует его как определенное свойство, иначе говоря, сочетаемость – это набор и условия реализации распространителей слова, парадигматика его синтагматических свойств, его связеизменение» (5, 81).

Значение присуще номинативной единице непосредственно, вне зависимости от того или иного конкретного текста, «является ее способность ограничивать сферу сочетаемости, «противиться» включению в тот или иной контекст и определить, где она может быть употреблена, а где – нет» (6, 37).

Синтагматические отношения слов с конкретным значением исследуются нами не в изолированном виде, а в реальных широких контекстах, позволяющих увидеть объективную картину системных отношений лексических единиц, однако и в широких контекстах нас будут интересовать только именные словосочетания со словами с конкретным значением.

К именным словосочетаниям с именами относятся такие словосочетания, господствующим и зависимым компонентом которых выступают имена существительные или другие части речи в значении имени существительных. В татарском языке широко применяются именные словосочетания с именами, и для обозначения используется термин «изафет».

Какие же лексико-грамматические отношения устанавливаются между именными словосочетаниями?

В именных словосочетаниях выражается отношение принадлежности одного предмета или лица к другому предмету или лицу, т.е. предмет (лицо), обозначенный зависимым компонентом, обладает другим предметом, обозначенным господствующим именем, причем господствующий член изафета выражает конкретные предметы. Например, *әни(нең) күлмәге* ‘платье мамы’, *мәктәп(нең) бакчасы* ‘школьный сад’, *бала(ның) уенчыгы* ‘игрушка ребенка’.

В словосочетаниях *шәһәр(нең) урамнары* ‘улицы города’, *Казан(ның) кибетләре* ‘магазины Казани’ зависимый компонент обозначает местонахождение или место происхождения предмета или лица, обозначенного господствующим членом, т.е. предмет или лицо, названное господствующим компонентом, как бы принадлежит своему месту нахождения или происхождения.

Слова с конкретным значением, образуя именные словосочетания, выражают родственные и семейные отношения: *малайның анасы* ‘мать мальчика’, *әнинең туганы* ‘родня мамы’, *кызның улы* ‘сын дочери’.

Рассмотрим словосочетания типа *баланың боткасы* ‘каша ребенка’, *тавыкларның җиме (тавыкларга дигән җим)* ‘корм для куриц’, *терлекләрнең азыгы (терлекләргә дигән азык)* ‘корм для скота’. Как видно из примеров, зависимый компонент обозначает предмет, лицо, для которого предназначен предмет, выражаемый господствующим компонентом. Словосочетание такого типа может быть заменено именным словосочетанием со служебным словом *дигән* ‘сказанное, предназначенное’.

Именные словосочетания очень часто употребляются для выражения отношения части к целому и такие словосочетания разделяются на несколько разновидностей:

1) зависимый компонент выражает целое, господствующий – часть его: *урындык(ның) аягы* ‘ножка стула’, *агач(ның) яфрагы* ‘лист дерева’, *кеше(нең) башы* ‘голова человека’, *китап(ның) бите* ‘страница книги’.

2) господствующий компонент выражает определенное место предмета, обозначенного зависимым именем *агач(ның) төбе* ‘пень дерева’, *агач(ның) башы* ‘верхушка дерева’.

В словосочетаниях *түбәнең калае* ‘железо крыши’, *тунның мехы* ‘мех шубы’, господствующий компонент выражает материал, из которого сделан предмет, обозначенный зависимым именем. Если учесть то, что предмет состоит не только из данного предмета, то можно утверждать, что и здесь имеется отношение части к целому.

Таким образом, сочетаемость слов с конкретным значением с именами существительными довольно широкая, но, если говорить о синтаксической сочетаемости этих слов в целом, следует заметить, что она постоянно находится как бы под контролем лексического значения стержневых слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабенко Л. Г. Лексикология русского языка. – Екатеринбург, 2008. – 125 с.

2. Бәширова И. Б. Татар әдәби теле. – Казан, 2010. – 532 б.

3. Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. – М.: Русский язык, 1980. – 253 с.

4. Закиев М. З. Татарская грамматика. Том III. – Казань: Фикер. 1999. – 510 с.

5. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость. – Л.: Наука, 1975. – 164 с.

6. Миллер Е. Н. Природа лексической и фразеологической антонимии: Изд-во Сарат. ун-та, 1980. – 234 с.

7. Никитин М. В. Лексическое значение слова. – М.: Высшая школа, 1983. – 127 с.

8. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. – М., 1973. – 290 с.

Г. Х. Хайбуллина
Казань

НЕКОТОРЫЕ ДРЕВНИЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В ТАТАРСКИХ ГОВОРАХ ЧИСТОПОЛЬСКОГО РЕГИОНА ТАТАРСТАНА

Для этнолингвистических исследований Западное Закамье, в частности, Чистопольский регион, является чрезвычайно интересным объектом. На указанном регионе распространены два говора татарского языка: это чистопольский говор мишарского (западного) диалекта и чистопольский крещено-татарский говоры. По исследованиям диалектологов, говоры обеих групп относятся к мишарскому диалекту татарского языка и расположены они на смежной территории, где татарский народ живет в условиях междиалектного и межъязыкового контактирования.

В нашу задачу входит комплексное, этнолингвистическое исследование татарских говоров Чистопольского региона Западного Закамья Татарстана с точки зрения их современного состояния в сравнении их между собой и с другими диалектами и говорами татарского языка.

Форма повелительного наклонения на *-гын/-ген.*

Повелительное наклонение в татарском литературном языке и других тюркских языках выражает повеление, приказание, просьбу и т. д. Основа повелительного наклонения совпадает с основой глагола и одновременно со 2-м лицом ед.числа этого наклонения: *эшлә* ‘работай’, *ал* ‘возьми’.

По исследованиям диалектологов, в татарских говорах сохранилась более древняя форма 2-го лица. Здесь мы имеем в виду образование повелительного наклонения 2-го лица ед. числа с помощью афф.*-гын/-ген, -кын/-кен.* Такая форма отмечена диалектологами в чистопольско-крещено-татарском говоре, который по фонетическим и морфологическим особенностям относится к мишарскому диалекту: *Теге өйгә кереп йазыгын*! ‘Идите в тот дом и пишите там’. *Өйемне айып итмәген.* ‘Не осуждай мой дом’. *Сөт эчкен.* ‘Пей молоко’.

В западном (мишарском) диалекте данная форма известна в говорах на территории Мордовии и Пензенской областей. У них во 2-ом лице обоих чисел повелительного наклонения употребляются форма на *-ы (гын)/-е (ген), -кын/-кен* (6, 162).

Употребление древней формы повелительного наклонения отмечено в говорах тоболо-иртышского, томского диалектов. Кроме того, она упо-

требляется в говорах Закамья и Нижнего Прикамья среднего диалекта, локализуясь на ограниченной территории, встречается также в ичкинском и сафакульском говорах, что объясняется влиянием соседских говоров тоболо-иртышского диалекта (11, 197–198).

Афф. *-гын/-ген* и его фонетический вариант *-гыл/-гел* во многих тюркских языках, особенно в языках кыпчакской группы, сохраняются как диалектные или разговорные формы, например, в узбекском, ойротском, кумыкском, каракалпакском, караимском, карачаево-балкарском, тувинском и в диалектах алтайского языка.

Форма повелительного наклонения на *-гын/-ген* имела активное употребление в древнетюркском языке. Например, в знаменитом словаре М. Кашгари: *атка ут биргил* ‘накорми коня’ (букв.: «дай коню корм»), в орхоно-енисейских памятниках: *Сабымын түкети эшидгел* слушай целиком мое слово’ (7, 60). Она также встречается в древне-уйгурских письменных памятниках (8, 68), «Огуз-наме» и «Мухаббат-наме» (10, 41).

А. М. Щербак исследовал формы повелительного наклонения в староузбекском языке, определил их ареал, пути проникновения их в узбекский язык.

Вторая форма категорического императива типа *баргйн* в текстах XIX–XV вв. встречается очень редко… Можно предположить, что длительное время данная форма была распространена только на севере, в Приуралье, и что ее проникновение в староузбекский литературный язык первоначально происходило книжным путем, через золотоордынскую литературу и произведения некоторых хорезмийских авторов (10, 155).

Форма на *-гыл/-гел* активно употреблялась в татарских произведениях «Кысса-и Юсуф» (XIII в.), «Дастан Бабахан» (XIV в.), в произведениях поэтов Мухаммедьяра (XVI в.), Мавля Кулыя (XVII в.), Утыз Имяни (XVIII в.), Г. Кандалыя (XIX в.). Например, у Мухамедьяра: *Ятма, торгыл, үтте, күргел, кафилә*, *бирмәгәйләр хийссә һәргиз гафилә...* ‘Не лежи, встань и гляди: прошел караван, Никогда не дадут долю беспечному’.

Пример из поэтического произведения «Кысса-и Юсуф» (3, 244–245):

Мөсалим дир: «Йа гәму, ки аңлагыл,
бәхем ошбу сүземи ки дыңлагыл –
бән – ул Йусеф угылы – мән, син аңлагыл,
кем сәнен кәрдәшен улур имди».

В современном татарском языке это звучит так:

Мөсалим әйтте: Йа агам, инде тыңла,
Минем әйтер сүзләремне ачык аңла,

Мин – Йосыф угылы, мәгълүм булсын сиңа, –
Синең әйткән кардәшең шул үзе имди.

‘Мусалим сказал: «О дядя, ты должен это знать,
Выслушай сейчас мои слова:
Я – сын этого самого Йусуфа,
Пойми, он и есть твой брат’ (3, 398).

В поэтических строках Г. Кандалыя:

Ки сәндин күп иде үткүн,
Дидем: «Тиз сачра дә беткүн,
Йә шул каргышыма йиткүн,
Сачып зәһрен сәңа гәрдүн».

Форма на *-гыл, -гын* выражает повеление, приказание с оттенком категоричности, почтительное обращение к собеседнику, значение совета, предложения:

Гөлстан, төн гөлем булгыл!
Мәнем лә бер генә кунгыл!
Сабалар шәрабын сонгыл,
Ки сөзгечтән дә һич сөзмәй (Кандалый).

Алгыл нанны, һичкем ирсә күрмәсен,
Куйныңа сал, зинһар атам күрмәсен (Мухаммедьяр).

Как видно из примеров, форма повеления на *-гын/-ген* была характерна для разговорного языка, а в письменных произведениях употреблялась форма на *-гыл/-гел.* И поэтому во многих тюркских языках она до сих пор сохраняется как диалектная форма, т. е. как стилевая разновидность формы 2-го лица ед. числа (9, 109).

Исследователи форму на *-гыл* возводят к глаголу *кыл* – делать (5, 259) и происхождение форм *-гыл, -гын, -гыр*, употребляемых в тюркских языках и древних письменных памятниках, считают общим, т. е. в различие ауслаутных звуков видят общетюркское *л–н–р* (4, 208).

В заключение можно сказать, что по морфологическим особенностям в обеих группах чистопольских говоров много общего, они близки к литературному языку. Однако нужно отметить, что говор группы чистопольских крещеных татар хотя и по фонетическим особенностям имеет «мишарские» черты (открытый **а,** заднеязычный *к – г*, монофтонгизация дифтонгов и др.), то по морфологическим особенностям говор этой группы татар больше близок к говорам среднего диалекта, а именно к говору заказанских кряшен. Это глагольные формы на *-гын/-ген, -гачын/-гәчен*

и др. А говор группы чистопольских мишарей по морфологическим особенностям имеет параллели с другими чокающими и цокающими говорами мишарского диалекта. Например, глагольные формы на *-гы + кели, -гын/-ген, -мастан/-мәстән, -уwышлый* и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья / Научн. редакторы: Н. Б. Бурганова, Л. Т. Махмутова. – Казань, 1989. – 220 с.
2. Казаринов В. А. О мишарях в Чистопольском уезде Казанской губернии // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском ун-те. – Т. IV. – Казань, 1884. – С. 9–10.
3. Кол Гали. Кыйссаи Йосыф (Йосыф турында кыйсса). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983, – 540 б.
4. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М; Л, 1960. – С. 208.
5. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – М., 1962. – С. 259.
6. Махмутова Л. Т. Опыт исследования тюркских диалектов (мишарский диалект) – М., 1978. – С. 162.
7. Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. – М., 1960. – С. 87.
8. Насилов В. М. Древнеуйгурский язык. – М., 1963. – С. 68.
9. Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. – С. 107–109.
10. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. – М.; Л., 1962. – С. 155.
11. Юсупов Ф. Ю. Изучение татарского глагола. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – С. 197–198.

И. Ф. Хайруллина
Казань

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА, ВЫРАЖАЮЩИЕ МОДАЛЬНОСТЬ ВОЗМОЖНОСТИ И НЕВОЗМОЖНОСТИ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Средства выражения модальности возможности и невозможности в русском и тюркском языкознаниях исследовались в работах С. С. Ваулиной, Н. А. Суворовой, И. Р. Федоровой, П. А. Эслона, В. Л. Свидерской, И. В. Островерхой, Д. Г. Тумашевой, П. Адамца, М. В. Зайнуллина, С. И. Небыковой, Е. И. Беляевой, О. Л. Кочетковой, Ю. В. Гапоновой, Р. Г. Гатиной, Л. Ю. Подручной и т. д.

Модальность возможности и невозможности в тюркологии часто определяется как аспект глагола наряду с положительными и отрицательными формами. Это наблюдается в работах Н. К. Дмитриева, К. М. Мусаева, Э. В. Севортяна, А. Н. Кононова и т. д. Однако в последние годы аналитические конструкции глагола, выражающие возможность и невозможность, квалифицируются как модальные формы и рассматриваются в разделе «формы модальностей» (1, 167). По той причине, что данные формы выражают сугубо модальную оценку – возможность или невозможность осуществления каких-либо действий, которая зависит от самого субъекта или от внешних условий и факторов. Важно отметить, что в некоторых языках выделяется наклонение возможности, как самостоятельная категориальная форма глагола. Данное наклонение имеет специальные суффиксы и парадигму спряжения. Хотя в татарском языке существует целая система лексико-грамматических средств для выражения модальности возможности и невозможности, в системе татарского глагола данное модальное значение не выражается при помощи формы наклонения глагола. Это значит, что модальные формы возможности и невозможности не включаются в состав грамматической категории наклонения, а составляют его периферию, относятся к функционально-семантическому полю модальности.

В татарском языке модальность возможности и невозможности реализуется при помощи аналитических форм глагола, суффиксов, модальных слов. В данной статье мы рассмотрим некоторые аналитические формы, передающие модальность возможности и невозможности в татарском языке.

1. Аналитическая конструкция, состоящая из деепричастной формы на***-а/-ә, -ый/-и*** основного глагола и модального глагола ***алу*** представлена практически во всех тюркских языках. Исключение составляют якутский, азербайджанский, гагаузский, хакасский, турецкий, чувашский и алтайский языки. Данная форма в положительной или отрицательной форме выражает модальное значение субъективной возможности и невозможности в татарском языке, то есть обозначает не действие, а состояние. Эта форма активно употребляется в татарском языке и является центром модального поля возможности. Модальный глагол *алу* может иметь все глагольные формы, в то время как первый компонент данной конструкции не изменяется, всегда имеет форму деепричастия на *-а/-ә, -ый/-и*. Данная форма без ограничений используется с любыми глаголами татарского языка. *Йөрәк янганга* ***түзә алмыйча*** *әлләниләр әйтеп ташладым* (Ф. Садриев) ‘Не в состоянии терпеть боль сердца, я наговорил

рил неизвестно что’. *Кирәк икән, без сугыш белән разведка* ***ясый алабыз ич*** (А. Расих) ‘Если нужно, мы ведь можем произвести разведку при помощи военных действий’.

2. Аналитическая конструкция, состоящая из деепричастной формы на ***-п*** и модального глагола ***бул-***, относится к числу древнейших образований. В тюркских языках данная форма имеет два варианта: спрягаемый, представленный в сравнительно небольшом числе языков, и неспрягаемый, характеризующийся широкой сферой распространения (2, 101). Неспрягаемая (безличная) форма активно употребляется в татарском языке. Она выражает значение объективной возможности безотносительно к лицу. Таким образом, в данной конструкции отсутствует соотнесённость действия с действующим лицом. *Немецларны кайда күбрәк* ***кырып булса,*** *шул төш миңа ошый* (Г. Бәширов) ‘Где можно больше уничтожать немцев, то место мне нравится’.

3. Значение объективной возможности и невозможности безотносительно к лицу передаёт также сочетание инфинитива ***-ырга/-ергә*** и модального глагола ***бул-***. *Син партийный түгел, сиңа Вәлиулла дип йөрсәң дә, Чуртулла дип йөрсәң дә ярый, ә безгә, партийный кешегә, баланы андый юк-бар дурманлы исемнәр белән атап* ***йөртергә булмый*** (Ф. Әмирхан) ‘Ты не партийный человек, ты можешь называть и Валиулла, и Чуртулла, а нам, партийным людям, нельзя называть ребёнка такими никчёмными дурманными именами’.

4. Объективную возможность и невозможность передаёт безличная аналитическая конструкция, состоящая из инфинитива на ***-ырга/-ергә*** и модального слова ***мөмкин***: *укырга мөмкин* ‘можно читать’, *китәргә мөмкин* ‘можно уйти’*Сездән киләчәктә менә дигән рәссам чыгарга мөмкин* (М. Мәһдиев) ‘Из вас в будущем может получиться отличный художник’. *Көймә белән яр янына ук барып* ***җитәргә мөмкин түгел иде*** (Г. Әпсәләмов) ‘На лодке невозможно было доплыть до самого берега’. Данная форма отличается активностью употребления в татарском языке.

5. В татарском языке часто употребляется модальная конструкция, образованная при помощи имени действия на ***-у с суффиксом принадлежности*** и модального слова ***мөмкин*** ‘можно’: *әйтүе мөмкин* ‘может сказать’, *китүе мөмкин* ‘может уйти’. Данная конструкция передаёт значение неуверенности говорящего в возможности реализации определённого действия. *Әсирне алып кайтам дигәндә үзең әсиргә* ***әйләнүең мөмкин!..*** (А. Әхмәт) ‘Когда задумаешь привести пленника, можешь сам превратиться в пленника’.

6. Сочетание инфинитивной формы глагола на ***-ырга/-ергә*** и модального слова ***ярый (ярар)*** ‘можно’ выражает значение официального согласия, разрешения собеседника на осуществление определённого действия. *Иске себерке идән* ***себерергә ярый*** (Татар халык мәкале) ‘Старым веником можно подмести пол’. Данная форма выражает значение возможности и невозможности безотносительно к лицу.

Значение непозволительности, запрета на совершение действия выражается сочетанием инфинитива на ***-ырга/-ергә*** и модального слова ***ярамый*** ‘нельзя’. *Тамырны* ***кисәргә ярамый*** *икән, һәлакәт китерә икән ул...* (Ә. Еники) ‘Оказывается, нельзя резать корень, это приводит к гибели...’.

7. Модальная конструкция, состоящая из имени действия на ***-у*** (***с суффиксом принадлежности)*** и модального слова ***бар*** ‘есть’, передаёт значение личной возможности, оформленной по именному типу, то есть местоимение или существительное употребляются в родительном падеже, а имя действия всегда употребляется с суффиксом принадлежности. *Озак суза башласаң, берәрсенең килеп* ***чыгуы бар*** (Ф. Хөсни) ‘Если будешь долго тянуть, то кто-то может появиться’.

8. Форма на ***-у (с суффиксом принадлежности) ихтимал*** ‘возможно, вероятно’ также выражает личную возможность с оттенком предположительности. Существительное или местоимение употребляется в родительном падеже, а при имени действия обязателен суффикс принадлежности. *Яңа өемнең түрләренә Элеп куйдым тастымал, шул; Уф, йөрәгем, су сибегез, Ут* ***кабуы ихтимал*** (татарская песня) ‘В передний угол своего нового дома я повесила полотенце; уф, моё сердце, воды полейте, может загореться’.

9. Конструкция на ***-са була*** передаёт значение личной возможности (3, 235–238). *Башка мәсьәләләр турында* ***уйламасагыз да була*** (М. Әмир) ‘О других задачах можете и не думать’.

10. Форма инфинитива на ***-мак*** в сочетании с модальным словом ***кирәк*** передаёт модальное значение возможности или невозможности. *Ничек итеп шундый якын дустыңның яңагына* ***сукмак кирәк****?* (М. Әмир) ‘Как можно ударить по щеке своего близкого друга’. *Шундый истәлекле пычакны ничек* ***онытмак кирәк*** (М. Әмир) ‘Как можно забыть такой памятный нож’.

11. Аналитическая конструкция, состоящая из инфинитива на ***-мак*** и модального слова ***түгел*** выражает значение невозможности осуществления действия. *Күрәсең, шулай «яраткан»дыр инде Ходаебыз! Берни*

эшләмәк түгел! (Р. Гаязетдин) ‘Видно, так суждено Богом! Ничего нельзя поделать’.

12. Причастие будущего времени на ***-асы*** и модальное слово ***түгел*** в некотором контексте могут передавать значение невозможности. *Аты белән мактанучылар кирәкме, эте беләнме – атап саный китсәң, очына* ***чыгасы түгел*** (М. Әмир) ‘Нужны ли те, кто хвалится своими лошадьми или собаками, если начнёшь пересчитывать, не сможешь найти конца края’.

Таким образом, в системе татарского глагола модальное значение возможности и невозможности не выражается при помощи формы наклонения глагола, а реализуется при помощи аналитических форм глагола, суффиксов, модальных слов. Аналитические конструкции глагола, выражающие возможность и невозможность, квалифицируются как модальные формы глаголов и рассматриваются в разделе «формы модальностей». Они имеют широкое функциональное употребление, весьма активны в татарском языке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зайнуллин М. В. О сущности и границах категории модальности: На материале башкирского и других тюркских языков. – Уфа: Изд-е Башкирск. ун-та, 2000. – 292 с.
2. Юлдашев А. А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – М.: Наука, 1965. – 275 с.
3. Татарская грамматика. II т.: Морфология. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. – 397 с.
4. Тумашева Д. Г. Татарский глагол (Опыт функционально-семантического исследования грамматических категорий). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1986. – 190 с.
5. Гатина Р. Г. Модальность возможности и невозможности и средства её выражения (на материале башкирского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2007. – 25 с.
6. Подручная Л. Ю. Средства выражения модального значения возможности в языке русского фольклора (функционально-семантический анализ): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Калининград, 2010. – 23 с.
7. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1972. – 200 с.
8. Закиев М. З. Татарская грамматика. Т. 3. Синтаксис. – Казань, 1995. – 576 с.

Р. М. Хөснетдинов
Казан

«ШУРА» ЖУРНАЛЫНДАГЫ «КӘЛЯМ МӨСАБӘКАСЕ» «ТЕЛ ЯРЫШЫ»НА КАДӘР ТАТАР ЯЗМА ӘДӘБИЯТЫНЫҢ ӨЧ ТӨРДӘ (ХАЛЫКЧАН, ГЫЙЛЬМИ, РӘСМИ) ЯЗЫЛЫРГА ТИЕШЛЕГЕНЕҢ ФӘННИ ДӘЛИЛЛӘНҮЕ

Татар стилист галимнәре тикшерүеннән күренгәнчә, XIX гасырның урталарында татар теле үзенең кулланылышы ягыннан карап өйрәнелә башлый (1; 2). Оренбургтагы Неплюев хәрби училищесында татар теле укытучысы М. Иванов «Татарская хрестоматия» хезмәтенең керешендә: «...Оренбург краенда кулланыла торган татар теле ике төп (главный) төргә бүленә – сөйләү теле һәм язу яки китап теле», – дип, халык теленең ике формада файдаланылуын бүлеп күрсәтә (3).

Шул ук уку йортында татар, гарәп, фарсы телләре укытучысы С. Кукляшев «Татарская хрестоматия» хезмәтенең керешендә, татарлар сөйләшә торган тел төрки дип атала, төрки тел үзе төрек, чыгтай, татар дигән төркемнәргә бүленә, һәр төркемгә берничә тел керә, дип аңлатма бирә. Аннан соң, аерып алып, татар язма теле турында фикер әйтүгә күчә: *«Йазма татар теле гади (простой), эш (деловой), гыйльми (ученый) дигән өч телгә бүленә. Гади тел сөйләшү теленә йакын, болай йазылган йазуларны һәр грамотный татарга да аңлау өчен уңай (удобопонятен). Эш теле гади һәм гыйльми телләрнең уртасында тора, болай итеб йазар өчен грамотный булу гына җитми, бәлки таркау фикерләрне тәртибе белән аңлатып бирердәй җөмләләр тәртиб итәргә гадәтләнгән һәм өйрәнгән булырга кирәк. Бу телдә татар сүзләре җитешмәү сәбәбле, теге йәки бу төшенчәләрне аңлату өчен, гарәб һәм фарсы сүзләрен кулланырга туры киләчәк. Гыйльми тел гарәб телен йахшы белүчеләргә генә аңлашыла, чөнки монда гарәб сүзләре, тәгъбирләре, тезмәләре өстенлек итә. Кайбер китабларның татар телендә икәнлеген алардагы җөмләләрнең татарча фигыльләргә тәмамлануыннан чыгыб кына белергә мөмкин»* (4, 3).

XIX гасырның ахырларында Казан университетының татар кафедрасы профессоры Н. Ф. Катанов (1863–1922) үзенең «Материалы к изучению Казанско-татарского наречия» хезмәтендә болай дип яза*: «Казанда соңгы вакытда үзенә бер төрле стиль үзенчәлекле (особый) стиль эшләнә башлады: К. Насыров һәм А. Фәизханов үз телләрендәге һәм башка телдәге сүзләрне Казан татарларының төб грамматик*

формалары белән кулланалар, ә А. Г. Максудов хәзерге төрек теле белән йаза» (5, 4).

Бу автор Казан татарлары телендә язылган барлык әдәбиятны югары, урта һәм халык стиле дип атала торган өч төргә бүлеп карарга мөмкин дип саный, әмма югары һәм урта дип бүленгән «книжная литература»ның берсе икенчесеннән аерылмавы искәртелә. *«Ике юнәлеш тә,* – дип яза Н. Ф. Катанов, – *татар сүзләре булган очракта да гарәп һәм фарсы теленең сүзләрен кулланалар».* Халык стиле дигән өченче төрдә әкият, мәкаль, табышмак, җыр, бәет, керәшен татарлары өчен тәрҗемә ителгән ике псалма бирелә, ягъни гарәп-фарсы сүзләре файдаланылмый торган текстлар сайлана.

Шулай итеп, татар филологиясендә гарәп-фарсы, яисә татар телендәге сүзләрнең күбрәк кулланылуына карап, татар телендә язылган әдәбиятны өч төргә бүлеп карарга мөмкин дигән фикер фәнни яктан тикшерелгән була. Бу юнәлештә С. Кукляшев тарафыннан «тел» дигән төшенчәне, Н. Ф. Катанов, М. Ломоносов хезмәтләре тәэсирендә, «стиль» дигән яңа термин белән атый. Рус филологиясендәге кебек үк, югары һәм урта дигән стильләрнең берсе икенчесеннән ничек итеп аерымлануы тәгаенләнмәгән булса да, өч стиль теориясе яшәеш ала (6, 9–10). Бөек мәгърифәтче К. Насыйри язма әдәбиятны конкрет алып аерым төрләрләргә бүлеп күрсәтмәсә дә, үзенең һәр хезмәтенең керешендә диярлек, шул әсәрнең теле турында аңлатма биреп үтә. Мәсәлән, 1859 елның 16 мартында М. И. Ильминскийга язган хатында болай ди: *«Авылга кайтканда, мин ул китабны үзем белән алыб кайткан идем. Бәгъзе мужикларга укып күрсәтдем, мин укыганда үзара сөйләшәләр: “Кара әле, сөйләшкән кебек укый”, – диләр. Хасил, һәркем аңларлык, иншалла. Ул китабны “Мәҗмәгыль әхбәр” диб тәсмия кыйлдым»* (7, 127).

Төрек телендәге «Әбүгалисина кыйссасы»н тәрҗемә иткәндә, максатын түбәндәгечә билгели: *«...гыйбарәтендә гарәб вә фарси сүзләре күблек сәбәбле, бәгъзе адәмләр файдасындан мәхрүмләрдер, чөнки гарәб-фарси белмәгәнләр өчен гыйбарәте ауырдыр... Бәс, гарәб-фарсы аз белгән адәмләрдән кыйсса вә хикәйәт укырга ихласы бар кешеләр өчен, ошбу “Әбүгалисина кыйссасы”н халык аңларлык итеб, рус мәмләкәтендәге мөселманлар теленә тәрҗемә кыйлсам икән диб күб замандан бирле күңелемдә бар иде»* (8, 208).

Димәк, кыйсса һәм хикәятләр халыкның үз телендә язылырга тиеш дигән фикер күтәрелә, «рус мәмләкәтендәге мөселманлар теле» дигәндә, авторның Русиядәге төрки халыкларның теле истә тотылуы аңлашыла.

Шуның белән бергә, К. Насыйри, тел, әдәбият, тарих, этнография, математика, география, геометрия, ботаника, медицина, һ. б. күп төрле фәннәрне өйрәнеп, китап язган галим буларак, һәрбер фәннең үз теле, үз терминнары булырга тиешлегенә инана һәм эзлекле рәвештә шуңа басым ясый. Мәсәлән, ул үзенең «Истыйляхате җәгърәфия» хезмәтенең керешендә болай дип яза: *«Һәрбер фәннең үзенә махсус истыйляхы бардыр вә үзенә махсус теле бардыр. Безнең телемездә кадимдән бу фәнләр йазыла килмәгәнлек сәбәбле, урынына муафикъ вә килешә торган сүзләрне табуы читен, ...лөгать белән истыйлях арасында, әлбәттә, бер галяка кирәкдер, һичбер мөнәсәбәтсез бер сүзне истыйлях йасаб булмый»* (9).

Шулай итеп, XIX гасырда татар филологиясендә, язма әдәбиятның бер генә төрле булмыйча, гарәп-фарсы алынмаларын, яисә татар сүзләрен күбрәк файдаланып язуга карап, төрлечә була алуы фәнни тикшерелә һәм дәлилләнә дип әйтә алабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Курбатов Х. Р. Хәзерге татар әдәби теленең стилистик системасы (Стилистическая система современного татарского литературного языка) / Х. Р. Курбатов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 190 б.

2. Хаков В. Х. Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше / В. Х. Хаков. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. – 221 б.

3. Иванов М. Татарская хрестоматия / М. Иванов. – Казань: Тип-я ун-та, 1842. – С. 52.

4. Кукляшев С. Татарская хрестоматия (Дивани хикэйэти татар) / С. Кукляшев // Казан. – 1859.

5. Катанов Н. Ф. Материалы к изучению Казанско-татарского наречия. Образцы книжной и устной литературы казанских татар. – Ч.1-2 / Н. Ф. Катанов. – Казань: Тип-я ун-та, 1898. – С. 176.

6. Бәширова И. Б. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар әдәби теле / И. Б. Бәширова. – Казан: КДТУ нәшр., 1999. – 576 б.

7. Гали М. Каюм Насыйриның кульязма мирасы / М. Гали // Каюм Насыйри. 1825–1945: тууына 125 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары. – Казан. – 1948. – 127 б.

8. Насыйри К. Сайланма әсәрләр: ике томда. Т. I. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 340 б.

9. Насыйри К. Истыйляхате җәгърәфия / К. Насыйри. – Казань: Университет тип-се, 1890. – 74 б.

А. Я. Хусаинова
Казань

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ДИАЛЕКТНОЙ ЛЕКСИКИ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Аспекты и методы изучения диалектов многообразны. В татарской диалектологии принято различать описательную и историческую диалектологию. Иногда как самостоятельные направления в диалектологии рассматривают лингвистическую географию и диалектную лексикографию. Современные диалекты исследуются в структурном, типологическом, территориальном, социолингвистическом, коммуникативном, функциональном и других аспектах. Ведутся исследования на стыке диалектологии и этнографии (этнология, этнолингвистика), диалектологии и фольклористики. В диалектологических исследованиях используются данные истории, исторической географии, археологии.

Диалектный язык – это разновидность национального языка. В нем можно выделить несколько особенностей: территориальная ограниченность; ненормированность; устная форма функционирования. В науке о диалектах сложились разные подходы к изучению диалектной лексики. Учитывая, что именно является объектом изучения, можно выделить два направления:

1. изучение лексических единиц диалекта в сопоставлении с лексикой литературного языка;

2. исследование лексики диалекта или говора, либо группы говоров как лексико-семантическая система в целом.

Следовательно, можно сказать, что объектом изучения могут быть выбраны лексика диалекта, лексическая система диалекта или отдельная тематическая и лексико-семантическая группа.

Лексический аспект в изучении словарного состава предполагает характеристику и классификацию слов с учётом признаков внеязыкового, социально-исторического характера. Основной задачей в этом подходе является систематизация лексики, выявление в словарном составе таких пластов словарных элементов, которые разделяются по следующим признакам: исконное – заимствованное, актуальное – устаревшее, общеупотребительное – ограниченное в употреблении, общеизвестное – диалектное.

Семантический подход к исследованию словарного состава диалекта позволяет выделить, например, отношения синонимии, паронимии, антонимии, лексического варьирования и др.

Типологическое изучение словарного состава диалекта предполагает сопоставление лексики разных диалектов, лексики диалекта и литературного языка на разных её уровнях: на уровне отдельных слов, на уровне моделей словообразования и словосочетания, на уровне семантических моделей и, наконец, на уровне всей системы в целом (1, 175). При осуществлении этого подхода также решаются разные проблемы: выявление общего и различного в лексике диалектов; построение групп диалектов и т. д.

Таким образом, изучение лексики диалектов может быть осуществлено в разных аспектах. При этом могут быть решены различные проблемы, касающиеся как общей, так и региональной лексикологии, а именно: проблема отдельности и тождества слова, проблема синонимии и вариантности, проблема системной организации лексики и т. д.

По мере того, как изучение татарских диалектов шло от научного описания их фонетики, грамматики, лексики к углубленному анализу отдельных проблем, имеющих общеязыковедческое значение, крепла связь диалектологии со специальными дисциплинами – фонетикой, морфологией, лексикологией и лексикографией и т. д.

Как известно, татарская диалектологическая наука прошла значительный путь поступательного развития. Одновременно развивались и углублялись такие отдельные дисциплины, как лингвогеография, лексикология, лексикография и т. д. (2, 101).

В последнее время в тюркологии, в том числе и в татарском языкознании, ведется активная работа по исследованию лексики в различных аспектах: лингвокультурологический, лексико-тематические группы. Исследование лексики диалектов углублялось и совершенствовалось в русле развития диалектологической науки.

Лексикографический подход в исследовании татарских народных говоров зародился давно, первые сведения о лексике зафиксированы в словарях И. Гиганова (сибирские диалекты), Дамаскина (сергачеcкий говор), С. Хальфина (язык казанских татар) и др. Лексике диалектов уделяется большое внимание и в трудах В. В. Радлова (1882, 1884, 1963). В этих работах не только фиксируется лексика татарских диалектов, но и также делается дальнейшая попытка её сравнительного анализа.

Если в вышеназванных работах лексика только фиксировалась, то уже с 20–30-х годов проводится активная деятельность по изучению диалектов. В первую очередь, хочется отметить труды Дж. Валиди. Он проводит экспедиции, собирает материалы методом анкетирования. Выделяется также деятельность Л. Заляя. Наблюдения его экспедиционным

путем были определенным шагом вперед в изучении татарских говоров. Впоследствии они вошли в его книгу «Татар диалектологиясе».

В ходе изучения говоров продолжался сбор диалектной лексики, осуществлялись первые попытки её обработки, проводились и отдельные наблюдения, касающиеся тех или иных сторон их диалектной лексики, их общность с отдельными другими диалектами или говорами. Результатом этих исследований стал выход диалектологического словаря в 3-х выпусках – 1948 (составитель Л. З. Заляй, ред. В. Хангильдин), 1953 (сост. Н. Б. Бурганова, Г. К. Якупова, ред. Л. З. Заляй), 1958 (сост. Н. Б. Бурганова, Л. Т. Махмутова, ред. Л. Заляй). В работу Д. Г. Тумашевой «Көнбатыш себер татрлары теле» (Казань, 1961) входит словарь диалектизмов тоболо-иртышского диалекта. В дальнейшем он лёг в основу её же большого труда – «Словарь сибирских диалектов» (Казань, 1992), содержащего богатую и оригинальную лексику сибирско-татарских говоров.

В ходе развития татарской диалектологической науки, татарские диалектологи приступили к изучению всех татарских говоров методом лингвистической географии. В связи с этим развернулись работы по сбору материала для» Атласа татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья» (Казань, 1989) по единой специальной «Программе» (в разделе «Лексика» были охвачены все основные тематические группы лексики). В итоге был собран огромный материал, который требовал обработки и статуса достояния науки. В 1969 г. вышел в свет Диалектологический словарь татарского языка, получивший высокую оценку как в отечественной, так и в зарубежной тюркологии. По мере создания атласа накапливалась и дополнительная диалектная лексика, были изучены говоры и подговоры, которые оставались неизученными или находились на стадии изучения. В итоге была составлена вторая книга Диалектологического словаря татарского языка, вышедшая в 1993 г.

С середины 80-х годов происходили изменения в языковом пространстве относительно татарского языка, переход в статус государственного, развитие терминологической системы вызвали живой интерес к лексическому богатству родного языка, к его словообразовательным и номинальным ресурсам. Всё это вызвало необходимость создания нового большого словаря татарского языка, в составе которого отражались бы все его диалекты.

Словарное богатство сибирских диалектов вновь становится объектом внимания в плане лексикографическом. Вышел «Словарь диалектов

сибирских татар» Д. Г. Тумашевой (1992), который включает лексику сибирских диалектов. Некоторый лексический материал отражен в работе Х. Ч. Алишиной «Тоболо-иртышский диалект языка сибирских татар» (1994). Также опубликован «Словарь диалектной лексики татарских говоров Тюменской области» Д. Г. Тумашевой и А. Х. Насибуллиной (2000).

Проводились и научные исследования. Так лексики диалектов, что частично отражен в обобщающих монографических трудах, в которых исследовались лексико-тематические группы диалектной лексики татарского языка: термины родства, названия одежды и украшений, соматизмы [Рамазанова, 1991; 2001; 2010 и др.], обрядовая терминология [Баязитова, 1992; 1993 и др.], названия пищи, утвари, растений [Хайрутдинова 1993, 2000, 2004], названия животных, домашних построек, инвентаря [Садыкова, 1994, 2003] и др. В этих работах лексика говоров рассматривалась не только по тематическим группам, но также изучалось её соотношения с лексикой литературного языка, рассматривался и генетический состав. Однако изучение лексики по лексико-семантическому признаку остаётся одним из ведущих аспектов и на сегодняшний день.

За прошедшие годы накоплена, исследована и систематизирована огромная диалектная лексика, в своём уникальном виде. Всё это, с одной стороны ещё раз подтверждает справедливость установленного диалектного членения татарского языка и, с другой стороны, обогащает и позволяет развивать дальше ареальную характеристику их в плане диалектной синонимии и т. д. (3, 105).

Нужно отметить то, что изучение живых народных говоров постоянно остается актуальным, важное значение имеют исследования в различных аспектах лексического фонда языков или отдельных диалектов, поскольку это способствует разработкам в исторических направлениях (историческая лексикология, историческая диалектология и др.). Изучение лексики диалектов интересно для исследования истории языка, этнографии, для работников культурологии. На сегодняшний день одной из важнейших задач диалектной лексикологии остается задача способствовать разрешению вопросов истории, теории и практики развития и обогащения современного татарского литературного языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Блинова О. И. Введение в современную региональную лексикологию. – Томск, 1975. – 258 с.

2. Казиханова А. Г. Лексико-семантическая система мишарского диалекта татарского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2011. – 28 с.

3. Рамазанова Д. Б. Татарская диалектная лексикография и диалектная лексикология на рубеже III тысячелетия // Актуальные вопросы татарского языкознания. – Казань: Фикер, 2002. – С. 101−105.

Г. И. Шайхутдинова
Казань

МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ (При изучении морфологии татарского языка)

Для того чтобы обучение носило развивающий характер, необходимы прежде всего правильный подбор дидактических методов обучения, правильная организация учебной деятельности, которая способствует развитию познавательных интересов и потребностей в знаниях. К тому же тот или иной метод выбирается с учетом образовательных, развивающих и воспитательных задач обучения.

При отборе методов и приемов организации самостоятельной работы (репродуктивные, частично-поисковые и творческие виды) мы классифицировали методы самостоятельного овладения учащимися знаниями с учетом уровня сложности работы с языковым материалом.

Методы самостоятельного овладения учащимися знаниями и формирования умений:

1. Метод обучения воспроизведению и анализу готовых текстов, предложений, словосочетаний, слов.
2. Метод обучения выбору языковых средств по известному образцу в связи с изменением данных текстов, предложений, словосочетаний, слов.
3. Метод обучения творческому использованию языковых средств в связи с созданием текстов, предложений, словосочетаний, образованием слов.

Новым в методах самостоятельного овладения учащимися знаниями и формирования умений в нашем исследовании является тесное их переплетение со средствами субъективизации (1, 10), которые пронизывают все три уровня познавательной деятельности – от первого репродуктивного уровня до самого высшего (творческого).

Субъективизация предусматривает достижение высокого уровня самостоятельной творческой учебной активности школьника и требует

максимальной мобилизации интеллектуальных ресурсов личности обучаемого. Это означает, что ядром содержания учебного процесса должны выступать задачи повышенной сложности, разрешение которых достижимо через реализацию высоких форм мыслительной деятельности, таких, как обобщение, абстрагирование, сознательное целеполагание предстоящей умственной работы.

Организация самостоятельной работы в русле субъективизации используется на традиционных типах уроков с сохранением всех их основных этапов: изучение нового, закрепление изученного и т д.

Далее рассмотрим методы активной мыслительной деятельности в организации самостоятельной работы, способствующие субъективизации при изучении морфологии татарского языка. Как же применяются этот метод и его приемы в практике организации самостоятельной работы репродуктивного характера при изучении морфологии? Например, изучение темы «Субстантивация причастия прошедшего времени» может быть начато с анализа готовых предложений в русле субъективизации.

Задание 1. Прочитайте, найдите в записанных предложениях причастия. Объедините причастия первых трех предложений по нескольким общим признакам одновременно. Определите грамматическое явление причастия, которое отсутствует в одной пословице, но есть в трех пословицах, и сформулируйте тему сегодняшнего урока.

1. Күргән күргәнен сөйләр, белгән белгәнен сөйләр.
2. Үзең белмәсәң, белгәннәрдән өйрән.
3. Тапканыңа куанма, җуйганыңа елама.
4. Эшләнгән эш, әйтелгән сүз онытылмас.

Во время изучения нового учебного материала эффективность самостоятельной работы подкрепляется за счет широкого использования исследовательских методов. Учитель готовит исходный учебный материал, предусматривает последовательность мыслительных операций, а на уроке направляет ход учебных действий. Учащиеся осуществляют предлагаемые учителем практические операции и поэтапно формулируют новое правило (или определяют понятие). Каждая намеченная ими поисковая операция помогает открыть новую грань изучаемого лингвистического явления и оттачивает умственные способности учащихся. В нашем примере это отражается в следующем порядке:

Задание 2. Прочитайте записанные ряды слов. Найдите в каждом ряду слова, которые можно объединить по двум признакам одновременно. Назовите слова, оставшиеся в каждой строке. Найдите их общие признаки.

1. язучы, язылганнарын, барлаучы.
2. җиңелгәннәрендә, уйнаучы, башкаручы.
3. укучы, белгәннәрегездән, сөйләүче.

Как видно из примеров, учащимся предлагается логико-лингвистическая задача, требующая мыслительной операции (сравнение, сопоставление, нахождение общего и различий, группировка, классификация и др.), которую ученики решают в процессе аналитико-синтетической деятельности и оформляют в виде небольшого текста – умозаключения.

С помощью рассмотренного подхода к формулированию темы и цели урока у учащихся создается внутренняя установка и самоустановка на достижение этой цели, которая действует в течение всего урока и обеспечивает более плодотворную работу детей на остальных этапах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакулина Г. А. Обучение русскому языку средствами субъективизации // РЯШ. – 2003. – №3. – С. 10–17.

И. Ф. Шафигулина
Набережные Челны

ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ В ВУЗАХ ТАТАРСТАНА

Чем больше в повседневную жизнь входят достижения передовых технологий, тем острее ощущается необходимость в знании языков. Постоянно растет число международных компаний в России, увеличиваются деловые, научные и культурные контакты с представителями других стран, россияне работают и путешествуют по всему миру. Для успеха в профессиональной деятельности современному специалисту необходимо грамотное владение, по меньшей мере, государственными языками, а также иностранным языком для международного общения.

В Татарстане на основе Закона «О государственных языках РТ и других языках в Республике Татарстан» проводится большая работа по практическому осуществлению двуязычия: открыты татарские учебные заведения, появляются новые периодические издания на татарском языке, издаются научные труды, пособия, двуязычные словари, увеличено время эфира татарских передач на радио и телевидении. Требования к

подготовке специалистов в вузах также возрастают. И это напрямую связано с государственной политикой в части обеспечения отраслей хозяйства высокопрофессиональными кадрами. В числе главных требований сегодня к специалистам – знание нескольких языков. В связи с этим возникает потребность, как в теоретическом обосновании этой проблемы, так и в разработке практических рекомендаций по формированию социально-коммуникативной компетентности будущих специалистов. На наш взгляд, в первую очередь следует обращать внимание на владение будущими специалистами двумя государственными языками. Однако, как показывает практика, уровень владения государственными языками среди выпускников вузов и средних школ оставляет желать лучшего. Невежество в отношении татарского и русского языков среди населения в большей степени обусловлено ситуацией, сложившейся в системе образования. Например, в старших классах татарской школы дисциплина русский язык является факультативной, в то время как экзамен по русскому языку является одним из вступительных экзаменов при поступлении в вуз. Ситуация с татарским языком на сегодняшний день обстоит немного лучше. Положительным моментом в данной ситуации является тот факт, что в рамках реализации «закона о языках РТ» в общеобразовательных школах Татарстана были введены изменения в образовательную программу: значительное увеличение часов отводимых на изучение данной дисциплины, введение экзамена по окончании изучения. Однако на сегодняшний день в школах остро ощущается нехватка квалифицированных педагогов татарского языка, способных организовать глубокое и всестороннее изучение учениками родного языка, что в свою очередь сказывается на качестве знаний, получаемых нашими учениками. В вузах ситуация обстоит следующим образом. Известно, что государственным стандартом данная дисциплина не предусматривается как отдельный предмет, в государственном стандарте отведены часы на региональный компонент, на основе которых решением ученого совета ВУЗа разрабатывается рабочая программа по данной дисциплине. Таким образом, сокращение количества часов, вакуум в старших классах, отсутствие полноценных языковых дисциплин в вузах приводит к тому, что выпускники, молодые специалисты имеют целый набор таких качеств, как косность, скудный лексический запас, отсутствие языковой культуры и неумение адекватно выразить свои мысли, иными словами, невладение в нужной степени государственными языками, языковая безграмотность.

В подтверждение вышесказанного, хотелось бы обратить внимание на определения понятий грамотного владения и грамотности в целом.

Понятие владения языком до недавнего времени не осознавалось лингвистами как термин, оно использовалось интуитивно, как-то само собой разумелось, что можно говорить о владении языком, если данный индивид умеет понимать высказывания на данном языке и строить на нем тексты (устные и письменные). Современный этап развития лингвистики знаменателен, в частности, тем, что понятия, ранее осмыслявшиеся чисто интуитивно или же не имевшие строгих толкований, начинают получать четкие определения. Так случилось с понятием «владение языком». Поскольку в качестве основной задачи лингвистики в последние два десятилетия выдвигается задача моделирования речевой деятельности человека или, иначе, того, как человек владеет языком, постольку естественно и необходимо выяснить, что имеется в виду, когда говорят о владении языком (3, 49). Грамотное владение языком или грамотность в целом трактуется в справочной литературе следующим образом:

Грамотность – степень владения человеком навыками письма и чтения на родном языке. Традиционно под словом «грамотный» подразумевают человека, умеющего читать и писать или только читать на каком-либо языке. В современном смысле это означает способность писать согласно установленным нормам грамматики и правописания. Людей, умеющих только читать, также называют «полуграмотными». В статистике под грамотностью понимается способность человека прочитать, понять и написать короткий простой текст, касающийся его повседневной жизни (4).

Грамотность – (от греч. grammata – чтение и письмо). Грамотность как определённая степень владения навыками устной и письменной речи является одним из важнейших показателей культурного уровня населения. Конкретное содержание понятия «Грамотность» меняется на различных этапах экономического и политического развития общества вместе с повышением его культурных запросов (1).

Ю. Д. Апресян одним из первых в советской лингвистике четко сформулировавший указанную выше задачу, предпринял попытку «расчленить» понятие «владение языком» на составляющие. По его мнению, владеть языком значит а) уметь выражать заданный смысл разными (в идеале – всеми возможными в данном языке) способами (способность к перифразированию), б) уметь извлекать из сказанного на данном языке смысл, в частности, различать внешне сходные, но разные по смыслу высказывания (различение омонимии) и находить общий смысл у внешне различных высказываний (владение синонимией), в) уметь

отличать правильные в языковом отношении предложения от неправильных (2, 14).

Итак, грамотное владение языком – владение навыками устной и письменной речи. Раскрывая данное понятие, можно предположить, что параметры определения грамотного владения языком шире приведенного в словарном определении. Лингвисты считают, что это многоаспектное понятие. Прежде всего, это степень владения языковыми нормами. Эти нормы представляют собой определенные правила, принятые в общественно-языковой практике образованных людей. Норма характеризуется известным консерватизмом, стабильностью, так как литературный язык соединяет поколения и обеспечивает преемственность национальной культуры. В то же время, ей присущи динамизм и способность к развитию. Изменения нормы отражают словари современного литературного языка, которые создаются на протяжении многих лет известными специалистами, авторитетными лингвистами. Как справедливо отмечал русский филолог-славист И. Срезневский, «словарь родного языка есть одна из самых необходимых настольных книг для всякого образованного человека».

Суммируя смысл всего вышесказанного, можем сказать, что грамотное владение подразумевает под собой то, что современный специалист должен в совершенстве владеть навыками культуры речи, обладать знанием норм литературного языка и иметь устойчивые навыки их применения в речи, уметь следить за точностью, логичностью и выразительностью речи, владеть профессиональной терминологией, знать соответствия между терминами и понятиями, владеть стилем профессиональной речи. Владение устной и письменной речью естественно, как, например, умение ходить. Неправильная речь, письменная или устная, воспринимается окружающими как ваш личный дефект, как ваша ущербность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большая советская энциклопедия http://bse.sci – lib.com/

2. Второе дополненное издание: Ю. Д. Апресян. Избранные труды. Т. I. –М.: «Языки русской культуры», 1995. – 472 с.

3. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты современного русского языка // Вестник АН СССР. – 1986. – № 8. – С. 49–55.

4. Электронная энциклопедия http://ru.wikipedia.org

Н. С. Шувалов
Казань

ВИДОИЗМЕНЕНИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ НОВЫХ ИМЕН В ТАТАРСКОЙ АНТРОПОНИМИКЕ

В дореволюционный период на содержание татарских имен большое влияние оказывала религия. На сегодняшний день большинство татар отказалось от религиозных архаизмов в своем именнике. Состав татарских имен пополнился за счет заимствований, новообразований и новых имен. Крайне вреден разнобой в написании отдельных имен на татарском и русском языках. Одно и то же татарское имя орфографически имеет до 5–6 написаний по-русски: Рустем – Рустэм, Ринат – Ренат, Тахир – Тагир. Имя Гюзель при заполнении официальных документов записывается как Гузель, иногда Гузаль или Гузяль. Имя Гульнар пишется Гульнара и т. д. (1, 123).

Не все родители подходят к выбору имен для новорожденных со всей ответственностью и серьезностью. Став взрослыми, люди вынуждены иногда отказываться от плохих, по их мнению, имен. Заменяются как устаревшие, имеющие религиозное значение, труднопроизносимые, неблагозвучные и не понравившиеся по другим причинам имена: мужские – Ахилфутдин, Абдлехать, Гатимулла, Гаптеллгаллям, Гильмутдин, Кабылтай, Нафик, Роль, Сирин, Эдварт; женские – Бибинашия, Камардабану, Лойля, Магиззама, Малюфа, Минеголь, Хилалия и др. К тому же при регистрации рождения написание труднопроизносимых имен часто искажается (2, 69).

В поисках выхода из создавшегося положения иногда в обиходе явочным порядком появляются другие имена, двойники. Эти «незаконнорожденные» имена проникают в личные документы, становятся официально-документальными, что усложняет и без того трудное положение их владельцев. С подобными фактами приходится сталкиваться при оформлении пенсионных материалов, наследственных дел, что, как правило, осложняет разрешение просьб и ходатайств граждан.

На сегодняшний день среди татарского населения Казани наиболее употребительными являются имена: мужские – Марат, Айрат, Альберт, Рустем, Эдуард, Рамиль, Радик, Ильдар, Айдар, Динар (59,6 %); женские – Лилия, Гузель, Гульнара, Эльмира, Эльвира, Резеда, Наиля, Фарида, Алсу, Венера (62,4 %).Однако половина названных имен отсутствовала в «Справочнике личных имен РСФСР». Между тем появление новых

имен в татарском именнике происходит в силу стремления к красивому, благозвучному. Одна из закономерностей в эволюции имен – стремление к краткости. Появление этих особенностей наблюдается в перечислении выше наиболее употребительных за последнее время имен. Имена Марат, Лилия, Эльвира, Эльмира, Резеда и другие были признаны народом, получили широкое распространение среди населения и включены в список татарских имен в качестве заимствований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ономастика. Типология. Стратиграфия. – М.: Наука, 1988 – С. 123.
2. Ономастика Востока. – М.: Наука, 1980 – С. 12.

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ

Л. Ш. Бәдертдинова
Казан

М. ХУҖИННЫҢ «ТҮБӘТӘЙЛЕ КЫЗ» ҺӘМ «ОҖМАХ АГАЧЫ» ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ СЮЖЕТ КОМПОЗИЦИЯСЕ

Татар әдәбиятында XX гасырның икенче яртысында хикәя жанрын үз итеп, каләм көчен шушы өлкәдә сынаган талантлы язучыларның берсе буларак М. Хуҗинны атыйлар (1, 213). Үз вакытында Р. Сверигин, Ф. Шәфигуллин, Р. Шәрәфиев, Зөлфәт, Ф. Латыйфи һәм башкаларның күпсанлы әдәби-тәнкыйди һәм публицистик язмаларында язучының әсәрләрен бәяләсәләр дә, әлеге шәхеснең иҗат дөньясы тулаем ачылып бетте дип әйтергә иртә. М. Хуҗинның һәр әсәре аерым тикшерүгә лаек. Прозаик үзенең иҗат җимешләрен тудырганда күптөрле алымнардан файдалана, кызыклы образлар, мавыктыргыч сюжетлар барлыкка китерә. Язучының әсәрләрен тикшерү барышында, хикәяләрдә уртак якларны да аерып чыгарырга мөмкин. Мәсәлән, шундый охшашлык М. Хуҗинның «Түбәтәйле кыз» һәм «Оҗмах агачы» хикәяләренең сюжет композициясендә чагыла.

Ике әсәрдә дә вакыйгалар автор-хикәяләүче тарафыннан сөйләнелә. Аны әсәрнең төп геройларына карата күзәтүче, читтән караучы буларак билгеләргә мөмкин. Шул ук вакытта, хикәяләүче вакыйгаларны барлаучы гына түгел, аларга үз мөнәсәбәте, карашы тудырылган образ да. «Түбәтәйле кыз»да ул яшьләргә карата аз булса да көнләшеп караса, «Оҗмах агачы»нда исә ул вакыйга геройлары белән таныш кеше, аларга сокланып карый. Шул рәвешле, сюжет композициясендә хикәяләүченең геройларга карата субъектив мөнәсәбәте ачыла.

Хикәяләрнең төп өлешләрен егет белән кыз диалоглары тәшкил итә. «Түбәтәйле кыз» әсәрендә Байназар белән Нурһадәнең бер әңгәмәсе таң вакытына туры килсә, икенчесе кич Киек Каз Юлы беленүгә тәмамлана. Беренче көнге очрашуда Каз Юлы ачык кына, икенчесендә анык, өченчесендә аермачык беленеп җитә. Киек Каз Юлы мотивы әсәрнең төп

идеясенә бәйле. Бер яктан, әлеге кабатлау геройларның бер-берсенә булган хисләрен аңлату дәрәҗәсенә килеп җитү ноктасына ишарә кебек яңгырый. Икенче яктан, астрономик төшенчә буларак та, Киек Каз Юлы – дөнья яратылышы, Галактика төзелеше, кабул ителгән кануннарга буйсыну кебек аңлашыла. Татар гаиләсендә ир-ат сүзе беренче урында тора, ул баш. Хатын-кыз исә һәрвакыт аның белән киңәшләшеп, сүзен хуплап, кирәк чакта төзәтеп торырга, ягъни мәкальдәгечә «муен» ролендә калырга тиеш. Хикәядә автор әнә шул гади һәм шул ук вакытта гасырлар буена сакланып килгән бер милләтнең гореф-гадәтләрен, әхлакый кануннарын да чагылдыра алган. Билгеле, дөнья күләмендә караганда, һәр халыкның үз яшәү рәвеше, тормыш алып бару тәртибе бар. М. Хуҗин исә хикәясендә бу очракта аерым милләт, халыкны күздә тотып яза.

Мәкальнең мәгънәсе шулай ук «Оҗмах агачы» хикәясендә маңгаена яртылаш төшереп артка бәйләгән бизәкле яулыклы, ак алъяпкычы өстеннән камзул кигән әби – Фәрхизә сүзләре аша кабатлана: *Әхмәдияр, – ди, – синең карашыңнан өстен нәрсә була алмый.* «Түбәтәйле кыз»да вакыт аралыгы ике яшь йөрәкнең өйләнергә җыенуы белән чикләнсә, бу хикәядә автор аны кеше гомеренә суза. Димәк, ике текстта вакыт бирелеше төрлечә. Әсәр башында Әхмәдияр һәм Фәрхизә яшүсмер чакта сурәтләнә. Беренче хикәядәге кебек үк, алар да кыска репликалар аша аралашалар. Әмма бу әңгәмәнең һәр сүзе аша яшьләрнең бер-берсенә булган ошату-яратуы күренеп тора. Фәрхизә белән Әхмәдияр борынгы тугайның нәкъ борылышында үскән бер юан талны тубай агачына тиңлиләр. Кыз аны оҗмах агачы дип атый. Шушма буендагы тал-тубайны туган нигезендә гомерен уздырган кеше белән чагыштырыга мөмкин. Фани дөньядагы оҗмахны да күп вакытта туган төбәккә бәйләп карыйлар. Әлеге факт әсәр ахырында раслана. Өлкән тал-тубай агачы – җир толымы картайган Әхмәдияр белән Фәрхизәнең сөйләшүен ишетеп сөенә. Шул ук вакытта, хикәягә борынгылыгына сөенеп горуранә агучы Шушма елгасы мотивы килеп керә: *... Шушма элеккечә – горуранә ага да ага иде...* Хикәяләүче яшәү барышы, вакыт агышы, дөньякүләм үзгәрешләрне менә шушы мотив аша аңлатырга тырыша сыман. Автор-хикәяләүче фикеренчә, халык хәтерендә калыплашкан әхлакый-рухи кыйммәтләр үзгәрешсез калырга тиеш.

Нурһадәнең сүзләреннән аңлашылганча, кичке очрашулар билгеле бер вакыттан бирле шулай дәвам итә. Таңнан күрше егетнең Нурһадәне су юлыннан көтеп тору, алар арасындагы әңгәмә – төенләнеш буларак карала ала. «Әче таңнан» беренче очрашуда Байназар чукмар ясый, икенчесендә чыбыкны яфраклардан арындыра, өченчесендә камчы үрә. Хуҗалыкта кирәге чыга торган әлеге әйберләр егетнең икенче бер

дөньяга – мөстәкыйль гаилә корып яшәргә теләвен күрсәтеп тора. Кыз егетнең әлеге гамәлләрен куәтли генә. Өйләнергә ниятен белдергәч, Байназар өч әйбернең серен үзе үк аңлатып бирә: *Хәзерге заман хатыннарын тыңлатырга талчыбык белән камчы гына аз, чукмар да кирәк. Шуңа күрә чукмарны элгәре ясадым.* Егет өйләнүне, хатынлы булуны хәтта ил башлыгы булудан мең дә бер тапкыр кыенрак эш дип күрә. Нурһадә исә кисәтә: *... кулың күтәрә алмаган чукмарны билеңә такма, дигәннәр,* – ди. Шулай итеп хикәяләүче ике геройның өйләнүгә карата булган җитди мөнәсәбәтен укучыга да ирештерә. Мөнәсәбәтләрнең шул рәвешле дәвам итеп, өйләнешүгә барып җитүе, автор фикеренчә, табигый бер күренеш итеп танылырга тиеш.

«Оҗмах агачы» хикәясендә автор яшьләрнең өйләнешүгә кадәр булган мөнәсәбәтләренә дә аерым басым ясый. Әхмәдиярнең су коенырга чакыруын кыз кабул итми, елгага мөрәҗәгать итеп: *Шушмакай, елама берүк! Яшер күз яшьләреңне. Коенмыйбыз әлегә. Иртәрәк безгә бергәләп коенырга. Тыңла безне, Шушмакай, елама син, елама. Әнә ич, Әхмәдияр да шулай дип үтенә синнән...*, – дип җавап кайтара. Гомер көзенә җиткән пар әсәр ахырында, янәшә утырып, Шушма буйлап көймәдә йөзә. Ике хикәя буенча нәтиҗә чыгарсак, елга белән Киек Каз Юлы, символик мәгънәгә җиткерелеп, яшәүнең бертуктамый дәвам итүен ассызыклап киләләр. Шул рәвешле автор әсәрнең композициясен тудырганда кабатлау алымын да куллана.

Хикәяләрнең диалоглары кыска булуга карамастан, алардан авторның күп кенә мәсьәләләргә карата тупланган фикерен аңларга мөмкин. Мәсәлән, кыска диалогларда да геройларның характер үзенчәлекләре ачыла. Фәрхизә Әхмәдиярның холкын Шушма елгасы белән чагыштыра – тигез дә, йомшак та. Байназар төпле: кирәкмәс эшне эшләми, башлаган эшне җиренә җиткерә, ул мактанчык та түгел. Нурһадәнең холык үзенчәлекләрен хикәяләүче үзе ачып бирә: *... кемдер күңелен рәнҗеткәндә дә – кечкенә авыл тормышында да андый хәлләр була, үзенең кемгәдер ачуы чыкса да – аңа гадәти сыйфатлар ят түгел, олы җанлы булып калырга көче җитә....* Детальләштереп тасвирлау аша, хикәяләүче геройларның халәтләрен дә сурәтләп бирә. Мисал өчен Нурһадәнең җилкәсен баскан сулы чиләкләрне китереп була. Байназар үзләренә керергә тәкъдим ясагач, сулы чиләкләр бер авырая, яисә авырлыклары бөтенләй юкка чыга, дип хикәяли автор.

Яшьләр сөйләшүендә еш кына берсе икенчесенең сүзен хуплый, раслата, үпкәләтә торган җөмләләр әйтергә куркалар. Ягъни егет белән кыз яшьтән үк саф хисләргә төренгән мөнәсәбәтләрен саклап киләләр,

үзләренә бер аерым дөнья, мохит тудыруга ирешәләр. Күпмедер дәрәҗәдә бу аларның балачактан ук аралашып үсүенә дә кайтып кала. «Түбәтәйле кыз»да әлеге фактны автор әйтеп уза: *Алар бер-берсен тәпи басканнан дигәндәй беләләр, терәлеп торган күршеләр алар, өстәвенә яшьтәшләр дә...* Әлеге җөмлә аркылы хикәяләүче әсәрнең урын-вакыт чикләрен киңәйтеп җибәрә. Үсмер чакта егетнең кызга эссе какмастан башына кидерелгән түбәтәе исә кызныкы булып кала, тузгач та, кат-кат яңартыла. Ягъни автор хикәяләвеннән аңлашылганча, Байназар белән Нурһадә бер-берсен балачактан тиң күреп үсәләр, ошаталар. «Оҗмах агачы» әсәрендә яшүсмер Фәрхизә белән Әхмәдиярның да танышлыгы күптән булуы аңлашыла.

«Түбәтәйле кыз» хикәясендә Байназар белән Нурһадә мәхәббәте турында автор гаҗәпләнеп сөйли: *Әллә бер-берсен күрмичә тора алмасалар да, яратышмыйлар инде тагын, әкәмәт. Әңгәмәләрендә кызышмыйлар, үзара йомшак эндәшергә, салмак-тыныч мөгамәләгә гадәтләнгән инде алар...* «Оҗмах агачы»нда яшьләрнең сөешүен шулай ук автор бәяли, аны сергә тиңләштерә: *Әллә соң алар икесе арасындагы мөнәсәбәтләрнең сәбәбен-серен беләләр идеме?..Серне чишәргә иртәрәк икәнен төшенәләрдер, хыял-теләкне чынга ашырырга ашыкмаулары шуңа күрәдер...* Шулай итеп ике әсәрдә дә мәхәббәт ике яшь йөрәк тарафыннан чит-ятлардан сакланырга тиешле хис буларак кабул ителә.

М. Хуҗинның алда каралган ике хикәясендә дә уртак композицион алымнар кулланыла. Әсәрләрнең сюжет композицияләре арасында да параллельләр үткәреп була. Шуңа да карамастан, хикәяләрнең һәрберсе үзенчәлекле, эчтәлеге, җиткерелгән фикере ягыннан аерымлана. Язучының осталыгы да нәкъ менә шулар аша дәлилләнә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

2. Хуҗин М. Айның уты сүнгән: Хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 383 б.

С. Ф. Галимов

Казан

ЗАРИФ БӘШИРИ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ АВЫЛ ЯЗМЫШЫ
(«Яшәсен авыл кызлары» хикәясе мисалында)

Авыл язмышы татар әдәбиятында электән үзәк темаларның берсе булып тора. Төрле чорда ул төрлечә яңгыраш алды, төрле эчтәлек белән баетылды.

Зариф Бәшири әсәрләрендә дә авыл тормышы зур урын алып тора. Язучы авылның үткәнен, бүгенгесен тасвирлый, киләчәге турында хыялларын укучыга җиткерә. Бу яктан З. Бәширинең контрастларга нигезләнеп иҗат ителгән «Яшәсен авыл кызлары» хикәясе үзенчәлекле. Әсәрдә язучы үзенең яраткан алымына – тормыш-көнкүрешне вакыйгаларның үзәгендә булган зат исеменнән тасвирлауга мөрәҗәгать итә. Авыл табигате, кешеләре «мин» исеменнән һәм аның юлдашы Рәүф күрүенчә сурәтләнә, хикәяләнгән вакыйгалар алар күзлегеннән бәяләнә, ә «мин» бер үк вакытта – төп персонаж да, хикәяләүче дә.

«Тау ягындагы татар авыллары хәленнән алып язылган» бу хикәя дусты белән сәфәр чыккан «мин»нең туган авылы турында сөйләвеннән башлана. Язучы авылның үткәнен, бүгенгесен ачып бирүнең һәм шуңа бәйле рәвештә киләчәген күз алдына китерүнең үтемле юлын – табигать күренешләре аша тасвирлау алымын куллана. Пейзаж З. Бәшири әсәрләрендә абстракт картина булмыйча, билгеле бер географик киңлеккә беркетелгән, төгәл сурәтләүләр белән баетылган хикәяләүнең органик өлеше булып тора. Автор табигать сурәтләрендә халык рухын, тормыштагы үзгәрешләрне күрсәтүгә омтыла. Шуңа да пейзаж хикәядә үзәк рольне уйный, авылның үткәне һәм бүгенгесе кисешкән урыннар үтә эмоциональ тасвирлана. Автор моңа нечкәлекләрне күреп, аерым детальләрне калкурак бирү юлы белән ирешә. Мәсәлән, әсәрнең беренче юлларында ук тирә-як табигатьнең матурлыгы һәм авыл күренешләре контраст буяулар белән тасвирлана. Җәйге табигать геройлар күңелендә «якты өметләргә барып тоташа» торган «нечкә тойгылар» уятса, авылга күз салу белән газап, әрнү һәм бер үк вакытта үч алу кебек хисләр туа. Чөнки авыл күренешләре куркыныч әкиятләрдәге сурәтләрне хәтерләтә: «черегән, таланган салам түбәле җимерек, янтык каралтылар», «иләк авызлы, зур кабан тешле, утлы күмер ашаучы Өмми шәваһи» карчыкка охшап үртәгәндәй торалар (3, 2).

Чирмешән суы буена бер-бер артлы тезелеп утырган татар авыллары да үткән һәм бүгенгенең кискен каршылыгында сурәтләнә. Чирмешән – геройның якты, матур балачагы белән авылның бүгенгесен, кешеләрнең ваемсызлыгын, ялкаулыгын ачуга хезмәт итә торган символик образ. Су буенда уйнап-җырлап үткән балалык көннәре «мин»нең күңелендә ямьле күренешләр калдырып киткән. Шундый күренешләрнең берсен автор болай тасвирлый: *«... бездән ерак түгел җирдә казлар кыйгаклап, үрдәкләр бакылдашып канат кагалар. Авыл кызлары басма өстендә кер чайкыйлар, яшь киленнәр чирәм өсләренә җәеп киндер агарталар»* (3, 11). Авыл кешесе өчен гади, көндәлек булган вакыйгалар, эш-хезмәт

үтә җылылык белән сурәтләнә. Автор идеалындагыча, халык табигать белән бергәлектә яши, хезмәт белән көн күрә. Чирмешән буйларындагы бүгенге күренешләр исә балачак сурәтләреннән кискен аерыла: елга ташландык җирләрдән агып үтә, өстен күгәргән яшел пәрәвезләр, бака уылдыклары каплаган, матур, чытлы кызларының кер чайкый торган басмаларында да каз-үрдәкләр генә күренә. Тормыш, яшәү билгесе булмау авторның күңелендә әрнү, кешеләрнең бу дәрәҗәгә төшүенә ачу уята. Төрле метафоралар, җәенке чагыштырулар эмоциональ фонны тагын да көчәйтә.

Язучы фикеренчә, «татар дөньясының нәгызе, куе боткасы» әнә шуннан башланып китә. Монда Чирмешән елгасына җиткәнче, бер-ике рус, чуваш авылын санамаганда, тыгыз булып татар авыллары урнашкан. Автор аларның наданлык, карангылык эченә батуын ачынып яза. Багыш, Киксәр авылларын сурәтләүләр килеп туган мәсьәләнең катлаулы һәм татар авыллары өчен типик булуын, тиз арада аннан чыгу юлларын эзләү кирәклеген дәлилли.

Укый-яза белмәү, халыкны әйдәп барырга тиешле кешеләрнең – муллаларның караңгылыгы, әфьюн белән мавыгуы, эчкечелек, эшсезлек – менә авылны мөшкел хәлгә китергән сәбәпләр. Автор бу проблемаларны төрле геройларга бәйләп күтәрә. Мәсәлән, приговорны тәрҗемә итәргә кеше таба алмау заманы өчен проблема булып аңлашылса, мулланы указлы итү өчен имза урынына тамгалар җыю геройларны тәмам шаккатыра. Ялкаулыкның халыкка китергән зыяны укучыга авылның мулласы, хатын-кыз образлары аша җиткерелә. Авылның иң изге саналган урыннарыннан берсе – мәчет янында да әрем, алабуталар үсә. Мулланың үз бакчасында да бәрәнгеләре «боегып», ә эт эчәгеләре «яшәү, гөлләнү хокукын алып» утыралар. Ялкаулык муллага гына түгел, авылдагы бөтен бәндәгә сеңгән. Көпә-көндез җыелышып буш сүз сөйләшеп утыру – авыл кешесе өчен гайре табигый хәл. Шулай булуга карамастан, бүгенге авыл моңа ияләшеп беткән. Матурлык, чисталыкның гәүдәләнеше булган татар хатын-кызларының да вакыты урам уртасында җыелып, кычкырып сөйләшү, шаркылдап көлешү белән үтә, алар инде «хатын-кызлык нәзакәтен» дә югалтканнар. Гомумән, үсеш, алга китеш юк, булган кыйммәтләр дә акрынлап югала. Шул рәвешле автор конкрет авыллар мисалында милләтнең киләчәге мәсьәләсен күтәреп чыга, һәм килеп туган проблемаларны мәгърифәтчеләрчә хәл итү ягында тора.

Әлбәттә, язучының бу әсәре дә эшләнеше, сурәтләү чаралары ягыннан йомшак. Характерлар тулысынча ачылып бетми, гомумиләштерүләр тиешле дәрәҗәдә түгел. Әмма автор халыкның яшәү рәвешен тирәнтен

белеп, заманның актуаль проблемаларын күреп, аларны бергә төенләп бирә алуга, үткән, бүгенге һәм киләчәк яссылыкларында сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрен күрсәтүгә ирешкән. Язучының вакыйгалар чылбырын тирә-як авылларда йөрергә чыккан егетләр күргән тәртиптә укучыга тәкъдим итүе дә үзенчәлекле.

ӘДӘБИЯТ

1. Гуляев Н. А. Теория литературы: учеб. пособие для филол. спец. пед. ин-тов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1985. – 271 с.
2. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.
3. ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘҺСИнең ЯҺМҮ: ф. 57, тасв. 1, с.б. 19.

Р. Г. Галиуллин
Казан

Т. ӘЙДИНЕҢ «ЕЛАН УГЫ», «ИБЛИСКӘ РИШВӘТ» РОМАННАРЫНДА ҺӘМ «БОҖРА» ПОВЕСТЕНДА ДЕТЕКТИВ СЮЖЕТНЫҢ РОЛЕ

Язучы Тәүфикъ Әйди (1941–2001) татар әдәбиятына XX гасырның соңгы чирегендә аяк баса һәм 90 нчы елларның демократик үзгәрешләр чорында үзенчәлекле каләм иясе буларак ачыла. Әдип татар әдәбиятында сәяхәтнамәләр жанрын тернәкләндереп җибәрү һәм аны яңа биеклеккә күтәрүдә күп көч куя. Язучы каләменнән төшкән детектив-психологик роман, повесть, хикәяләр шулай ук әдәбият тарихында күренекле урын биләп торалар. Үзенчәлекле стиль белән иҗат ителгән һәм чит илләрдәге татарлар тормышын үзәккә алу ягыннан кызыклы бу әсәрләр танылган татар галимнәре һәм язучылары Тәлгат Галиуллин, Флүн Мусин, Нурихан Фәттах, Равил Фәйзуллин һәм башкаларның игътибарын җәлеп итә.

Татар әдәбиятында беренче детектив әсәр – Заһир Бигиевнең «Меңнәр, яки Гүзәл кыз Хәдичә» романы XIX гасырның соңгы чирегендә, мәгърифәтчелек идеяләре чәчәк аткан чорда дөнья күрә. Детектив (лат. Detection – ачу, ачыклау, шуннан ингл. Detective – җинаятьчеләрне эзләүче шымчы, полиция агенты) – җинаятьне ачу барышында дөреслек җиңеп чыккач чишелә торган, явызлык һәм яхшылык конфликтына корылган әдәби әсәр (1, 45–46). Т. Әйдинең 1978 елда «Казан утлары» журналында басылган «Боҗра» повесте әлеге жанр таләпләрен күздә тотып иҗат ителгән. «Боҗра»да авторның милициядә эшләү чоры

чагылыш тапкан. Ф. Мусин билгеләвенчә, әсәр «саф» детективка якынрак тора (6, 170). Ул «Тасманур» заводыннан бер тонна көмеш урлаучыларны эзләп тотуны тасвирлый. Игътибарын тулысынча диярлек шушы җинаятьне тикшерүгә юнәлтеп, автор бу эшнең шактый катлаулы төс алуын, аңа тотынган геройлардан бик күп эзләнү, уйлану, криминалистик осталык соравын күрсәтә. Әйтергә кирәк, әсәрдә җинаятьләрне ачу эшенә романтик караш белән полемикага керү сизелә. Автор ялтыравык маҗаралыктан качарга тырыша, җинаятьне ачуның прозаик ягына күбрәк игътибар итә кебек. Нәҗибә Габдуллина, Җәмил Гайнуллинны һәм Айбулат Байчуринны берләштергән ясалма мәхәббәт өчпочмагы төенләнештән чишелешкә кадәр озата килә. Нәҗибәнең асылда Җәмилләр белән бер караклар төркеменнән булуы һәм тикшерү эшләрен ялган эзгә төшерү өчен үзенә күптәннән гашыйк өлкән тикшерүче Айбулат белән мәхәббәт уенын башкаруы әсәрне маҗаралы итә. «Божра» детектив жанр формасы таләпләренә буйсынса да, традицион, классик детектив әдәбиятка туры килми, чөнки шул чорда өстенлек иткән соцреализм иҗат методы йогынтысы сизелә. Әсәрнең төп юнәлеше совет чынбарлыгына, совет җәмгыятенең камиллеккә омтылуына, совет милициясе аркылы чын совет кешесенә дан җырлаудан гыйбарәт.

Г. Ибраһимовның «Тирән тамырлар» романы «Фәхрине үтереп ташладылар», дигән атаклы җөмлә белән башланып китә дә, фабула җебе шуңа бәйле рәвештә сүтелә, үстерелә, сәбәплелек бәйләнышы каһарманнар язмышында ачыла. «Елан угы»ның төбендә дә шул ук алым ята. Алдынгы карашлы, һәр яктан килгән, уңай герой комиссар Шиһабетдиновны чит, ят, тар бүлмәдә үле килеш табалар, шуннан тикшерүләр, төрле төркемнәр арасындагы көрәш һәм атышлар башланып китә.

«Елан угы» 1982–1989 еллар аралыгында языла. Бу вакытта әле җәмгыятьтә коммунистлар идеологиясе хөкем сөрә. Шунлыктан язучы да гадәт буенча басып алучылар ягын алып, Бохара әмирлеген битәрләү юлына баса. Ягъни үз милләтенең мөстәкыйльлеге өчен көрәшкән бохаралылар түгел, ә ничәмә дистә еллар үзенең эчке тәртипләре белән яшәп яткан илгә бәреп кергән чакырылмаган кораллы көчләр – инкыйлабчылар уңай герой буларак тасвирлана. Чекага Үзәктән җибәрелгән революция пәһлеваны хәрби комиссар Баһаветдин Шиһабетдинов, теркәү бүлеге башлыгы Фарукҗан Байкучатов аек акыллы, ифрат намуслы, Ленин фиркасе эшенә бирелгән кешеләр. Илдәге тәртипне вата-җимерә үз властен урнаштырган Чеканың терәге – ярлы-ябага Иргәш, көтүче Амантай, чәйханәдә хезмәт күрсәтүче нәселсез кыз... Бу эшләргә шул якларда туып-үскән кешеләрдән тартылган Рахманкол, Симиниев,

Әминевләр Рәсәйдән иңгән бәхетне кабул итә алмыйлар, алар иҗтимагый аңнары артта калган кешеләр буларак сурәтләнә.

Т. Галиуллин билгеләвенчә, авторның безнең көннәр өчен ифрат кирәкле, файдалы һәм отышлы юнәлешне «әрәм» итүенә игътибарны юнәлтергә кирәк. «Т. Әйди романында Урта Азия фаҗигасендә катнашкан татарларны яңачарак сурәтләү, аларның җирле халыкларның омтылышын аңларга, төрки халыкларны бүлгәләүгә алып килгән төеннәрне үзәккә алырга мөмкинлек бар иде. Ул – файдаланылмаган», ди ул (5, 221). Бүгенге көн күзлегеннән чыгып фикер йөрткәндә кайбер идеологик кимчелекләре булуга карамастан, «Елан угы» романында Бохара төбәгендә яшәүче татарларыбыз тормышы, аларның җирле халык белән бәйләнеше җанлы тасвирланган. Романның укылышлы, интригаларга бай булуында, әлбәттә, детектив сюжетның роле зур.

Нинди җир ул Ватан? Сатлыклар кемнәр? Татар хәрбиләре ни өчен легионга керә? Әсирләрнең алман хәрбиләре белән бәйләнешләре нинди була – әнә шушы сорауларга җавап эзләгән «Иблискә ришвәт» романы 1995–1996 елларда иҗат ителә. Роман Икенче Бөтендөнья сугышында Германиягә әсир төшкән татарларның тормышын һәм язмышын үз эченә ала. Әсир татарларны берләштерүче сыйфатлар уртак: алар барысы да үз юлларын сайлый алмый икеләнә. Кайсысы дөрес: СССРга хезмәт итүме, әллә Германиягәме? Кайсы империянең җиңүе татар милләте өчен отышлырак? Ничек исән калырга? Кара эш башкарган Хәлимәләр, Саматлар өчен әсирлек вакытлы күренеш. Алар мөмкинлек тууга моннан качып, туган илләренә кайтачаклар. Көнчыгыш министрлыгында хезмәт иткән, укыган, гыйлемле Янгураз һәм Шәмсирләр киләчәкләрен Германия белән бәйләп карыйлар. Вакыйгалар геройларның максатка ирешү, исән калуга омтылышлары белән үрелеп үсә бара. Совет гаскәрләре Германия чигенә якыная барган саен аларның хис-кичерешләре, кыйблалары үзгәрә башлый. Баштан ук үз сүзләрендә нык торган Янгураз, Хәлимә, Шәмсир кебекләр кыйблаларына тугры кала. Самат, Рәмзи ишеләр кисәк үзгәрә, милләт сүзен кулланудан тыела, үзләрен аяп калу өчен алман ягына чыккан татар әсирләренә каршы фетнә оештыра башлыйлар. Саматның Янгуразга һөҗүме шуңа дәлил. Совет гаскәрләре Германиягә бәреп кергәч, Хәлимәләр, Саматлар аларга кушыла. Аларны исә анда газиз ватаннары түгел, Сталин төрмәләре көтә... Алман җитәкчелегенең сәясәте дә тәгаен ачыклана. Аларга үз башлары гына кадерле, татар әсирләренә булган хөрмәт вакытлы гына күренеш, сугыш аларның җиңүе белән тәмамланса, татарларның язмышы төгәл билгеле түгел. Аларның да алманнарга кол булуы бик ихтимал. Шәмсирнең Янгуразга әйткән сүзләрендә

үз дәүләте булмаган милләтләргә кайда да бер кояш икәнлегенә ачыну сизелә. «Өметләребез акланмады сыман, туганкай. Бердән, без итәгенә ябышырга тырышкан җан да Иблис бугай. Икенчедән, безнең өчен аеруча күңелсезе – бу Иблис беренче Иблистән көчсезрәккә охшый», − ди ул (4, 308). Шулай да татар милләте күтәреләчәк әле. Моның өчен Янгуразлар бар. Т. Әйдинең «Иблискә ришвәт» романы Бөек Ватан сугышына милли күзлектән чыгып бәя бирү, шул чордагы татар әсирләре тормышын тасвирлау ягыннан үзенчәлекле.

Атап үтелгән әсәрләр укучыларны сюжет сызыгының кызык, кискен, көтелмәгән булуы белән җәлеп итә. Т. Әйди әлеге әсәрләрендә детектив сюжетны оста һәм урынлы файдаланган.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

2. Әйди Т. Божра. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – 208 б.

3. Әйди Т. Елан угы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – 368 б.

4. Әйди Т. Иблискә ришвәт. – Казан: Аваз, 2000. – 376 б.

5. Галиуллин Т. Үткәнеңнән гыйбрәт ал... – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 256 б.

6. Мусин Ф. Детектив турында // Казан утлары. – 1985. – № 10. – 170 б.

Ф. Х. Миңнуллина
Казан

М. ГАЛӘҮНЕҢ «БОЛГАНЧЫК ЕЛЛАР» ҺӘМ «МӨҺАҖИРЛӘР» ӘСӘРЛӘРЕН СӘХНӘЛӘШТЕРҮДӘГЕ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘР

Мәкалә 18-24/2012(Г) номерлы Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең яшь галимнәр өчен Республика күләмендә оештырылган грант кысаларында язылды.

Соңгы еллар татар драматургиясендә проза әсәрләренә нигезләнеп инсценировкалар язу активлашты. Ю. Сафиуллинның «Ирдәүкә», Ф. Садриев һәм Л. Гәрәеваның «Көтелмәгән кайгы», Р. Зәйдулла белән Р. Сабирның «Хөкемдар», Ф. Галиевнең «Болганчык еллар», И. Мөхәммәтгалиевнең «Мөһаҗирләр» һ. б. шундыйлардан. Заман концепциясе ягыннан карасак, Ю. Сафиуллин, Ф. Галиев, И. Мөхәммәтгалиевләрнең М. Галәүнең «Болганчык еллар» һәм «Мөһаҗирләр» әсәрләренә нигезләнеп иҗат ителгән сәхнә әсәрләре XIX гасыр ахырында илдәге үзгә-

решләрне тарихи бәйләнешләрдә чагылдыра. Алар геройлар аша үткән чорның социаль күренешләрен, халык язмышын, аның яшәешен, уй-фикерләрен, катлаулы тормышларын сурәтләп, чынбарлыкта хөкем сөргән социаль, әхлакый тәртипләр турында сүз алып баралар. Иң мөһиме – үткәннең олы вакыйгаларын бүгенге көнгә аваздаш итәләр. Сыйнфыйлык кискен куелган заманда язылган М. Галәү романнарында кешеләрне сыйнфый яктан бүлү бар. Ю. Сафиуллин, Ф. Галиев, И. Мөхәммәтгалиевләр авыл байларына хас кайбер тискәре сыйфатларның бүгенге байларыбызда чәчәк атуын, үз мәнфәгатьләрен генә кайгыртып яшәүне Вафа образы аша күрсәтәләр. Ул «ничек итсәң ит, әмма тук һәм рәхәт яшә» дигән принцип белән көн күрүче кеше буларак сурәтләнә. Миңлебайлар йортында Сафаны өйләндерү турында сүз башлангач та, Вафа белән Фатыйма авылны үз кулында тота торган бай кызы кирәклегенә басым ясыйлар. Гомумән, пьесадагы кискен социаль конфликтлар идеяләр көрәше, характерлар бәрелеше ярдәмендә бирелә. Вафага хас икейөзлелек, әхлаксызлык, ваемсызлык сыйфатлары ачлык еллары вакыйгаларында тагын да ныграк ачыла. Боларны ачуда драматурглар уен алымын отышлы кулланалар. Эшкә ялланып, приказчиклар артыннан шымчылык кылып, Габдулла байның кызу канлылыгы нәтиҗәсендә аерган хәләл җефетенә өйләнеп, аларны алдап, күп кенә акча алуы (шәригать кануннары буенча Габдуллага янәдән тормыш иптәше белән никахлашу өчен хатыны башка берәүгә кияүгә чыгарга, соңыннан гына ире белән никахлаша ала), байлык туплавы шуның бер мисалы. Билгеле булганча, әдәбиятта уен кешенең үзенчәлекле үз-үзен тотышы, дөньяга караш формасы кебек тә бирелә ала. Сафа исә гаделлек, игелеклелек бар нәрсәдән дә өстен дип саный. Гомумән, геройларга хас булган сыйфатлар, яшәү фәлсәфәсе 1891 елгы коточкыч ачлык вакыйгаларында тулырак ачыла. Ачлыктан соң, крестьяннарның күп өлеше хәерче хәлдә кала. Бердәнбер юл – читкә эшкә чыгып китү. «Ирдәүкә» һәм «Мөһаҗирләр», «Болганчык еллар» драмаларында нәкъ менә шулар дөрес чагыла. Анда заман һәм характерлар тарихи җирлектә бирелә. Әсәрләрдә Саҗидә ирләр белән рәттән торып эшләрлек батыр, үткен, чая, бай күңелле драматик шәхес буларак тасвирлана. Гадәттә, драмада сурәтләнгән геройлар хаклык, дөреслек өчен көрәшеп, катлаулы драматик хәлләргә очрап, шул юлда һәлак булырга мөмкиннәр (1, 100). Пьесаларда тасвирланган Саҗидә образы шуның ачык мисалы. Әлеге геройга мөнәсәбәтле драматурглар кешенең гуманизм, мәхәббәт һәм үз хокуклары өчен көрәшүенә, бәхеткә омтылуына дан җырлыйлар. Бу принцип уңай герой концепциясендә мөһим урын алып тора. Саҗидә

үз чорының көрәшчесе, кеше хокукларын яклаучы, шул ягы белән ул безнең чорга аваздаш. Димәк, герой концепциясе заманнар бәйләнеше идеясеннән аерылгысыз. Мәгълүм булганча, 1897 елда Россия территориясендә халык санын исәпкә алу була. Халык арасында татарларны чукындыралар дигән сүзләр тарала. Әлеге курку, шикләнү урынлы. Чөнки патша хөкүмәте гасырлар буе нәкь менә шундый сәясәт белән эш итте. Ф. Галиев мәсәлән, Ю. Сафиуллиннан аермалы буларак, үз әсәренә Ефим поп образын кертеп җибәрә. Шуларга бәйле рәвештә, ул патша хөкүмәтенең рус булмаган халыкларга карата алып барган сәясәтен ача.

«Ефим. Теләсәгез, мин сезне чын белем ала торган җиргә урнаштыра алам. Сезгә укыган чагында ук җитәрлек акча бирәчәкләр... тик бер шарт белән...

Барый. Нинди шарт?

Ефим. Сезгә исемегезне, фамилиягезне һәм динегезне алмаштырырга кирәк» (2, 290). Татар халкының белем алу проблемалары да, бу мәсьәләләргә татар халкының мөнәсәбәте дә күренә. Биредә дә әдипнең заман концепциясе заманнар бәйләнеше идеясеннән аерылмый. Пьесада да, романда да, ризасызлык белдергән халыкны бастыру өчен, татар авылларына җәза отрядлары – «обжор командасы» җибәрелә, гади халыкның хөкүмәт тарафыннан төрлечә эзәрлекләнүе сурәтләнә. Болар XX гасыр ахырында булып узган вакыйгаларны, безнең бүгенге көнебезне хәтерләтә. Әсәрләрдә яңа салымнарга түләү өчен каян акча табарга? дигән сорауларга җавап эзләгән халык Төркиягә күчеп китәргә кирәк дигән карарга килә. Төркия җиренә күченеп китү турында сүзләр тарала башлагач, Саҗидә дә икеләнмичә, шул фикерне яклаучылар ягына кушыла. Авыл байлары, куштаннары, ил өстенә килгән бу бәлаказалардан исән-имин чыгып тагын да ныграк байыйлар. Гади халыкның уңдырышлы җирләрен юк кына бәягә сатып алалар. Әлеге күренеш И. Мөхәммәтгалиевнең «Мөһаҗирләр»ендә читкә китүчеләргә зур гына бәягә паспорт булдыручы Ибраһим образында тулырак бирелә. Матур, бәхетле тормыш турында хыялланган халыкны Төркиядә дә фаҗигале авыр тормыш көтә. Кыю, тәвәккәл Саҗидә бу авыр чорда да югалып калмый. Гомеренең соңгы көненә кадәр бәхете өчен көрәшә. Романда да, пьесада да Саҗидәнең характеры тагын бер яктан сынала. Балалары булмавын аңлагач, ул Сафаны икенче мәртәбә өйләнергә күндерә. Милләтнең иң асыл сыйфатларын үзләренә туплаган бу драматик шәхес образы милләт анасы дәрәҗәсенә күтәрелгән символик мәгънәгә ия. Кыз халыкның ирекәә омтылу, азатлык идеалын гәүдәләндерә. Шәхес иреге халык азатлыгыннан аерылгысыз. Шуңа Саҗидә һәм башка ге-

ройлар язмышы халык яшәеше белән нык бәйле. Сажидә драматик образында халыкның героик рухын гәүдәләндерә. Кыз образын ирекле тормышка, азатлыкка омтылыш идеясе белән бәйләп, әдипләр аны яшәү чыганагының башлангычы итеп тә сурәтлиләр. М. Галәү романнарының төп идеясе коллыкка, һәртөрле изүләргә каршы туктаусыз көрәшен раслаудан гыйбарәт. Романнар нигезендә туган драмалары да шушы идеяне ачуга буйсындырыла. Ул татар халкы тарихын бербөтен итеп тоярга мөмкинлек бирә. Үткәнне хәзерге һәм киләчәк заманнарга бәйли. Бүгенге тамашачы белән театр арасына яңа диалог күпере сала. Бу әсәр тарихи, фәлсәфи, социаль эчтәлеге белән күп проблемаларны һәм заманнарны иңләргә мөмкинлек бирә, төрле чорларның үзенчәлекле, уртак якларын күрсәтә. Шул рәвештә, драмалардагы аянычлы язмышлы шәхесләр образлары аша халык драмасы чагылыш таба. Батырлыкка, азатлыкка, дуслыкка, саф мәхәббәткә омтылу рухы әсәрләрне берләштерә. Заман концепциясе чын демократик казанышлардан ерак булган җәмгыятьнең, милли мәсьәләләрне чишә алмый газапланучы илнең бер чорын ачыклауга кайтып кала. Авторлар заманны бердәмлек бетү, ил таркалу заманы дип күрәләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Фролов В. Судьба жанров драматургии / В. Фролов. – М.: Советский писатель, 1979, – 412 с.

2. Яңа татар пьесасы. – Казан: Идел-Пресс. – 2005. – 431 б.

А. Р. Мубаракшина
Казан

ТУКАЙНЫҢ КҮҢЕЛ ЙОЛДЫЗЫ

«Йолдыз» газетасының 1909 елгы 472 нче (29 ноябрь) санында Габдулла Тукай «Күңел йолдызы» исемле шигырен бастыра. Текстның ахырында авторның кыска гына искәрмәсе дә бар. «Күптән инде Габдулла Җәүдәтнең шул ике сәтыры күңелемә ошагач, мин дә бер нәрсә язган идем. «Йолдыз»га мөнәсәбәте булганга, шунда дәреҗ иттем» (1, 320). Тукай шигырьгә эпиграф сыйфатында әлеге төрек шагыйреннән икеюллык ала. Н. Н. Сабирҗанов һәм Г. Ф. Мамина «XX йөз башы төрки әдәбиятлары мохитендә Г. Тукай иҗаты» мәкаләсендә язганча, «...шагыйрь, авторларын күрсәтмичә генә, татар матбугатында “төрекчәдән” дип шактый күп шигырьләр бастыра... Әмма Тукай ифрат намуслы,

иҗатына әһәмиятле этәргеч бирүчеләрнең исемнәрен укучыларына да белдерә. Мисалга, “Күңел йолдызы” шигырен ул 1909 елда Габдулла Җәүдәтнең “Бер кыйтга” шигыреннән илһамланып яза, төрек каләмдәшенең ике юллыгын үз әсәренең эпиграфы итеп бастыра» (1, 320). Габдулла Җәүдәт (1869–1932) – сәясәтче («Яшь төрекләр»дән), журналист, публицист, ирек һәм дөреслек җырчысы – алдынгы карашлы шагыйрь. Татар шагыйре аның иҗатына да очраклы гына мөрәҗәгать итми. Җентекләп тикшереп караганда, бу ике шагыйрь иҗатында лирик темаларда, образларда шактый гына охшашлык сизелә. Беренче чиратта алар үз милләтләренең, илләренең социаль-сәяси хәлен күңелләренә бик якын алалар.

Тәнәфферләр, тәхаттырлар, тәрәххемләрлә дөньядан –
Гөзарым, захмедар васле бер һиҗрә мөкәүкәбдер.

Ягъни:

Нәфрәтләнү, хәтерләүләр, ачынулар белән дөньядан үтәрмен,
Шулай да ялы күңел бер сөю белән нурланган, (1, 61)

дигән юлларда шагыйрьнең күңел сызлануларын, ачынуын күрәбез. Тормышның гаделсезлеген, йөрәктә калган ачы хатирәләр – бар да милләт язмышының кичерешләре. Ләкин күңелдә якты киләчәккә өмет яши, ди кебек Габдулла Җәүдәт. Ә Тукай «Күңел йолдызы» шигырендә шул төрек шагыйренең ачынуларын аваздаш итеп, милли җирлеккә сәбәбен ачык күрсәтеп күчерә. «Йолдыз» газетасында бастыруы да юкка түгел. «Йолдыз» – татарның ирекле фикер йөртә ала торган газетасы, Тукайның социаль-сәяси характердагы бик күп шигырьләре анда басыла. Мөхәррире Галиәсгар Камал шагыйрьдән гел нәрсә дә булса язып бирүен сорап тора. Габдулла Тукай да, Габдулла Җәүдәт кебек үк, публицист, журналист, демократ, сәясәт эшлеклесе.

Йолдыз – әлеге шигырьдә метафора булып, берничә мәгънәдә килә. Милли контекстта караганда, символик укылышта, йолдыз – өмет, яктылык, хыял булса (5, 46); иҗтимагый-социаль җирлектә «йолдыз»ның газета исеме булуы, аның дөреслекне язуы, либераль рухта эшләве, халыкны агартуда ярдәм итүе һәм Тукай иҗатын бөтен яктан яктыртуы белән «бу төнем йолдызлы, йолдызлы» булуы белән билгеле. Н. Ш. Хисамов билгеләгәнчә, йолдыз символы Тукай иҗатының буеннан-буена сузыла. Мисал өчен, «“Йолдыз”дан да курка» шигырендә авыл агасының либераль-демократик, нигездә җәмгыять тәртипләренә лояль караучы «Йолдыз» газетасын өендә күрүдән коты алынуын яза (4, 19). Шулай

ук шагыйрьнең ***«Бу көндә бер сарай ачды әһали...»*** (1905) шигырендә «Йолдыз» сараен мактап язуы билгеле.

Бу көндә бер сарай ачды әһали –
Гүзәлдер, мисле әндәр, кадре гали.
Гаҗибдер чәй вә аш әсбабе хали;
Мөрәттәб, монтазамдыр кәл-лөали.

«Йолдыз» («Йолдыз сарае») – Госманлы дәүләтенең солтаны Сәлим III (падишаһлык еллары – 1789–1807) тарафыннан әнисе Миһришаһ Солтан өчен төзеттерелгән. Солтан Габделхәмид II (1876–1909) заманында Госманлы дәүләтенең төп сарае булган.

Без анализлый торган шигырьгә әйләнеп кайтсак, Тукай Габдулла Җәүдәтнең хис-кичерешләрен үз шигыренә күчереп, әсәрнең лирик герое чын милли патриот, халык киләчәге өчен кайгыручы герой булып төгәлләшә. *«Куркытмыйдыр безне»* – Тукайны беркем, бернәрсә беркайчан куркытмады һәм чын шагыйрь, аныңча, курку белмәс дөреслек җырчысы булырга тиеш. *«Безне»* дип язганда ул әнә үзе кебек чын шагыйрьләр, язучыларны Габдулла Җәүдәт, «Йолдыз» газетасының мөхәррире Галиәсгар Камалны күздә тотуыдыр. (Галиәсгар Камалны «Йолдыз» газетасының мөхәррире булуы белән шушы шигырьгә мөнәсәбәте бар дип карарга кирәк.) *«Елар җирдә көләм мин, һич чытып тормыйм аңа йөзне»* – дигән юлларда Тукай үз иҗатына үзе гомуми бәя бирә кебек яңгырый. Ул XX гасыр башында барган иҗтмагый вазгыятьнең сатира аркылы авыр хәлдә булуын сурәтләп бирә алучы иң көчле шагыйрь. Тукай сатирасы – үзе бер тирән фән. Сатира җәмгыятьтәге бөтен кимчелекләрне үз эченә ала. Сызлануларын, Габдулла Җәүдәт сүзләре белән *«нәфрәтләнү, хәтерләүләр, ачынуларын»* сурәтләгәндә сатираның иң югары ноктасы – сарказмга кадәр мөрәҗәгать итеп, елар урында көлә ала Тукай. *«Минем гомрем караңгы төн»* – төн, символик укылышта сынаулар, билгесезлек, шомлылык (5, 110). Әлеге юлларда сүз шагыйрьнең шәхси тормышы турында да, милләтнең йокыдан уяна алмыйча ятуы турында да бара. *«Кояшым һәм аем тугмас»* – кояш – яшәү чыганагы, яшәешкә башлангыч бирүче, бөек Ана образы, ай – караңгыда юл күрсәтүче, ягъни кыен чакта ярдәм итүче терәк, яңарыш, үлемсезлек, көч символы (5, 92). Әлеге шигырьдә лирик геройның тормышында матур киләчәк вәгъдә ителмәсә дә, ул үзенең язмышы белән зарланмавы, канәгать булуы кебек укыла: *«шуңа да шөкер итәм мин: бу төнем йолдызлы»*. *«Төн»* дип ул үзенең авырлыклардан һәм сынаулардан торган шәхси тормышын атаса, *«йолдызлы»* дип – халык язмышы мәйданына кадәр

киңәеп, аның киләчәге якты булуга өмет бар ди, чөнки төн йолдызлы (өметле). *«Мәлгунь көч, кара көчләр»* дә аны дөрес юлдан яздыра алмый. Халыкның уянуын, татарның таң вакытын күпме көтте, күпме эшләр башкарды... һәм өметен өзмәде. Цензура дип тә, сәясәт дип тә тормады – кара йөзләрнең маңгаена бәреп язды – үз шигърияте, иҗаты белән юлсызларны юллы итте, җиһанда үзе дә йолдыз булып гүзәл эзен калдырды: *«Җиһанда калдырып китсәм икән, йә раб, гүзәл эзне!»*

«Барча кодсиятебез дә айлы, йолдызлы!» – максатының якты төгәл юлы булуы, өметле (айлы, йолдызлы) икәнен белгәнгә күрә, лирик геройның *«күңле мөкәүкәптер өмид, хәсрәт, тәәсирлә»*. Шулай итеп шигырьнең ахырына кадәр «йолдыз» символы берничә мәгънә белән тулыландырыла. Ә ай белән йолдыз образларының янәшә килүләре, Н. М. Йосыпова билгеләп үткәнчә, илаһи матурлыкны ачуга юнәлдерелә (3, 111).

Дүртенче строфадагы «йолдыз» халыкның йокыдан уянуына өмет кебек яңгыраса, алтынчы юлда иҗтимагый аренада халыкның матур киләчәген күрергә теләп чыгарылып килгән «Йолдыз» газетасы кебек аңланылу мөмкинлегенә ия. *«Йолдызым якты, һаман нурлы»* дигән юлларда инде өметкә, газета исеменә өстәп, тагын бер мәгънә – Тукайның иҗатына бәя булып яңгырый. Тукай 1909 елларда төшенкелеккә бирелмичә, ялкынланып, *«нурланып, яктырып»* иҗат итә. Шигърияте белән битарафларны уята, юлсызларны юллы итә: *«гаҗәпме, юлга салса, ичмасам, бер данә юлсызны»*. Ахыргы строфадагы «күңел йолдызы» яңадан өметкә, якты киләчәккә әйләнеп кайта. *«Күңел йолдызы»* көчле позициягә, ягъни шигырьнең исеменә үк чыгарыла.

Габдулла Тукай белән Габдулла Җәүдәтнең хис-кичерешләре уртак, икесе дә милләт язмышы өчен янучылар, милләтне «бер сөю белән нурланган» күңел белән сөяләр. Төрек шагыйренең «Бер кыйтга»сы белән татар шагыйренең ахыргы строфалары мәгънә ягыннан аваздаш яңгырый. Шигырь *аа, бв, гв, дв, ев, жв* рифмалы, уналты иҗекле гаруз формасында язылган.

Халыкның шул ачы язмышы, караңгылык, наданлык баткаклыгында, изелүләр астында яшәвеннән күңелдә туган *«хәсрәт, тәәсирләр берлә»* шагыйрьне дөнья әдәбиятында якты йолдыз итеп балкытты. Тукай иҗаты кайсы гына халык әдәбиятында, мәдәниятендә булмасын, һәрвакыт *«якты, һаман нурлы»* булып кала бирер.

ӘДӘБИЯТ

1. Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда // Шигъри әсәрләр (1909–1913), 2 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 400б.

2. Сабирҗанов Н. Н., Мамина Г. Ф. XX йөз башы төрки әдәбиятлары мохитендә Г. Тукай иҗаты // Габдулла Тукай мирасы һәм милли-мәдәни багланышлар. Г. Тукайның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2011. – Б. 176.
3. Йосыпова Н. М. Тукай лирикасында суфичылык символларының кулланылышы һәм трансформациясе // Габдулла Тукай мирасы һәм милли-мәдәни багланышлар. Г. Тукайның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2011. – Б. 176.
4. Хисамов Н. Ш. Шигърияттә Тукай феномены // Габдулла Тукай мирасы һәм милли-мәдәни багланышлар. Г. Тукайның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2011. – Б. 176.
5. Трессидер Дж. Словарь символов / Пер. с англ. С. Палько. – М.: ФАИР-ПРЕСС. 1999. – С. 448. (словарь символов тресидера.doc, 201 с.)

Л. Т. Муртазина
Казань

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НАРОДА И ТРАДИЦИЙ ОБЩЕСТВА В ТАТАРСКОЙ СОВЕТСКОЙ ПРОЗЕ

Тема мобилизующей национальной идеи на протяжении многих лет продолжает оставаться центральной в российском и татарском обществе, как в политических дискуссиях, так и в работах писателей. Отношение человека к нации и Родине – одна из глубочайших экзистенциальных проблем, которая приобретает особую актуальность в переходные исторические периоды. Естественно, что стремительные изменения социально-экономических условий в России, экспансия западной массовой культуры подвергают кардинальному изменению устоявшиеся представления о национальной идее. Прежние ценности и ориентиры целого ряда социальных групп теряют свое значение, их место занимают новые, и, нередко, встает вопрос: останется ли Россия страной с уникальной национальной культурой или же постепенно утеряет свою самобытность. Вместе с этим, остро встает вопрос о сохранении национальных традиций как в языке, так в культуре и в татарском обществе. Здесь уместно будет вспомнить слова В. В. Путина, который он высказал в статье «Россия – не этническое государство и не американский «плавильный котел»: «Для России – с ее многообразием языков, традиций, этносов и культур – национальный вопрос, без всякого преувеличения, носит фундаментальный характер. Любой ответственный политик, общественный

деятель должен отдавать себе отчет в том, что одним из главных условий самого существования нашей страны является гражданское и межнациональное согласие» (1).

Отметим, что Россия в своих поисках созидательной национальной идеи не одинока. Одной из особенностей современного мира является активизация различных по своему содержанию этнических процессов. «Этнический ренессанс» – это ответ на вызовы глобализации. Он показывает стремление различных народов сохранить свою культуру, язык, религию и традиции. С одной стороны, отдельные индивиды и народы стремятся к самоидентификации, пытаясь найти суть своего духовного бытия в истории предшествующих поколений, религии, языке, культурных ценностях, традициях политических и социальных институтов. С другой стороны, одновременно с процессом дифференциации наблюдается унификация самых разных культурных традиций, Столкновение указанных глобальных тенденций мирового развития порождает кризисные ситуации как в политической, так и культурной сфере» (2, 37).

Очерченный выше круг проблем цивилизационного развития России имманентно присущ и татарской философской и культурологической мысли. В начале XX в. татарская интеллигенция сфокусировала свое внимание на решении историософских проблем. Поиск путей решения суверенности татарского народа, раскрытие души отдельно взятого человека Г. Исхаки, Г. Тукаем, вехи рефлексии татарской национальной идеи в XX веке.

«Исследование теоретических основ осмысления национальной идеи в российской философской, культурологической и исторической мысли создают дополнительную возможность описать такие актуальные в научном и социальном плане вопросы, как закономерности функционирования» (3, 15) одной из сфер общественного бытия – национальной, определить составляющие элементы и этапы процесса диалога культур и феноменов инокультурных заимствований в татарской истории – т. е. тот круг философских и культурологических проблем, которые являлись центральными в творчестве А. Гилязова, Н. Фаттаха, А. Еники и др., классиков татарской литературной мысли.

Нам интересен тот момент, в творчестве этих писателей были ли созданы оригинальные концепции эволюции татарской культуры, как это показал в нач. XX в. Г. Исхаки. Следует подчеркнуть, что, например, А. Гилязов, как и Г. Исхаки рассматривал развитие татарской культуры в тесной связи с эволюцией национального самосознания народа. Данный методологический подход нашел свое отражение в целом ряде фун-

даментальных научных трудов современных татарских историков, среди которых можно выделить Р. Хакима, Г. Давлетшина и др. Выделить такую концептуальную идею в литературных произведениях предстоит литераторам.

Любой национальный вопрос, на наш взгляд, опирается на ключевое понятие «традиции» и конкретизируется при помощи обращения к проблеме историзма, так как «чувство истории» лежит в основе понимания традиции как живого целого, оно «предполагает ощущение прошлого не только как прошедшего, но и как настоящего». Как нам видится, чувство причастности к истории своего народа побудило творить татарских писателей, ощущая в себе не только собственное поколение, но и всю татарскую литературу, как нечто, существующее одновременно. Историческое чутье писателя является своеобразным «механизмом» приобщения индивидуального творчества к национальной культуре.

Так, понятия «язык», «народ» приобретают в художественных построениях А. Гилязова, А. Еники, Н. Фаттаха культурологический характер. Язык является для А. Еники самостоятельной сферой, наделен онтологическим смыслом, он вне полагается истории и культуре. «Столь высоко организованный язык не только дверь в историю, но и сама история» (4, 21). Язык и любое слово в языке являются хранителями не только культуры, но исторической самостоятельности, духа народа. «Единство культуры – это единство культуры народа, который живет на одной территории. Говорить на одном языке – значит мыслить и чувствовать и иметь эмоции, довольно-таки отличные от эмоций народа, который говорит на другом языке» (5, 87).

Замечая неизбежность и необходимость существующей громады социальной постройки, татарские писатели XX в. осознавали и меру ответственности личности за сохранение, может быть, самих первооснов бытия: «…гуманизировать двадцатое столетие, согреть его теологическим теплом, – вот задача потерпевших крушение представителей татарского народа, волею судеб, заброшенного на новый исторический и социальный «материк».

В их произведениях каждый главный герой становится личностью, т. е. объектом и субъектом культуры. В то же время авторы не забывают о главных составляющих культуры личности – через них раскрывается сущность национального самосознания. Здесь можно подчеркнуть, что культура татарского народа становится смысловым миром для каждого мыслящего человека, человека не из толпы. Это приобретает статус экологической культуры в произведениях, ориентированных на

сохранение культурного составляющего татарского народа и рассматривается как неотъемлемая часть общечеловеческой культуры, включающая моральные ценности, нормы поведения, способы взаимодействия людей в сфере сохранения культуры, языка, народа, систему формирующих их социальных отношений, проявляющаяся в национально ориентированном поведении людей, осознании общей ответственности за будущее своей нации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Путин В. В. Россия – не этническое государство и не американский «плавильный котел» // www.business-gazeta.ru/article / 52925 / (от 23.01.2012).

2. Шаховский В. И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации // Филологические науки, 1998, №2. – С. 32–39.

3. Чупина Г. А. Философия осознания: проблема смысла // Проблема сознания в отечественной и зарубежной философии ХХ века. – Иваново, 1994. – С. 12–18.

4. Толстой Н. И. Язык и культура // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. – М., 1991. – С. 82–90.

Л. Ф. Наруллина
Казан

РАЗИЛ ВӘЛИЕВНЕҢ «ИСКЕ СӘГАТЬ ДӨРЕС ЙӨРИ» ПОВЕСТЕНДА ЯШЬЛӘР ТЕМАСЫ

Яшьләр темасы татар әдипләре еш мөрәҗәгать иткән темаларның берсе булып тора. Әдәбият галиме Фәрваз Миңнуллин фикеренчә, әдәбият фәнендә «яшьләр повесте» дигән яңа термин барлыкка килде. (1, 40). Ул «яшьләр повесте»нә түбәндәге авторларның әсәрләрен кертә: А. Ганиев «Сүзсез җыр», Ф. Яруллин «Җилкәнне җилләр еккач», Гөлшәһидә «Минем кала алуым», Ф. Мансуров «Якты тауда бүз тургайлар», С. Хафизов «Яшьтәшләр», Ф. Шәфигуллин «Өй салуның ние бар», М. Галиев «Ак абагалар», «Ул чакта», Ф. Гыйльметдинов «Урсай тау итәгендә», «Елганың борылган төшендә», Г. Рәхим «Көннәр язга авышкач», «Саргаймагыз, каштаннар».

Әлеге повестьларның үзәгенә тормышта үз урынын эзләүче яшь кеше образы куела. Төп игътибар аның авыр тормыш шартлары белән очрашуына бирелә. Яшьләрнең киртәләрне уңышлы узып, олы тормышка аяк басулары Разил Вәлиевнең «Эт кояшы» һәм «Иске сәгать дөрес йөри» әсәрләрендә киң яктыртылган.

Язмада авторның «Иске сәгать дөрес йөри» әсәренә тукталып үтәсем килә. Бу әсәрен автор яшьли яза. Шуңа күрә дә повестьны уку барышында без Разил Вәлиевнең яшьләр психологиясен яхшы белүенә тап булабыз.

Әсәрнең темасы – төп герой Искәндәрнең бер көнлек тормышы, яңа елга керер алдыннан бер көн эчендә кылган эш-гамәлләре, уй-кичерешләре, тормышта үз урынын эзләү. Повестьтә шулай ук мөһим проблемалар күтәрелгән: гаилә иҗатка комачаулыймы? Кеше гаиләсез бәхетле була аламы? Яшьләр үз идеалларына тугры калырга тиешме?

Әсәрнең төп герое Искәндәр, беренче карашка, бәхетле тормыш кичерә. Аның гаиләсе, фатиры, эше, яшь вакыттан ук аралашкан дусишләре бар. Әмма тынгысыз күңеле моңа гына риза түгел, ул һаман нидер эзли, җанына тынычлык таба алмый. Моның сәбәбе – Искәндәрнең иҗат кешесе булуында. Ресторанда музыкант булу аңа табыш китерсә дә, рухи канәгатьләнү бирми.

Искәндәр гомере буе музыкант булу максаты белән янып яши, ә иң зур хыялы – музыка язу. Ул кечкенәдән композитор булу турында хыяллана. Чын иҗат кешесе буларак, ул төннәр буе нота кәгазьләре белән утыра, хатыны Сөмбелне уятып, аңа язган көен пианинода уйнап күрсәтә. Ләкин бу эш-гамәлләрен сөеклесе аңламый, бары тик көлә генә. Искәндәрнең иҗат итү теләге якыннары арасында яклау тапмый. Монда без геройның эчке дөньясы белән тормыш шартлары арасында барган каршылыгына тап булабыз.

Пианино янына утыргач, Искәндәр икенче бер дөньяга кереп китә. Музыка – аның бердәнбер юанычы. Әсәр юлларына күз салыйк: «Искәндәр пианино янына килеп утырды. Аның куллары кагылуга, пианинодан сагышлы музыка агылды. Искәндәр, бар дөньясын онытып, алга-артка чайкала-чайкала уйнады да уйнады» (2, 372). Уйнаган көе аның язмышы шикелле сагышлы иде.

Искәндәр – тормыш шартларына яраклаша алмаган, иң беренче чиратта, үз-үзе, шулай ук дус-ишләре, хатыны Сөмбел белән каршылыкка кергән герой. Ул бу тормышта үз урынын таба алмый. Искәндәрнең күңел дөньясы беркемне кызыксындырмый.

Искәндәрнең мондый хәлдә калуында кем гаепле соң? Әлбәттә, бары тик үзе генә, гәрчә герой моны аңламаса да. Ул янәшәдәге кешеләргә артык игътибар бирми, аларның киңәшләрен ишетергә дә теләми. Ресторанда үзе белән эшләүче Альфредның Искәндәргә әйткән сүзләренә колак салыйк: «Кит син моннан, Искәндәр, яхшы чакта кит... син талантлы бит. Менә дигән көйләр язасың» (2, 330–331).

Эшеннән туеп зарланган Искәндәр аңа: «Китеп кая барасың?» – дип кенә җавап бирә. Искәндәр – үзенә эш урынын гына түгел (берничә мәктәп алыштыруын искә төшерик), ә тормышта үз урынын таба алмаган кеше. Куркаклыгы һәм кыю адым ясарга батырчылык итә алмавы аркасында, ул япа-ялгыз кала. Геройның төп кимчелеге – гаепне үзеннән түгел, ә әйләнә-тирәдәгеләрдән эзләү. Үзенең күңел газапларын ул тормыш ваклыкларыннан күрә. Аның өчен дус-ишләре дә, хатыны Сөмбел дә – иҗат турында берни аңламаучы гади җир кешеләре. Ул аларга хәтта кимсетеп тә карый: «Менә сезнең аркада, хатын-кыз аркасында, җирнең үги улы булып беттек тә инде... Җәнлекне ник ата кеше – хатын-кызга затлы тун, энҗе-мәрҗән кирәккә. Урманны ник кисә кеше – хатын-кызлар берберсен уздырып мебель даулаганга. Сугышлар нигә чыга – хатын-кыз аркасында... Безне менә шушылай начар итеп кем тәрбияли – хатын-кыз тәрбияли...» (2, 351).

Нәтиҗәдә, герой гаиләсенә күңел җылысы бирергә сәләтсез кешегә әйләнә. Шул сәбәпле ул буш, салкын фатирда ялгызы кала.

Әсәрдәге автор әйтергә теләгән төп фикер, ягъни әсәрнең идеясе – кеше якыннарыннан башка бәхетле була алмый, гаилә берничек тә иҗатка комачауламый, ә бәлки, киресенчә, яраткан кешеләре янәшәдә булганда гына кеше матур сәнгать әсәрләре тудыра ала.

Әсәрнең образлар системасын оештыруда яшьләрнең роле зур. Искәндәр, нигездә, курсташлары белән аралаша. Бергә укысалар да, тормышка карашлары һәм куйган максатлары белән студентлар бер-береннән бик нык аерылалар.

Студент елларыннан ук яшьләр үзалдына билгеле бер максатлар куялар. Аларның бу тормышка һәрберсенең үз фикере, үз карашы бар. Еллар үткәч, без бу максатларның тормышка ашканмы-юкмы икәнен күрә алабыз. Мисал өчен Фидан образын алыйк. Фидан студент елларында бөтенесеннән аерылып тора. Аз сөйләшә, үз эшен төгәл башкара. Ә музыкант булуга ул бер хобби – мавыгу дип кенә карый. Яшьтәшләренә сөйләгән сүзләренә игътибар итик:

«Музыка – бәйрәм ул, ә бәйрәм көн саен килми. Көн саен аның кирәге дә юк! Кеше бәйрәм итәргә килми, яшәргә килә!» (2, 362).

10 ел үткәч тә аның фикере үзгәрмәгән булып чыга. Фидан кафеда склад мөдире булып эшли. Эшеннән һәм тормышыннан бик канәгать булып яши. Искәндәргә карата да үз фикере бар – Искәндәр күктә, болытлар арасында йөзә. Аларның сөйләшүенә колак салыйк: «Институтта укыган чакта ук йолдыз чире белән чирли идең. Һаман терелеп житмәгәнсең икән. Әллә мине... музыканы үзеңә караганда кимрәк ярата дип

уйлыйсыңмы? Һо-о, юк! Арып-талып эштән кайткач, пианино янына килеп утыруга, бу дөньяның бар әрҗәләре, капчыклары эреп әллә кая юкка чыга. ...шул чакта гына үземне бәхетле хис итәм мин» (2, 354). Ләкин Искәндәрдән аермалы буларак, Фидан зур музыкаль талантка ия түгел. Шуңа күрә дә ул башка профессияне сайлый һәм бу өлкәдә уңышлы гына эшли.

Яшьләр арасында тагын эпизодик Рүдәл образы да бар. Ул һәркемнән көлергә яратучы, гел гаеп эзләүче көнчел бер кеше. Институтта укыганда егетләр аннан ераграк йөриләр, ә кызлар вак-төяк йомышка йөртәләр. Автор Рүдәл образын ачуда чагыштыру алымын уңышлы кулланган: «...бит алмалары йодрыктай бүртеп чыккан, борын яфраклары тырпайган, корсагы, түм-түгәрәк булып, зәңгәрсу пиджагын тартып тора. Койган да куйган урам күгәрчене инде... Әллә инде төс-кыяфәте, әллә инде очраган бер кешенең башына бәләкәй генә... пәп итеп йөргәне өченме... аны күгәрчен дип атап йөри башладылар. Сөйләшкәндә дә гөр-гөр килеп тора..., ирененнән беркайчан да елмаю китмәс – суйган да каплаган күгәрчен инде» (2, 393). Ә яшьләрнең саубуллашу мәҗлесендә Рүдәлне автор карчыга кошы белән чагыштыра. «Рүдәл җитез биюгә кушыла алмый, шуңа күрә вальс башланганны гына көтә дә кыз янына карчыга кебек ташлана» (2, 393).

Тагын бер эпизодик образ – Кадыйр образы – төп герой Искәндәрнең балачагын тулырак күз алдына китерер өчен кулланылган. Кадыйр – тракторчы, аңа балачагын исенә төшерүче кеше. Әсәрдә күп кулланылган чигенешләрнең берсендә без Искәндәрнең мәктәп елларына әйләнеп кайтабыз. Менә Искәндәр беренче тапкыр гармунда уйный, беренче тапкыр мәктәпкә бара. Ул вакытта мәктәп директоры аңа: «Музыкант чыгачак синнән. Юлыңнан тайпылмыйча барсаң, менә дигән композитор чыгачак», – дигән була. Дөрестән дә, Искәндәр гомере буе юлыннан тайпылмыйча барырга тырыша, әмма бик күп тормыш каршылыкларына очрый. Автор әсәрдә чагыштыру алымын кулланып, Искәндәрне бер якка, ә «өннәренә кереп качкан йомраннар»ны икенче якка аерып куя. Сабакташлары Хәмит, Интизар, Рүдәл, Фиданны автор җыйган ризыкларын өннәрендә эшкәртеп ятучы йомраннарга охшата. Искәндәр алар кебек яшәргә һич кенә дә теләми. Аның бу теләген тормыш иптәше Сөмбел дә аңламый.

Сөмбел – Искәндәр белән бергә укыган яшь, чибәр кыз. Имтиханнарны тапшырып бетерү хөрмәтенә үткәрелгән мәҗлестә һәр егет Сөмбелнең игътибарын үзенә җәлеп итәргә тели. Сөмбелне тасвирлауда автор эпитетлар (дулкын чәчле, ташкын чәчле, кояшлы иренле,

иңбашларына агып төшкән чәч дулкынында коенып утыручы кыз) һәм метафоралар («Аның чәчләре музыка агышына кушылып тирбәлә, дулкынланып йөзенә төшә, ул үзенең чәчләре арасына кереп адаша») кулланa (2, 342).

Сөмбел образын ачуда автор төп геройның әнисенә мөрәҗәгать итү алымын да кулланган. Әнисеннән хат килеп төшкәч, Искәндәр аның белән «сөйләшә». Сөмбел – тормышка аек акыл белән карауччы реалист. Аның өчен югары белем алу да, эшле, фатирлы булу да – гадәти нәрсәләр. Ул – шәһәр кызы. Ә Искәндәргә болар барысы да авырлык белән бирелә. «Институтка керү, мең бәла белән тулай торактан урын алу... туй ясау, диплом яклау, эшкә урнашу, фатир алу... Менә шуларны эшләү өчен генә дә күпме көч киткән, күпме җан кыйналган». Искәндәр бик азга гына сөенеп яши белә, Сөмбелгә кечкенә дип тоелган фатирга да ул балаларча сөенә. Монда без ир белән хатынның тормышка булган карашларының төрле булуына тап булабыз. Алар «урыннары очраклы гына туры килгән пассажирлар кебек» яшиләр. Гаилә таркалгач, Искәндәр очраган бер поездга утырып, билгесез сәфәргә чыгып китә. Әсәрнең «Поездда» дигән бүлегендә без ярдәмче образлар белән очрашабыз. Ибрай, Мотыйк, Сәгыйдулла – тормышның ачысын-төчесен күп күргән гади хезмәт кешеләре. Алар тәэсирендә Искәндәрнең күзе ачыла. Ул киләчәккә өмет белән карый башлый. Әсәр юлларына күз салыйк:

«...ул моңа кадәр еллар буе җанын газаплап йөргән сорауларга, ниһаять, җавап табуын аңлап, аһ итте... бары поезд, аның йөрәгенә кушылып текелдәгән вагон тәгәрмәчләре, бераз беркатлырак, ләкин авылча хәйләкәр, авылча үҗәт бригадир Ибрай, күпме яшәп тә җирдә үз урынын тапмаган, күңеле утырмаган сәрхүш Мотыйк, бүген белән үткәне арасында йөреп, киләчәге турында кайгыртырга оныткан Сәгыйдулла бабай гына аңа тормыш мәгънәсен аңлата ала иде» (2, 408).

Күргәнебезчә, «Иске сәгать дөрес йөри» повестенең образлар системасын оештыруда яшьләрнең роле бик зур. Алар барысы да тормышта авырлыклар белән очрашалар. Студент вакытта алар киләчәккә планнар корып яшиләр. Еллар үткәч, кайберләре тормышта үз урыннарын бик җиңел таба, ә кайберләре сайлаган юлларыннан тайпыла яки гомере буе тормыш мәгънәсен эзләп, бәргәләнеп яши. Ничек кенә булмасын, автор безгә яшьләрнең үз намусларына тап төшермичә, авыр тормыш киртәләрен үтүләрен күрсәтергә тели.

Разил Вәлиевнең бу әсәре кеше образларын психологик планда тасвирлануы белән үзенчәлекле, әдипнең геройлары, аның үз сүзләре белән әйтсәк, «үз күңелләрендә, үз эчләрендә казыналар, тормыш мәгънәсен

аңларга тырышалар, җәмгыятьтә, дөньяда үз урыннарын табарга омтылалар, шуның өчен көрәшәләр» (3, 49–50).

ӘДӘБИЯТ

1. Фәрваз Миңнуллин Прозаның гражданлык йөзе (Бүгенге прозада повесть жанры). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. – 40 б.

2. Вәлиев Р. Әсәрләр: 4 томда / Разил Вәлиев. 2 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. –372 б.

3. Балачак әдипләре Биобиблиографик белешмәлек. I китап. Рәис Даутов. – Казан: Мәгариф, 2006. – 49–50 б.

Г. М. Насретдинова
Казань

ИНФОРМАТИВНОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЦЕННОСТЬ В ФАНТАСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Художественный текст выражает информацию в тесной связи с характерными особенностями участника коммуникации, его ориентацией на читателя, назначением, отбором элементов и способа осуществления сообщения. Текстовая коммуникация в рамках произведений фантастического жанра (в частности произведений Адлера Тимергалина) «детерминирована различными факторами ситуации общения», что предусматривает необходимость «связывания процессов коммуникации с многообразием функциональной реализации языка» при отражении информационной составляющей произведения (1, 87).

Главная, общая цель создания любого произведения – сообщение информации. Любой текст заключает в себе какую-либо информацию. Общее количество информации, содержащейся в тексте, – это информационная насыщенность. Однако, ценностью обладает прежде всего новая информация, полезная, т. е. прагматическая, именно она является показателем информативности текста. «Информационная насыщенность текста – абсолютный показатель качества текста, а информативность – относительный, поскольку степень информативности сообщения зависит от потенциального читателя» (5, 112). «Информативность текста – это степень его смысло-содержательной новизны для читателя, которая заключена в теме и авторской концепции, система авторских оценок предмета мысли» (5, 115).

Мера информативных качеств текста может снижаться или возрастать. Так, информативность (с точки зрения прагматики текста) снижается,

если информация повторяется, и, наоборот, она повышается, если текст несет максимально новую информацию. В связи с этим существенной оказывается проблема авторского намерения и читательского восприятия сообщения, т.е. кодирования и декодирования текста.

Авторы художественных, научно-популярных текстов обычно ориентируются на так называемого среднего читателя (условно – усвоившего программу средней школы). Но само понятие среднего читателя может меняться. Например, автор научной статьи ориентируется на специалиста данной отрасли знания. И для данного автора это тоже будет «средний читатель». Поэтому при определении меры полезности информации в тексте лучше ориентироваться на соответствие/несоответствие уровня читателя информационным качествам текста и, следовательно, уровню автора.

Информация, содержащаяся в художественном тексте фантастического произведения, оказывает влияние на познавательную деятельность читателя, и она направлена, с одной стороны, на восприятие информации, заключенной в произведении и освоение писательских целей, с другой – на совместную речевую деятельность, как проявление объединяющих творческих порывов (4, 87). Такое положение определяет востребованность фантастической литературы, которая позволяет рассматривать в совокупности реальность и целенаправленный вымысел.

Особый интерес вызывает информационная составляющая данных произведений и способы ее передачи. Информация в фантастических произведениях литературы амбивалентна: речь идет не о документальности, достоверности, исторической заданности, а о чистейшем вымысле автора-писателя и выразительности, художественности. Именно в таком произведении значительная роль отводится текстовой организации, включающей функционирование языковых единиц. «Для рассматриваемых произведений важно логико-смысловое взаимодействие указанных сторон детерминации информации, которая в подобных текстах имеет разноплановый характер и служит в первую очередь выражению авторских интенций, поэтому для анализа языковых средств как способа манифестации сообщений весьма существенен индивидуальный подход к ним», – подчеркивает И. А. Анашкина (5, 68). Такое положение требует от писателя особого отношения к языку описываемой эпохи с непременным учетом современного состояния лингвистики (норм, стилистики, жанра). Языковое выражение информативности в таких произведениях «сопряжено с функционированием текстовых категорий, обеспечивающих взаимосвязь аутентичной и креативной содержательности,

в результате которой возникает целостное представление об описываемом» (2, 251). Хорошая фантастическая идея должна быть новой, убедительной и, кроме того, рассказывать не только о «хладном мире машин», но и о человеке, который в этом мире живет. Основной критерий оценки фантастических произведений, как утверждает шкала «Фантазия» – это художественная ценность идеи. Именно этим отличается хорошая фантастическая идея от выдающегося изобретения (1, 105). Изобретение нужно точно сформулировать. А фантастическую идею не обязательно формулировать точно. Главное, – сформулировать красиво, художественно, убедительно, ярко. Например, очень популярная для фантастики идея – летающий человек. Такая идея заложена в произведении русского фантаста А. Беляева.

Самой низкой по критерию «художественная ценность» получится идея, воплощение которой вовсе лишено литературных достоинств. Кто сейчас перечитывает популярные когда-то фантастические романы А. Беляева, В. Немцова? Вроде бы и идеи были новые для своего времени, и очень даже убедительные – вполне на уровне научных знаний. Но почему их никто не перечитывает? Причина этому, как нам видится, – не совсем правильное с точки зрения «художественности» литературное воплощение. Низко оцениваются также такие произведения, в которых можно увидеть хотя бы одну чисто литературную находку. Может, что-то оригинальное в сюжете. Может, какая-то стилевая авторская особенность. Часто можно увидеть идеи, на воплощении которой лежит явная печать личности автора. Своеобразный язык, оригинальный сюжет, какая-то другая художественная придумка. «Не так много в фантастике авторов, которых узнаешь “по походке”. Например. В. Шефнер “Запоздалый стрелок” или “Скромный гений”. Идеи этих повестей по новизне и по убедительности не выше. Но его произведения переиздаются каждый год, и даже на перенасыщенном нынче рынке фантастики пользуются читательской популярностью. Литературоведы с точки зрения художественности даже произведения В. Шефнера оценивают критично» (3, 127).

Так каким же должно быть фантастическое произведение? В этом сложном вопросе почти все исследователи русской литературной фантастики сходятся в мнении: это А. Грин и его «Алые паруса», «Золотая цепь». А из западных авторов этим вниманием пользуется Рей Брэдбери. Идеи этих двух писателей стары как мир! С точки зрения убедительности они тоже не доказываются, одни лишь рассуждения авторов. Но вот по критерию «человековедческая ценность» идеи их романов

получают высокий балл. Но для оценки и выявления эталона фантастического произведения – этого мало: прочитав оба романа, и мы увидим, как много осталось за пределами этих оценок! Скажем, некоторая сухость языка, легко узнаваемая с первого же предложения. Остался удивительный привкус странной страны Зурбаган в романе А. Грина. Если не оценить чисто художественные находки авторов, разве возможно верно судить о том, хороши или нехороши идеи «Блистающего мира» и «Ариэля» А. Грина?

Таким образом, фантастическое произведение – это литература, и без литературных оценок не обойтись. Но главное, на что следует опираться при анализе таких произведений, это – художественность, информативность, и языковые особенности выражения авторского вымысла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азнаурова Э. С. Прагматика художественного слова. – Ташкент, 1988. – 208с.

2. Анашкина И. А. Аксиологический аспект коммуникации // Язык, культура, коммуникация: контексты современности: Материалы межрегион, науч. конф. 26–27 окт. 2000г. – Саранск, 2000.

3. Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989.

4. Балдова В. А. Экспериментальное исследование влияния авторских ключевых слов на понимание специального текста // Семантика слова и текста психолингвистического исследования. – Тверь, 1998.

5. Горожанкина Л. В. Моделирование содержательной информации художественного текста // Коммуникативно-прагматическая семантика: сб. науч. ст. – Волгоград, 2000.

Н. Ш. Насыйбуллина
Казан

БАЛАЛАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ Р. МИҢНУЛЛИННЫҢ ИҖАТ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Р. Миңнуллин шагыйрь буларак XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы татар поэзиясендә иң күренекле, иң үзәк урыннарның берсен алып тора. Аның иҗаты күпкырлы һәмербөтен. Әдәбият галиме Ф. Галимуллин: «Ул олыларга язганда балаларны күздә тота, кечкенәләр өчен иҗат иткәндә, зурларны уйландырырлык һәм елмайтырлык сүзләр таба» дип, шагыйрь иҗатына карата бәя бирә (1, 67). «Балалар өчен язылган шигырьнең беренче вазифасы – Туган илгә, кешеләргә мәхәббәт

тәрбияләү, шул ук вакытта бала күңеленә туган телебезнең тәмен, тирәнлеген, нечкәлеген, шигърияттен сеңдерү. Биредә инде гадилек кирәк. Нәниләр өчен язылган шигырьләр туган телне өйрәнүнең беренче күнекмәләрен бирә. Шуңа күрә дә биредә сүз белән аеруча сак булу шарт. Шигырьдәге сүзләр зәвык белән сайлап алынган булырга тиеш. Сүз тезмәләре, шигырь юлларының ювелирларча эшкәртелгән булуы зарури. Чөнки бала нәкъ шул яшьтә үз теленең тәмен, кадерен белергә өйрәнә. Бу яшьтә аны үз телен яратучы, хөрмәт итүче итеп тә тәрбияләргә мөмкин, киресен дә эшләп була» дип билгеләп үтә Р. Миңнуллин «Киләчәк буын хакында» исемле мәкаләсендә (2, 81). Һәр дәвернең алдынгы әдибенә хас булганча, шагыйрь яшь буынны тәрбияләү мәсьәләсен читләтеп үтә алмый, моны үзенең намус эше итеп саный.

Бала һәм Ана, бала һәм тарих (шушында ук милли аң), бала һәм җәмгыять, бала һәм табигать дип билгеләргә мөмкин булган төп проблемаларны яктыртуга, бала психологиясен, теләк һәм хыялларын аңлап сурәтләүгә шагыйрьнең игътибары зур. Бу үз чиратында, шигърияттә оптимизм һәм патриотизм тойгысының үсешенә китерә. Р. Миңнуллин шигырьләрендәге һәр фикер баланы шәхес буларак ачу өчен тупланган. Ул әсәрдән әсәргә үзфикергә ия, үз-үзен һәм тирә-юньдәге хәлне реаль бәяләүче, тормышта актив гражданлык позициясендә торучы нәни герой, яңа кеше – нәни гражданин образын тудыра.

Шагыйрь кечкенә геройны тормышның иҗтимагый хәлләре белән аерылгысыз бәйләнештә сурәтли; бу аның әсәрләренең тәрбияви кыйммәтен бермә-бер күтәрә.

Балалар күңелен гади һәм шул ук вакытта оста итеп ачуын шагыйрьнең «Акбай цирк карый», «Җиде абый тай җигә», «Айга очтык», «Балачак бәйрәмнәре», «Җәйнең яшел аты», рус телендә тәрҗемәләрен туплаган «Глядит в окошко человек» дигән шигырь җыентыклары раслый.

Үз чоры рухында фикер йөртеп, Р. Миңнуллин шигырьләрендә еш кына бәхетле, якты балачак иле идеясен үткәрә. Бу бигрәк тә шагыйрьнең сүз уйнатуларында, төрле мәзәкләрендә чагыла. Якты балачак иленең төрле бизәкләрен – сабан туйларын, мәктәп тормышын, күңелле уеннарны, яңа ел кичәләрен, кояшлы көннәрне, киң болыннарны тасвирлап, автор сабыйда патриотизм, гаделлек, өлкәннәргә ихтирам хисе тәрбияли.

Балалар психологиясен шигъри юлларга күчерү нисбәтеннән Роберт Миңнуллин иҗаты тематик яктан караганда шактый киң: тарихи үткән, өлкәннәр тормышында бала яшәеше, табигать, балалар бакчасы, мәктәп белән бәйле вакыйгалар һ. б. Мисалга «Батыр булыгыз!», «Сабантуй бүген бездә», «Безнең гаилә» шигъри циклларын китерергә мөмкин.

Шигырьләрендә ул балаларны көлдерә дә, уйландыра һәм «чеметкәләп» тә ала, образлы тел аша бала җанына үтеп керергә, психологиясен ачарга омтыла. Чөнки психологик алым, алга таба, баланы үзгәртеп тәрбияләү өчен төп шартны ассызыклый.

Шагыйрь җиңел, аңлаешлы һәм бер үк вакытта гаять җанлы тел белән, сәнгать чаралары ярдәмендә балаларны чынбарлык һәм тормыш белән таныштыра, аларга белем биреп, зиһен һәм иҗади сәләтләрен үстерергә омтыла, кешеләргә карата гуманлы караш, гыйлем-мәгърифәткә мәхәббәт, эстетик һәм әхлакый тәрбия бирергә булыша. Р. Миңнуллин әсәрләренең идея-эстетик байлыгы зур булганлыктан аларның тәрбияви роле һәм әһәмияте дә бермә-бер арта. Шагыйрь балаларның психологик үзенчәлекләрен тирән аңлап, белеп һәм тоеп иҗат итә.

Р. Миңнуллин фантазиясе тудырган гаҗәеп дөнья – яңа теле ачылган нәниләрдән алып, мәктәп яшендәгеләргәчә булган кыз-малайларның күпкырлы һәм кызыклы тормышы: уеннары, укулары, шатлык-борчылулары, уй-хыяллары – кыскасы, **кеше һәм шәхес** буларак җитлегү процессындагы катлаулы мөнәсәбәтләре сәнгатьчә нәфис буяуларда һәм тормышчан ситауцияләрдә тасвирлана. Юмор катыш җор-йөгерек тел, шигъри тапкырлык һәм фантазия, балалар табигатен тирән тою һәм аларга карата ышаныч-хөрмәт – шушы сыйфатлар шагыйрьгә балалар белән ихлас мөгамәләгә керергә һәм, бернинди үгет-нәсыйхәтсез, иң җитди темалар турында да бала күңеленә уңай йогынты ясарлык чын сәнгати әсәрләр иҗат итәргә мөмкинлек бирә. Шагыйрьнең балалар өчен язган шигырьләре тулы мәгънәсендә олы, гуманистик фикерләр, туган халкыңа тугрылыклы булу, табигатькә һәм хезмәткә мәхәббәт хисләре белән сугарылган.

Балалар шагыйре өчен сабыйның табигатькә мөнәсәбәтен ачу әһәмиятле, чөнки ул мәңгелек проблема – яхшылык һәм явызлык төшенчәләре белән бәйләнә. Бу очракта табигать вакыйгалар барышында фон гына түгел, ә әсәрнең гомум структурасында әһәмиятле эстетик элемент та. Табигать, характерларны тулырак һәм төгәлрәк аңлау мөмкинлеген ачу белән бергә, автор талантының көчен бәяләргә дә мөмкинлекләр бирә.

Җирнең матурлыгы балалар, кош-корт, хайваннар, гомумән, табигать белән бәйләнгән. Табигать белән конфликтның начарлыкка илтүен, табигать белән бергә рухи байлыкның да югала баруын аңлаган шагыйрь әлеге проблемаларны фәлсәфи планда фикер йөртеп яктыртырга омтыла. Теманы кеше күңеле, милләт, тарих, героик үткән кебек төшенчәләр белән бәйләп карый.

Р. Миңнуллин шигырьләрендә мәрхәмәтлелек хисе күбрәк табигатьтәге җан ияләренә җылы мөнәсәбәт аша гәүдәләнә. Мәрхәмәтлелекнең

бер канаты дуслык хисенә барып тоташа. Монда да ул образларны табигатьтән ала. «Кара инде бу гөлне», «Акбай, Актүш, Актырнак», «Ашыгабыз дуслар янына!», «Дуслыкның кадерен белик», «Кар бәйрәме», «Күңелле сәфәр», «Балачак учаклары», «Сөн буенда» һ. б. шигырьләрендә матур табигать, дуслык – яшәү яме чагылыш таба. Бу шигырьләрдә, балалар әдәбиятына хас булганча, төрле характердагы малайлар-кызлар, ягымлы әби-бабайлар, хайваннар, кошлар, җәнлекләр, табигатьтәге хәлләр – кыскасы, бүгенге кайнап торган тормыш чагыла.

Шулай ук ил тарихына кагылышлы темалар да иҗатының зур өлешен ала. Аның күпчелек шигырьләре югары гражданлык һәм патриотизм рухы белән сугарылганнар.

Гражданлык, патриотик тәрбия мәсьәләләрен яктырту балалар әдәбиятында күптәннән килә. М. Җәлил, Ф. Кәрим, Г. Кутуй һ. б. традицияләрен Роберт Миңнуллин уңышлы дәвам иттерә. Әдипнең патриотик темага якын килүе үзенчәлекле социаль-тарихи, шәхес иреге мәсьәләсе белән бәйле.

Мәгълүм ки, туган илне саклау идеясе, патриотик пафос сурәтләү чараларының эстетик системасы кебек үк, тамырлары белән халык авыз иҗатына, азатлыкка омтылышны үзәккә куйган тарихи-героик җырларга барып тоташа. Илне саклаучы герой үзендә фольклордан килгән алыплар сыйфатларын йөртә. «Аҗаган»чылар җыры», «Ышаныгыз безгә», «Әкият батырлары» кебек әсәрләрендә шагыйрь лирик-психологик кичерешләрне сурәтләгәгән вакытта әкият, җыр, мәкаль-әйтем, такмак-такмаза кебек жанрларның аерым элементларына мөрәҗәгать итә. Аларда татар халкына хас моң, музыкальлек, фикер төгәллеге сизелә. Шагыйрь, фольклор элементларын файдаланып, романтик рухлы балалар әдәбиятын сәнгатьлелек ягыннан югары баскычка күтәрә.

Теленең үткерлеге, тәрбияви юнәлешенең көчлелеге, сюжетларының мавыктыргыч һәм кызыклы булуы, сурәтләүдәге буяуларының куелыгы, сурәтләнә торган предметны, геройны нәкъ балаларча күрә һәм күрсәтә белүе шагыйрьгә зур уңышлар алып килде. Аның балаларга атап язган бер генә китабы да җәмәгатьчелек игътибарыннан читтә калмый. Мәсәлән, «Безнең авыл зоопаркы» (1988), «Энекәш кирәк миңа» (1990) исемле китаплары Республика конкурсларында беренче урыннарны яулады. «Дөньяда иң зур алма» (1992) исемле китабы өчен шагыйрь халыкара әдәби бүләккә – Г.-Х. Андерсен исемендәге почетлы дипломга лаек булды. Исеме атаклы әкиятченең Почетлы исемлегенә кертелде. Нәтиҗәдә, Шәүкәт Галиев белән бергә, ул да балалар әдәбиятының иң күренекле вәкилләре рәтенә күтәрелде. 1997 елда Р. Миңнуллинга

балалар әдәбияты өлкәсендә ирешкән казанышлары өчен Татарстан язучылар берлегенең А. Алиш исемендәге бүләге бирелде. 1998 елда исә шагыйрь «Мәгариф» нәшрияты чыгарган «Күчтәнәч» (1995) дигән китабы өчен Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек булды.

Шагыйрьнең педагогик һәм психологик яктан төгәл уйланылган, поэтик яктан зур осталык белән иҗат ителгән шигырьләре татар урта гомуми белем бирү мәктәпләре өчен төзелгән татар теле дәреслекләренә кертелде. Ул һәрчак халык һәм ил тормышын – үз тормышы, дөнья гамен – үз гаме итеп яши һәм иҗат итә. Язучы буларак та, дәүләт эшлеклесе буларак та шагыйрь нәниләр дөньясы белән тыгыз элемтәдә. Аның иҗаты – дәвернең җанлы сулышы, яшәү мәгънәсен үз эченә алган тәрбия чарасы.

ӘДӘБИЯТ

1. Галимуллин Ф. Роберт Миңнуллин – балалар шагыйре / Ф. Галимуллин // Хәзерге татар әдәбияты һәм Роберт Миңнуллин: Татарстанның халык шагыйренә 60 яшь тулуга багышланган төбәкара фәнни-гамәли конференция материаллары (16 октябрь 2008). – Казан, 2008. –344б.

2. Миңнуллин Р. Шагыйрь генә булып калмадым...: Публицистика / Р. Миңнуллин. – Казан: Матбугат йорты, 1998.

3. Миңнуллин Р. Әсәрләр: 7 томда / Р. Миңнуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007.

Э. Р. Нәбиуллина

Казан

ТӨРЕК ӘДӘБИЯТЫНЫҢ XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНА ТӘЭСИР ИТҮ ЮЛЛАРЫ

XIX–XX гасыр чикләрендә татар әдәбияты үзенең үсешенең яңа этабына аяк баса. Моңа кадәр Европа, рус әдәбиятына хас булган көнбатышка йөз тоту күренеше татар әдәбиятында да арта. Дөньякүләм әдәбият барышында аерым урынны төрек әдәбияты алып тора. Ул төрки халыклар арасында беренчеләрдән булып әлеге агымга кушыла. Бу күренеш аеруча төрек прозасы һәм драматургиясенең алга китеше, газета-журналлар чыгаруның җанлануы, ватан, милләт, ирек, хатын-кыз кебек әһәмиятле мәсьәләләр күтәрелүе буларак характерлана.

Яңа чор татар әдәбияты вәкилләренең күпчелеге төрек телен яхшы белгәннәр, госманлы чоры һәм Танзимат әдәбияты белән якыннан таныш булганнар, чөнки төрекләр һәм татарлар тугандаш халыклар, бер

динне тоталар, язуда гарәп графикасын кулланганнар, этик кануннары һәм эстетик кыйммәтләре икесенеке дә шәркый мөселманлыкка барып тоташа. Патша хакимиятенең төрле каршылыкларына карамастан, татарлар белән төрекләр арасында игътисад, мәдәният ягыннан тыгыз бәйләнешләр урнашкан. Ш. Камал, Г. Ибраһимов, Г. Исхакый, Ф. Кәрими кебек башка татар язучыларының иҗат юлын өйрәнгәндә татар белән төрекләр арасында туган күпсанлы әдәби параллельләргә юлыгабыз. Бу бәйләнешләр әдәбият белемендә ике яклы өйрәнелә. Әлеге юнәлештә төрек галимнәреннән – Мустафа Өнәр, Хәлил Ачыкгөзнең һ. б., татарлардан Резеда Ганиева, Рифә Харрасова, Хатыйп Миңнегулов, Рамил Ханнановның хезмәтләре кызыклы.

Төркилекнең татарлар даирәсенә үтеп керү, мәдәнияткә, әдәбияткә тәэсир итү юлларын өйрәнү кызыклы. Бу хәрәкәт төрле юнәлештә, төрле юллар белән алып барылган.

XIX гасыр азагы – XX гасыр башларында Төркиядә булып кайткан һәр татар, аннан китап алып кайтырга тырышкан. «Төрекләрдә матбагачылык эшенә нигез салынгач чыккан барлык әсәрләр дә Идел буена килә, татар сәүдәгәрләре хәтта төрек нәширләренең абонентлары булып тора һәм басма продукцияне күп санда ала. Нәкъ менә шул китапларның шактые киләчәктә татар телендә дә дөнья күрә» (2, 166), – дип яза галим Әбрар Кәримуллин.

Бер төркем татар әдипләре Төркиядә үзләре үк укыганнар яки төрле сәбәпләр аркасында берара яшәп алганнар. Шулай ук татар мөселманнарының Мәккәгә баручы хаҗ юллары һәрвакыт Төркия аша узуын искә алырга кирәк. Төркиядә яшәп, аның төрле юнәлештәге үсеше белән якыннан танышкан Дәрдмәнд, Шәриф Камал, Муса Акъегетзадә, Фатих Кәрими кебек әдипләрнең иҗатына, карашларына төрек мәдәнияте тәэсире көчле булуы билгеле. Ияреп язулар милли әдәбиятта яңа тема, сюжетлар, жанрлар барлыкка китерә.

Бер яктан, төрек әдипләренә иярүләр, алар үрнәгендә яңа әсәрләр иҗат итү булса, икенче яктан, төрек әсәрләренең турыдан-туры тәрҗемәләре дә татарларда дөнья күрә. Мәсәлән, Галиәсгар Камал да драматургия өлкәсендәге беренче адымнарын төрекчәдән тәрҗемә белән башлый (1, 531). Ул Н. Кямалның «Zavalli cocuk» драмасын «Кызганыч бала» исеме белән тәрҗемә итә. Шулай ук, Европа тибындагы новелла жанрына нигез салучы Халид Зыя Ушаклыгөлнең иҗаты Шәриф Камал прозасында тоемлана.

Төрек әдипләре татарларны үз әсәрләре белән генә баетып калмый, ә аларны киңрәк мәйданга чыгара, француз әдәбияты белән дә таныштыра.

Мисал итеп, Гаяз Исхакыйның «Толстойның татар әдәбиятына тәэсире» («Милли юл», 1926. – № 8) мәкаләсеннән бер өзек китерергә була: «Әүвәлән минем “Тәгаллемдә сәгадәт...”, “Кәләпүшче кыз”, “Бай углы”, “Өч хатын берлә тормыш” әсәрләрем рус әдәбияты берлә таныш булмаган дәверемдә язылган. Ул вакытта минем укыган әдәбиятым госманлы әдәбияты вә төрекчә аша тәрҗемә француз әдәбиятыдыр. Жюль Верн, Виктор Гюго, Мопассан, Доде, Дюмалар белән мин төрекчәдән таныштым». Шулай ук, татарларның француз теленә Ш. Сами чыгарган сүзлек ярдәмендә өйрәнүе мәгълүм. «Бу ноктадан гына карасак та, без төрекләрне татар язучыларын француз мәдәниятенә якынайтучылар буларак танырга тиеш», – дип яза бу турыда галимә Рифә Харрасова.

Төрки халыклар мәдәнияте үсешендә аерым бер эз калдырган шәхесләрнең берсе – Тәүфикъ Әбуззыя. Ул – күренекле тәнкыйтьче, халыкка белем бирү, китаплар бастыру, дивар календарьларе чыгару белән шөгыльләнә. Әлеге календарьләр татарлар арасында да киң тарала. Төрек әдәбияты, халык авыз иҗаты, фикере татарларга мондый юллар белән дә килеп ирешә.

Татарларның ул чорда вакытлы мәтбугатта төрек әдәбияты, мәдәнияте, гомумән, төрек темасы киң яктыртыла. «Әл-ислах» газетасының 1908 елның 14 август (41 нче) санында: «Яшьләр үзара түгәрәк ясап рус, гарәп, төрек телендә язылган файдалы китаплар тәрҗемә итәргә телиләр» – диелә. «Әлгасрел-җәдид» (Нәҗметдин Саминың «Мөгаллим хикмәт» әсәре 1906, № 6), «Шура» (Т. Фикрәт әсәре «Балыкчылар» (1909, № 6)), «Вакыт», «Төрек йорты», «Йолдыз» һ. б. кебек газета-журналларының битләрендә төрек теленнән тәрҗемә ителгән әсәрләрнең урын алуы халыкка төрек дөньясы, мәдәнияте, әдәбияте кызыклы булуы турында сөйләргә нигез булып тора.

Төрек-татар мөнәсәбәтләре турында сүз алып барганда, аларны Исмәгыйль Гаспралыдан һәм ул чыгарган «Тәрҗеман» газетасыннан башка күз алдына китереп булмый. Әдип төрки халыкларны дөнья әдәбияты үрнәкләре белән таныштыруга зур өлеш кертә. Д. Дефоның «Робинзон»ының камилрәк 1904 елгы басмасын ул хәзерли (3, 105). Шулай ук гәзитне эчтәлекле материаллар белән тулыландырып торуда төрле төрки кавемнәрнең вәкилләре актив катнашалар. Алар Идел буе татарлары, Төркестаннан, кырымлылар, шул исәптән Төркиядән Ибраһим Фәһми, Фуад Күпреле, Әхмәд Мидхәт һ. б.

Татар әдипләренең тәнкыйди хезмәтләрендә, мәкаләләрдә әлеге мәсьәләгә шулай ук зур урын бирелә. Мәсәлән: Ф. Кәрими «Халидә ханым хозурында», Г. Кәримов «Яңа госманлы әдәбияты», Г. Ибраһимов-

ның Ф. Кәримигә язган хатында төрек әдипләрен олылавы турында сөйләве һ. б.

Татарлар белән төрекләр бәйләнешенең тагы бер сәбәбе – аларның үзара якыннан таныш булуы, аралашуы. Төркиядән куылган ирекле фикерле шагыйрь – Габделвәли Әмрулла Габдулла Тукайны күренекле төрек шагыйрьләре, драматурглары белән таныштыра, француз романнарының эчтәлеген сөйли. Бу факт әдәбият мәйданына аяк басканда Г. Тукай да төрек әдәбиятыннан үрнәк алган, дигән фикергә нигез булып тора. Моннан тыш, Фатих Кәрими белән Әхмәд Мидхәтнең якын аралашуын, үзара хат алышуларын да әйтеп китәргә кирәк.

Шул рәвешле, төрек әдәбиятының төрле юллар аша татар әдәбиятына тәэсир итүе әдәбият тарихында уңай күренеш буларак бәяләнә. Кызганыч ки, 1917 елгы Октябрь революциясе әлеге мөнәсәбәтләрне тараюга китерә.

ӘДӘБИЯТ

1. Ганиева Р. Көнчыгыш традицияләрен үстереп / Р. Ганиева // Татар әдәбияты тарихы. XX гасыр башы татар әдәбияты: 6 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 3 том. – Б.530.

2. Каримуллин А. Татарская книга пореформенной России / А. Каримуллин. – Казань, 1983. – С. 166–168.

3. Харрасова Р. Ф. Әдәби бәйләнешләр яктылыгында / Р. Ф. Харрасова. – Казан: РПФ «Гарт», 2002. – 261 б.

Р. Р. Сабиров
Казан

ГАЗИЗ КАШАПОВ ПРОЗАСЫНЫҢ КАЙБЕР ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Милли сүз сәнгатендә ниндидер сәбәпләр белән өйрәнелми килгән язучы-әдипләр шактый әле. Армиядә хезмәт иткәндә алган җәрәхәтләреннән арына алмыйча, 1991 елда 49 яшендә бакыйлыкка күчкән язучы-солдат Газиз Кашаповның иҗат мирасы да бүгенге көн укучысына аз таныш, киңкырлы әдәби эшчәнлеге дә, поэзиясе, хикәя, повесть, романнары да өйрәнелмичә кала.

Узган гасырның җитмешенче еллар уртасында әдәбият бусагасын атлап кергән Газиз Кашаповның иҗат гомере озын түгел, нибары унбиш еллап вакытны үз эченә ала. Әлбәттә, шушы кыска вакыт эчендә сүз

сәнгате өлкәсендә үз сүзеңне әйтү, үз йөзеңне булдыру – шактый авыр эш. Ләкин Г. Кашаповның милли сүз сәнгате тарихында үз урыны бар дип ышанып әйтергә мөмкин. Ул үз иҗатында беркемне дә кабатламый, үзенә генә хас тематик өлкәсе белән аерылып тора, образ-геройлары да үзгә.

Отставкадагы офицер Газиз Кашапов татар әдәбиятында Г. Әпсәләмов, Х. Камалов, Ш. Рәкыйповлардан соң онытылып торган хәрби теманы яңартып җибәргән язучы буларак танылу ала. Бөек Ватан сугышы темасына өстенлек биргән югарыда аталган язучылардан аермалы буларак, аның әсәрләре үз чоры армиясе хакында, әсәрләрендә хәрби тормыш та бөтен каршылыгы, яхшы яклары, начарлыклары белән сурәтләнә. Һәм алар ышандыра да, чөнки реалист язучы буларак, Г. Кашапов әсәрләренә бары тик үзе күргәннәрен, ишеткәннәрен генә чыганак итеп ала. Шунлыктан аерым әсәрләрен автобиографик яки биографик характерда дип бәяләргә тулы нигез бар. Моның шулай икәненә инану өчен язучының «Сәмум җиле» һәм «Убырут» повестьларын укып чыгу да җитә. Беренчесе, язучының үз тормышын тулысынча диярлек чагылдырса, икенчесендә, бер авылдашының тормыш-көнкүреше тасвирлана.

Хәрби тематикага корылган әсәрләргә хас булганча, Г. Кашапов әлеге повестьларында хәрби темага бәйле аерым проблемаларны аерып чыгара: сугыштан соңгы тормыш, хәрби тормыш алып килгән ятимлек бәласе, батырлык, патриотизм, туган якны сагыну һәм ярату, интернациональ дуслык, ата-ана һәм бала мөнәсәбәтләре һ. б. Образлары да истә калырлык. Кашапов үз әсәрләрендә төп герой һәм ярдәмче геройларны аерып куярга ярата. «Сәмум җиле»ндә баш каһарман Рамиз Җәләев булса, «Лачын кошка күкләр кадерле» повестенда – Барый Кадерматов. Ярдәмче геройлар исә аларның холык-фигыльләрен, кичәге һәм бүгенге тормышларын, хыял-омтылышларын тулырак ачу максатында кулланыла.

Кашаповның вакыйга һәм геройларны тормыштан алып язуына игътибар итеп, язучының университеттагы укытучысы, әсәрләренә беренче фикер әйтүче Мөхәммәт Мәһдиев болай дип белдерә: «Солдат тормышын ул күргәннәрен чыгып яза. Газиз – шинельне кайсы яктан төймәләсен, винтовканы яки автоматны пирамидага ничек куясын, иртәнге “подъем” командасында ятагыңнан сикереп төшкәч иң башта нәрсә киясен яхшы белән. Китаплардан укып түгел... Дилетантлыкны теләсә кайсы өлкәдә гафу итеп була, ләкин әдәбиятта – булмый» (3, 199). Галим шулай ук Кашаповның әсәрләрендәге «салкынлыкның, нидер җитмәүлекне һәм аның сәбәбен» дә ачып сала: «Ни җитми? Соңрак

аңладым: язучының тел-тасвирлау чараларына җылылык җитми. Моның сәбәбе бар: яшьлеге формалашкан чорга туры килгән казарма, строй, наряд – рәхимсез, кырыс устав таләпләре. Шулардан башка армия буламыни?» (3, 199). Мәһдиевның әлеге фикерләре белән икенче бер олуг язучыбыз, шулай ук Кашаповның сирәк дусларыннан берсе Аяз Гыйләҗев та килешә: «Безнең язучылар күргәннәре әзлектән, кичергәннәре сайлыктан җәфа чигә. Язучының иҗат биеклеген үзе кичергән язмыш та, әлеге кичерешләренә бирә алган бәянең гаделлеге дә билгели. Газиз үз чордашлары арасында иң бай тормыш кичергән шәхес иде» (2, 350).

Татар әдәбиятында яңалык буларак яңгыраган «Убырут» повесте – Г. Кашапов иҗатында сыйфат үзгәреше барлыкка килүен раслаган әсәр. Моңа кадәр язган әсәрләре хәрбиләрчә кырыслык, үткәндәге гаепләрен өчен җәза алуга хөкем ителгән Мәүләви образын үзәккә алган «Убырут»та (мишәрләрдә шайтан таягын шулай атыйлар) беренче планга психологизм чыга. Бу әсәрдә төрле әдәби детальләр, символлар кулланылышы игътибарга лаек. Әйтик, песи образы, давыллы-яңгырлы төн, имән символы һәм әлеге меңъяшәр агачның урталай сыну күренеше, Ят Тавыш – Вөҗдан образы, үләт базы – бар да кичәге гөнаһлары өчен вөҗдан газабы кичерүче төп геройның холкын ачу өчен кулланыла. Вөҗдан темасын үз эченә алган дип әйтергә мөмкин булган әлеге әсәрдә гөнаһ-җәза-тәүбә итү эволюциясе аша рухи чистарыну мотивы беренче планга чыга.

«Убырут» повестында вакыт бирелеше кызыклы. Төп вакыйгалар бер көн эчендә бара, биредә илдә барган иҗтимагый вакыйгалар басымы астында хаталар ясаган баш геройның үз вөҗданы белән сөйләшеп, хаталарын тануы, рәнҗеткән кешеләрдән гафу үтенүе, бәхиллек соравы төсен ала. Ләкин автор ретроспекция алымын кулланып, Мәүләвине үткәнгә алып китә, төп гаепләренең яшьлегендә кылынганлыгы ачыклана. «Убырут» повесте күпмедер дәрәҗәдә Аяз Гыйләҗевның «Өч аршын җир» әсәре белән аваздаш. «Образлары автор ихтыяры буенча әзер фикер калыбы хәлендә генә калмыйча, катлаулы һәм җанлы шәхес дәрәҗәсенә җиткерелсә, вакыйгалары тормыш хакыйкатенә хилафлык китермәсә, мондый әсәрләр укучы күңелен били, аны сызландыра, шатландыра яки нәфрәтләндерә. Газиз Кашаповның «Убырут» повесте исеме белән дә, бөтен эчке рухы белән дә нәкъ менә шундыйлар исәбенә керә» (1, 205), – дип язган иде заманында Тәүфикъ Әйди.

Армиядән җәрәхәтләнеп кайтып, бераз дәвалангач, Г. Кашапов Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә читтән

торып укырга керә. Булачак язучы үзенең диплом эшен якташы Хәсән Туфан иҗатын өйрәнүгә багышлый. Эшне яклау чарасында Туфан үзе дә катнаша һәм хезмәттән бик канәгать кала. Шуннан Кашапов татар әдәбиятының классигы белән шагыйрь үлгәнчегә кадәр аралашып яши, тормыш юлын, иҗатын өйрәнә. Аны бигрәк тә дәвер фаҗигаләрен үз җилкәләрендә шактый татыган шагыйрьнең биографиясе кызыксындыра, ул ничек тә булса әдипнең гаепсезлеген, чисталыгын расларга, тормышындагы ачылмаган «ак битләр»не бетерергә тырыша. Х. Туфан үзе дә эчкерсез күңелле, нечкә җанлы яшь якташына битараф булмый, аның белән теләп аралаша, хатлар алыша, тормышын ача.

Язучының Хәсән Туфан образын яктыртуны төп максат итеп куйган «Киек каз юлы» романы ике китаптан торырга тиеш була. Г. Кашаповның әлеге әсәре биографик роман жанры таләпләренә тулысынча туры килә. Язучы төп герое Хизбулланы гаилә, көнкүреш ваклыклары эчендә күрсәтү юлына төшмичә, бер яктан, сабантуйларын, яшен ату кебек табигатьнең иләсләнгән чакларын, ат караклары тормышын, ягъни халыкның яшәеш рәвешен тасвирлауга мөһим өлеш чыгарса, икенчедән, аны татар тарихы борчый, уйландыра (татар халкының Аксубай якларына килеп чыгуы, көчләп чукындыру, янәдән мөселман диненә кайту, азатлык, дин өчен көрәш һ. б.). Татар халкын рәнҗетү, изү, кешегә санамау, киек каз юлы кебек, китап буйлап үтә. Хизбулла-Хәсән образы гына түгел, Шомчы Козгын, булачак шагыйрьнең өлкән абыйсы Сәгыйть, Сираҗетдин хәзрәт кебек геройлары да күңелләрдә уелып кала.

Кызганыч, «Киек каз юлы» романының беренче өлеше – шагыйрьнең балачагын сурәтләгән китабы гына дөнья күрә алды, анысы да язучы үзе вафат булгач дөнья күрде. Г.Кашаповның сирәк дусларыннан берсе булган Аяз Гыйләҗев болай яза: «Газиз Кашаф-Үзиле гомеренең соңгы сулышына кадәр якташы Хәсән Туфанның гыйбрәтле язмышын роман битләрендә күрергә тырышып иҗат итте. Бу әсәр Хәсән Туфанга һәйкәл буласы иде... Ул аның үзенә дә һәйкәл булыр дип кем уйлаган?» (2, 352).

Гомумән алганда, талантлы әдип Газиз Кашапов иҗаты язучының рухи дөньясын, дөньяга карашын чагылдыруда зур роль уйный. Аның хикәя, повесть, романнарында сурәтләнгән катлаулы тормыш вакыйгалары, геройлар аркылы авторның яшәешкә үзенчә мөнәсәбәте чагыла, үзе дә кешеләрне һәм кешелекне яратучы, хөрмәт итүче олы, ихлас, хакыйкатькә тугры шәхес буларак ачыла. Язучы укучыны кызыксындыра белә, үзе артыннан иялтеп, мавыктыргыч, серле әсәр атмосферасына алып керә. Кызганыч, иҗат гомере генә бик кыска булып

кала. Газиз Кашаповның күпсанлы хикәяләрен, соңрак язылган повесть-романнарын, шигъриятен (бигрәк тә мәхәббәт лирикасын), публицистика өлкәсендәге эшчәнлеген өйрәнү – әдәбият белгечләре алдында торган бурычларның берсе.

ӘДӘБИЯТ

1. Әйди Т. Уңышлы әсәр // Мәйдан. – 2002. – № 8. – Б. 205–206.

2. Гыйләҗев А. Йөртә безне язмышлар // Кашаф-Үзиле Г. Киек каз юлы (Туфан). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – Б. 350–352.

3. Мәһдиев М. Хакыйкатькә тугрылык // Мәйдан. – 2002. – № 8. – Б. 199.

Р. Н. Сәгъдиева
Казан

АЛТМЫШЫНЧЫ ЕЛЛАР ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ ЯҢА ТЕНДЕНЦИЯЛӘР

«Хрущев җепшеклеге» дип аталган хәбәрдарлык, демократия күренешләре XX гасырның 60 нчы еллар әдәбият-сәнгатенә уңай йогынты ясый. Язучылар, шагыйрьләр үз фикерләрен әйтеп бирү мөмкинлеген ала. Шушы ук елларда шау-шулы эстрада поэзиясе алга чыга, шигырь сәхнәгә менә, метафора, төсле чагыштырулар күбәя, хисләр ташкыны көчәя.

Әдәби хәрәкәттә, шул исәптән шигъриятә дә, теге яки бу чор аерым иҗатчылар, аерым шәхесләр белән билгеләнә. Әгәр без алтмышынчы еллардан татар поэзиясендә яңарыш, яңа бер сыйфат үзгәрешләре башланды дип әйтәбез икән, бу очракта әлеге процессның төп көчләре, ягъни әйдәп баручылары күз алдына килә. Равил Фәйзуллин – әнә шундый шагыйрьләрнең берсе. Шигъриятебезгә язгы яңарыштай яңа сулыш өргән шагыйрьләр алтмышынчы елларны әдәбиятка тулы бер буын, көчле бер төркем булып килделәр: Ренат Харис, Рөстәм Мингалим, Рәдиф Гатауллин, Гәрәй Рәхим, Рәшит Әхмәтҗанов, бераз соңрак – Мөдәррис Әгъләмов, Зөлфәт... Талант дәрәҗәсе, сарыф ителгән көч, хезмәт микъдары һәм, ниһаять, табигый сайланыш нәтиҗәсе буларак, Равил Фәйзуллин хаклы рәвештә бу буынның лидеры дип танылды. Тулы бер әдәби күренеш буларак, «Фәйзуллиннар буыны» дигән төшенчә туды (2).

Бу чор поэзиясе бертөрле генә бәяләнми. Бер яктан, партия, хөкүмәт карарларына, Ленинга мәдхия уку, шәһәрләшүне мактау, татар теленең

кулланылыш мәйданы тараюны күрмәмешкә салыну дәвам итә. Икенче яктан, чын халыкчан шигърият гади кеше мәнфәгатен яклап чыга, татар язмышы өчен борчылып аваз сала.

60 нчы еллар шагыйрьләре, үзләренә абый тиешле Һади Такташ, Сибгат Хәким, Хәсән Туфан, Кави Нәҗмиләр тәҗрибәсенә таянып, вакыйгаларны ил, халык, планета язмышы фонына куеп бәяләргә тырыштылар. Шулай итеп, 60 нчы еллар шигъриятендәге күптөрлелек, күптөслелекнең сәбәпләрен иҗатларның, традицияләрнең баюыннан эзләргә кирәктер. Әлеге буын белән аралашып, кирәк чакта киңәш-сабак алып, бәхәсләшеп яши алдылар. Р. Фәйзуллиннар буыны әдәбиятка килгәндә Х. Туфан әле яңарак сөргеннән кайткан, М. Әмир, И. Газилар эш башында, фронтлар кичкән С. Хәким, Ә. Давыдов, Ш. Мөдәррис, Г. Хуҗилар әдәби хәрәкәтнең алгы сызыгында, талантлары төрле дәрәҗәдә булса да, аларның һәркайсы кабатланмас шәхес иде. Өлкәннәрнең яшәү һәм хезмәт итү рәвешләре, алар тудырган әдәби байлык яшь буынга зур йогынты ясады (4).

60 нчы елларда әдәбиятыбыз ишеген шакыган бу кыю буын – хәзерге татар поэзиясенең әйдәп баручы көче. Алар замана биргән шартлардан тиешенчә файдаланып, 80–90 нчы еллардагы үзгәрешләр турында уйланып, милләт азатлыгын, татар телен, халыкның динен, гореф-гадәтләрен, меңәр еллар сакланып килгән әхлагын саклау өчен дә көрәштеләр (3).

Нәкъ шушы буын үзенең ныклыгы, һөҗүмчән көче, кыю рәвештә экспериментлар үткәрүе белән сугыштан соңгы тыныч, салмак, канәгатьлелек катыш патетика белән бер җайга агып яткан татар поэзиясенә тынгысызлык алып килде, яңалыкка, моңарчы күрелмәгән, кабатланылмаган поэзиягә сусаган яшьләргә үз позициясен, үз шигъри принципларын тага алды, аларны үз артыннан ияртеп алып китте.

60 нчы елларда әдәбият мәйданына килеп, үзенчәлекле шигырь формасы, фәлсәфи эчтәлек белән сулыш өргән шагыйрьләрнең иң беренчесе – Р. Фәйзуллин.

Р. Фәйзуллинның байтак әсәре ак шигырь яки ирекле шигырь белән язылган. Ак шигырь дә, ирекле шигырь дә татар әдәбиятында соңгы елларда юктан бар булган, күктән төшкән нәрсәләр түгел. Ак шигырь бездә Ф. Әмирханның татар хатыны турындагы хикәясеннән, гражданнар сугышы чорында М. Максуд язган нәсерләрдән, Г. Кутуйның Бөек Ватан сугышы дәверендәге иҗатыннан килә. Ирекле шигырьне С. Рәмиевтән, Һ. Такташтан, Ә. Давыдовтан теләсәң күпме табып була. Сүз биредә яңа форма ачу турында түгел, табылган форманың эчке мөмкинлекләрен файдалана

белү хакында гына бара ала. Бу Равил Фәйзуллинның кыю эзләнүләре, яңалыгы булып тора. Аның бөтен иҗаты – укучы белән әңгәмә, кешелек язмышы турында уйлану, күңелендәге хисләре белән уртаклашу. Күп шигырьләре җырга салына. «Аккошлар», «Мин сине ничек яраттым», «Менә без дә үсеп җиттек әни» – әнә шундыйлардан.

Аның мәхәббәт лирикасында да кешелеклелек өстенлек итә. Мәхәббәт турында ул тирән итеп, үз йөрәк кичерешләрен өстәп яза. «Сөйдем аны, шаштым!», «Чакырдың да».

Р. Фәйзуллин иҗатында туган иле, туган халкы, бөек шагыйребез Г. Тукай турында уйланулары тулы бер цикл булып тора. Бу темаларны әдип халыкның фаҗигале тарихы, бөек шәхесләре, бүгенгесе һәм киләчәге, туган тел, табигатьне саклау мәсьәләләре белән бәйләп үстерә (3).

Р. Фәйзуллин поэзиясе, иң беренче нәүбәттә, сугыштан соңгы алтмышынчы елларда – техник революция чорында формалашкан буынның дөньяга карашын, тормышка мөнәсәбәтен, рухи һәм әхлакый эзләнүләрен яңача, заманча чагылдырырга омтылуы белән үзенчәлекле. Шагыйрьнең күпчелек шигырьләре яңа заман кешесенә төбәп языла, интеллектуаль укучыга адреслана. Нечкә тоем, тирән уй, фәлсәфи фикер, гражданлык пафосы – шагыйрь иҗатының төп асылы.

Р. Фәйзуллин шигырьдә кыскалыкка, аз сүзлелеккә омтылучы шагыйрь. Бу юнәлештә ул Шәрыкъ поэзиясендә, бигрәк тә төрки халыклар шигърияттендә борынгыдан килгән чичәнлек традицияләрен уңышлы дәвам иттерә һәм тупланган тәҗрибәне заманча эчтәлек, яңа форма сыйфатлары белән баета бара. Р. Фәйзуллин хәзерге татар поэзиясендә кыска формаларга, әйтик, бер-ике- өчьюллыкларга, тулы гражданлык хокукы бирүчеләрнең берсе. Бүгенге яшь буын шагыйрьләре арасында аның тарафдарлары күп. Ул – бу өлкәдә үз мәктәбен булдырган шагыйрь (5).

Шагыйрь үзенең шигырьләрен психологик халәт, күңел тирбәлешләре, хис һәм фикердәге каршылыклар, көтелмәгән лирик борылышлар нигезенә кора. Аның шагыйрь буларак осталыгы һәм индивидуаль үзенчәлеге нәкъ менә кыска шигъри формага зур тормыш фәлсәфәсе, психологик киеренкелек һәм фикер тыгызлыгы сала белүендә ачыла да инде (6).

Шигырьнең асылы дөньяны яңадан ачу, яңа образлар, яңгыраш-аллитерацияләр, метафораларда чагыла. Әгәр син ачкан яңа тәгъбир, яңа сүз канатлыга әверелеп, кәгазь битеннән халык теленә сикерә икән, шагыйрь бурычы үтәлгән дигән сүз. Р. Фәйзуллин теленнән халык теленә

сикергән тәгъбирләр моны үзе сөйли түгелме? «Башны салларга салып, китәсе иде агып...», «Җаныңның ваклыгын сылтама заманга...», «Ә бит үлеп үлемсезлек яулау – бердәнбер юл түгел тормышта...» һәм башкалар. Милләтенең бөеклеген тумышыннан, ана сөте белән белгән шагыйрь шул ук милләтен вагайткан, кечерәйткән, хәтта хокуксыз иткән сыйфатларын каушау белми утка тотты һәм бу юнәлештә турыдан-туры «таң вакытында йоклаган татар» быргычысы Сәгыйт Рәмигә, Габдулла Тукайга барып тоташты.

«Көзге яңгыр» өчьюллыгы калын әйтелешле сүзләргә нигезләнә, әмма ике җөмләнең тезмә хәбәренә килеп кергән нечкә әйтелешле сүзләр аның яңгырашын үзгәртәләр, шул ук вакытта алар ике мөһим процессны бер-берсе белән тыгыз бәйләнгән эзлекле күренешләрне чагылдырган хәбәрләр булып торалар:

Торналар китеп бара.
Кош канатлары орынгач,
Болытларның күңеле тулды.

Бу кыска гына юлларга нәрсәдер өстәргә, аңлатырга маташу бөтенләй урынсыз эш. Чын сәнгать әсәренең һәр күзәнәге сулый, сиңа ялкын өрә, яндыра башлый. Шагыйрь иҗатына хас булган менә шундый образлылык, сәнгать көченең муллыгы табигый рәвештә шигырьләрнең һәм гомумән Равил Фәйзул-лин поэзиясенең тыгызлыгына китерә.

Күренекле шагыйребез Рәдиф Гаташ та әдәбиятта яңа жанр – газәл жанрын яңарткан әдип. Аның бигрәк тә шигырьнең ритмикасы, строфа төзелеше өлкәсендәге эзләнүләре кызыклы булды. Чордашы Р. Фәйзуллин белән бергә Р.Гаташ та ирекле шигырьнең матур гына үрнәкләрен тудырды (1).

Аның газәлләрен укучыларыбыз бик җылы кабул итте. Аларның һәммәсен диярлек гашыйк булган күңелле лирик герой бергә җыеп тора. Ул шатлана, кайгыра, куана. Әйтерсең һәр газәлдә ул рухи халәтенең бер мизгелен сөйгәненә, тирә-юньгә сөйләп бирә.

Сары яфрак – моңлы хатыдыр көзнең,
Ул – хәбәрдер... Җил, яфракны ник өздең?

Лирик герой үзенчә фикерли, үзенчә сөя, сөелә. Шагыйрь «кульяулык» кебек милли детальләрне, Хәлил, Галиябану кебек чын татар персонажларын да кертеп җибәрә.

... Нәкъ Хәлил без, алдык вәгъдә билгесе...
Галиябану өчен җанны кызганмыйк!

...Яшәү матур, Гаташ, гөлләр – мәңге яшь, –
Кулда бит Сөю әләмең – кульяулык!..

Р. Гаташ үзенә кадәрге рухи казанышларга нык таяна, аларны иҗади файдалана белә.

Әлеге агымның тагын бер күренекле вәкиле, үзенчә язу стилен булдырырга тырышкан, моңсу табигатьле, философ шагыйрь – Ренат Харис.

Ул – көтелмәгән алымнар, кыю метафоралар шагыйре. Борылышлар, ачык һәм төгәл, вакыты белән катлаулы чагыштырулар кулланып яза ул. Шигырьләрендәге сүзләр, метафоралар, сурәтләр һәрберсе үз урынында, аларны үзгәртеп тә, алыштырып та булмый. Аның шигърияте юморга, хәтта сатирага бай.

Ренат Харис – элеккеге рухи казанышлар белән таныш әдип, дөньякүләм фәлсәфи нәтиҗәләр ясый белүче шагыйрь. Туып-үскән җир, аның үткәне, киләчәге Р. Харис поэзиясенең үзәгендә тора. «Сабантуй», «Чулпы», «Ак сөлге» шигырьләрендә ул татар халкының милли йолалары, гореф-гадәтләре турында уйлана.

Син бит үзең дә халкымның
Күңеле төсле –
Сөттән сеңгән зур пакьлекнең
Бер көзгесе.
(«Ак сөлге»)

Р. Харисның остазлары турында уйланып, С. Хәким болай ди: «Мин яшь шагыйрьнең фикерләвен, шигырьдә эзләнүләрен Дәрдемәндчә-үзенчә дияр идем». Өлкән шагыйрьнең егерменче йөз башы татар поэзиясенең күренекле вәкиле Дәрдемәндне искә алуы очраклы хәл түгел. Озак еллар дәвамында тыелып, шигырь китаплары күптән түгел генә яңадан халыкка кайткан Дәрдемәнд алтмышынчы елларда, иҗатка килгән шагыйрьләрнең сурәтле фикерләвенә, шул исәптән, Р. Харис иҗатына, тирән тәэсир ясый. 1968 елда ул Дәрдемәнд шигъриятенең мотив-символларына, шигъри ачышларына таянып, «Дәрдемәндкә нәзыйрә» исемле 14 шигырьне эченә алган цикл иҗат итә. Р. Харис бер очракта Дәрдемәнд әсәрләренең исемнәрен үк саклаcа («Сыгылдырып күл камышын...», «Табып ләззәт»), күпчелек шигырьләрендә остазының сурәтлелек байлыгына, аң төпкеленә үтеп керү алымнарына, шигырь төзелешенә алып кергән үзенчәлекләренә таяна. Әмма ике чор шагыйрьләре арасында тышкы, шәкли охшашлык сакланса да, 60 нчы еллар сүз остасы шигыренә, замана алып килгән яңа эчтәлек, үзгәрәк әхлак кануны сала (3).

«Табып ләззәт» шигырендә Дәрдемәнд лирик затның матурлыкка сусавын, пакьлек эзләвен үзәккә алса, Р. Харис гомерен заяга сарыф итүченең киләчәк фаҗигасен искәртә.

Табып ләззәт уенда һәм куенда,
Калды ул гомер елгасы буенда.
Тарих ансыз китте.
(«Табып ләззәт»)

Дәрдемәндтән шигъри осталык дәресләре алса, Р. Харис шул чорда ук үзе өчен икенче әхлакый, мәгънәви сыену үзәге таба. Анысы ислам динен тотучыларның изге китабы – Коръән. «Коръән сүрәләренә нәзыйрә» дип аталган, берничә шигырьгә «Хәбәр» сүрәсеннән юллама-эпиграфлар алынган бу бәйләмдә автор ирләр («Ирләр»), хатыннар («Хатыннар»), аларның җир йөзендәге нәсел калдыру, тынычлык саклау кебек вазифалары турында уйлана. «Пакьләнү» шигырендә кешеләргә күңелне тазарту, чистарыну юлларын күрсәтә.

Кулны, битне су белән юып була...
Ә күңелне –
Туфрак белән генә...
(«Пакьләнү»)

Күргәнебезчә, «Фәйзуллиннар буыны» шигърияттә сынатмады. Безнең бай тарихлы поэзиядә һәрберсенең алыштырып булмаслык лаеклы үз урыны бар.

ӘДӘБИЯТ

1. Гаташ Р. К. Сайланма әсәрләр: 3 томда: 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 5–7 б.

2. Равил Фәйзуллин: Заман. Иҗат. Шәхес. – Казан: Мәгариф, 2002. – 20–21б., 62–63 б., 161–162 б.

3. Ренат Харис һәм татар шигърияте: Татарстанның халык шагыйре Ренат Хариска 70 яшь тулуга багышланган Россиякүләм фәнни-гамәли конференция материаллары (Казан, 21 апрель, 2011 ел). – Казан: «Идел-Пресс», 2011. – 12 б., 307–309 б.

4. Татар әдәбияты тарихы: 6 томда: 6 том: 60–90 нчы еллар әдәбияты. – Казан: «Раннур», 2001. – 332–333 б.

5. Хуҗина М. К. Равил Фәйзуллинның шигъри дөньясы.– Казан: «Сүз» нәшрияты. – 2011. – 26 б., 42–43 б.

6. Әдипләребез: библиографик белешмәлек: 2 томда: 2 том / төз: Р. Н. Даутов, Р. Н. Рахмани. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 491–492 б.

Р. М. Фәхретдинова
Казан

Ф. БӘЙРӘМОВА ПРОЗАСЫНЫҢ ЧИТ ИЛ ӘДӘБИЯТЛАРЫ БЕЛӘН ҮЗАРА БӘЙЛӘНЕШЕ
(«Канатсыз акчарлаклар» повесте мисалында)

М. Бахтинның диалог концепциясенә ярашлы буларак, шәхесләрнең сөйләшүе аралашуның атомы – текст – ярдәмендә бара. М. М. Бахтин үзенең «Сүз иҗаты эстетикасы» («Эстетика словесного творчества») хезмәтендә кешене аның тарафыннан тудырылган яки тудырылачак текстлар аша гына өйрәнеп була дип яза. Шуңа күрә, текст төрле формаларда күрсәтелергә мөмкин: кешенең тере сөйләме буларак, кәгазьдә яки башка бер яссылыкта гәүдәләндерелгән сөйләм буларак, нинди булса да билге системасы (иконографик, әйбергә ия булган, хезмәт һәм башка). Шушы формаларның һәрберсендә текст мәдәниятләрнең аралашуы буларак кабул ителергә хаклы. Һәр текст дөньяны танып-белүгә, үз дөнья сурәтенә ия авторлар тарафыннан иҗат ителгән алда килгән һәм булачак текстларга таяна. В. С. Библер ассызыклаганча: «текст үткән һәм киләчәк мәдәниятләрнең әһәмиятен үзендә чагылдыра, ул һәрвакыт чиктә, ул икенче бер текстка юнәлтелгән булу сәбәпле һәрвакыт диалогка бара» (1, 213). Текстның бу үзенчәлеге аның контекст чолганышында булуына ишарәли. Бу үзенчәлек текстны әдәби әсәр итә. Әсәрдә адресат булган шартта гына мәгънәгә ия авторның тулысынча булмышы гәүдәләнеш таба. Әдәби әсәрләр киң куллану товарларыннан, әйберләрдән, хезмәт коралларыннан аларда кешенең булмышы һәм асылы чагылу белән аерылып тора. В. С. Библер концепциясе буенча, «текстның икенче үзенчәлеген аның төрле вакытта барлыкка килүе һәм бер-берсеннән ерак урнашкан укучы һәм авторның аралашуы барганда гына мәгънәгә ия булуы тәшкил итә. Һәм бу аралашуда әсәрләр аша беренче тапкыр дөнья барлыкка китерелә һәм төзелә. Әсәр булып җитешкән текст «контекстлар ярдәмендә яши», һәм аның барлык эчтәлеге аңарда, һәм аның барлык эчтәлеге – аңардан тыш, бары тик аның чикләрендә, яшәешнең юклыгы буларак текстта» (2, 26).

Ф. Бәйрәмованың «Канатсыз акчарлаклар» повесте, Д. Дидроның «Монахиня», Ж. Перекның «Әйберләр» романнары арасында әдәбиятлар диалогын билгелибез. Әгәр схематик күрсәтергә теләсәк, аларны (әсәрләр арасындагы бәйләнешләрне) өчпочмак рәвешендә тәкъдим итү уңышлы булачак. Өске өлештә без Ф. Бәйрәмованың «Канатсыз акчарлаклар»

повестен урнаштырабыз. Аңардан ике якка уклар җибәрелә. Бер якка Д. Дидроның «Монахиня» романын куябыз, икенче якка – Ж. Перекның «Әйберләр» романын. Әдәбият галиме Д. Заһидуллина ассызыклаганча: ««Канатсыз акчарлаклар» әсәрендә текст үзе яшәеш кануннарын аңлатучы изге китап ролен үти» (4, 98). Бу әсәрләрне төрле аспекттан чыгып чагыштырып була: Ф. Бәйрәмова белән Д. Дидро әсәрләрендә ялгызлык, җәмгыять тарафыннан читкә тибәрелү, кире кагылу мәсьәләсе күтәрелә. Әгәр игътибар итсәк, «Канатсыз акчарлаклар»дагы бүтәннәргә охшамаган мәхәббәт эзләүче хатын Ф. Бәйрәмованың алдарак язылган әсәрләренең геройларын – Алсуны, Рәшидәне, кызсыман балыкны хәтерләтә. «Монахиня»дагы Сюзанна да үзенең бунтарь характеры белән бу хатынга якын тора. Ул җәмгыять тарафыннан кыерсытылган образ: монастырьга Сюзанна проблемалардан качар өчен китә. Гадәти тормышта ул үзен ирексез итеп тоя. Ләкин монастырьда да төп герой тынычлану тапмый, ә киресенчә, гаделсезлеккә һәм әхлаксызлыкка юлыгып, биредән качарга мәҗбүр була. Сюзаннаның качуы безнең өчен кызыклы: ул үзенең бу гамәле белән җәмгыятькә каршы чыга. Ф. Бәйрәмованың герое да яшәп килгән кануннарны кабул итә алмый. Аның да өйдән китүе качуга тиң. Шуны да билгеләргә кирәк: «Канатсыз акчарлаклар» – фәлсәфи әсәр. Биредә төп герой җәмгыять, анда яшәп килгән кагыйдәләр белән генә каршылыкка керми, ә каршылык шулай ук аның үз эчендә бара. Бу хакта хатынның күргән төшләре, эчке монологлары сөйли.

Перекның «Әйберләр» романы белән параллель үткәргән вакытта без авторлар тарафыннан барлыкка китерелгән тормыш модельләре хакында әйтергә тиешбез. Әлбәттә, алар төрле. Ләкин бу төрлелек безгә әсәрләрне чагыштырып карарга комачауламый. Ул модельләрнең авторлар тарафыннан әсәр тукымасына кертелүе мөһим фикерне бирергә ярдәм итә.

Д. Заһидуллина Ф. Бәйрәмованың «Канатсыз акчарлаклар»ы буенча түбәндәгене ассызыклый: «Яшәешнең яңа мифологик моделе төзелә, моңа кадәр билгеле булган мифологик мәгълүмат-модель юкка чыгарыла» (4, 98). Язучы җир һәм галәм тормышы, яшәеш хакында үзенчәлекле миф тәкъдим итә, кешеләр җәмгыятендәге төрлелекне аңлата торган модель кора. Әсәрдә бик борынгы заманнарда, кешеләр кыргый булган чакта, җиргә махсус җибәрелгән җанияләренең төшүе әйтелә. Аларның кешеләргә сиздермичә генә ярдәм итүләре искәртелә. Күп еллар үткәч, бу җан ияләре белән бергә кешеләр дә яши башлый. Алар «артык гади яши», аларда «хыял да юк, талпыну да, уйлану да» (3, 23).

Әсәрдә тагын бер шартлы символик образ – йорт бар. Бу шулай ук авторның табышы. Яшәп килгән системаның, халык өстеннән хакимлек итүнең моделе булган җиде катлы йорт – җүләрләр йорты – җәмгыятьтәге тәртипләргә тәнкыйди бәя булып аңлашыла. Бу йорт – автор уйдырмасы гына түгел, 70 ел торгынлык чорының чагылышы, ягъни моделе. Аңнары тоныкланган гади халыкны һәм «өстәге»ләрне язучы бик дөрес итеп сурәтли. Һәрнәрсәне якты киләчәк хакына башкару һәм шул киләчәк турында гына сөйләү һәм хыяллану, йортның беренче катта яшәүчеләрнең авыр мескен тормышы («аста, пычрак эчендә, гавам таптана») (3, 267), каттан катка күтәрелү күренеше, югарыдагыларның түбәндәгеләрне ишетмәве, буйсынмаучы һәм икенче төрле фикерләүчеләрне юк итү кебек сыйфатлар – мөһим күрсәткечләр. Ф. Бәйрәмовада ирреаль дөнья күбрәк яктыртыла. Автор Җир кешеләре белән Күктән төшүчеләрне чагыштырып, аларның яшәү максатларының, теләк-омтылышларының капма-каршы булуын ассызыклый.

Ж. Перекның «Әйберләр» әсәрендә шулай ук тормыш моделе күрсәтелә. Ул бары тик икенче төрле ысуллар ярдәмендә тормышка ашырыла. Автор биредә «интеллегенция»гә караган яшь парның тормышын, язмышын, эчке дөньясын социологик яктан сурәтләргә омтыла. Роман Жером белән Сильвия тарафыннан күз алдына китерелгән фатирны тасвирлаудан башлана. Аларның хыялындагы фатирда бар да алдан уйланып куелган – бүлмәләрнең урнашуы, агачның фактурасы, диван артының бөгелеше һ. б. Шарт фигыльләрне куллану актив эшчәнлекнең булмавы хакында сөйли. Ә исемнәрне автор текстка мул итеп кертә: «нефрит төпчек савыты», «киң бакыр башлы өч кадак», «көмеш кесә сәгате», «өч яктан да бакыр сызык белән инкрустацияләнгән туалет өстәле» (5, 271) – боларның барысы да безне хыяллар «структур» (6, 192) булган дөньяга алып керәләр. Биредә «тормыш аморф халәттә» (6, 192). Әдәбият галиме Л. Зонина язучыга карата мондый сүзләр әйтә: «Перек – мифолог (биредә без Ф. Бәйрәмова белән охшашлыкны күрәбез – *Р. Ф.*), ул бәхетнең якын булу тойгысы тоткынлыгындагы вак буржуаның буталган аңын өйрәнә. Бәхет байлык һәм муллык итеп аңланыла» (6, 192). Төп геройлар – Жером һәм Сильвия – цивилизациянең муллык тоткынлыгында яшиләр. Буржуаның көнкүреш моделе урта сыйныф вәкиле кешесе өчен – хыял моделе. Шуңа күрә дә инде идеаль тормышны сурәтләгән картинада да эш-хәрәкәт юк. Биредә әйберләр хаким итә. Алар матурлар, затлылар. Алар «индивидуаль» (6, 192), алар «реаль» (6, 192). Ә Жером белән Сильвиянең яшәве иллюзия дәрәҗәсендә, шартлы. Ләкин ни өчен кирәк соң бу муллык? Ул чагында «тормыш гадирәк булыр иде, җиңелрәк

булыр иде» (5, 222). Әйберләрдән эшне яки хәрәкәтне сурәтләүгә күчкәч, конкретлык юкка чыга, гомум сүзләр барлыкка килә: «Алар бик озак эшләячәкләр, нервозсыз һәм ашыкмыйча, үзләрен бетермичә. Аннан соң алар төшке ашны ашаячаклар – өйдә яки ресторанда, аннан соң танышлары белән очрашачаклар, алар белән вакыт үткәрәчәкләр» (5, 230). Алар нәрсә эшләрләр иде? Ни өчен? Моңа җавап биреп булмый. Чөнки алар чынбарлыкта тормышка ашмас максатлар белән яшиләр.

Икенче бүлектә Ж.Перек кисәк кенә хыялдан чынбарлыкта булганга күчә. Биредә Жером белән Сильвия хакында сүз бара. Алар төрле реклама агентлыклары өчен халыктан иҗтимагый сорау алу белән шөгыльләнәләр, ягъни җәмгыятьнең зәвыгын тикшерәләр. Ә үзләренең ихтыяҗлары исә шулай ук кинофильмнар, «Экспресс», «сары» пресса нигезендә төзелгән. Безнең алда үз ихтыяҗын гына канәгатьләндерүгә караган җәмгыять. Автор безгә 1960 нчы еллардагы Көнбатыш Европа илләренә хас ситуацияне сурәтли. Сильвия белән Жером – типик характерлар. Авторның романында герой, индивид юкка чыга. Ж. Перек геройлары турында «алар» алмашлыгы ярдәмендә генә бәян итә. Шулай итеп, ул иҗтимагый башлангычка басым ясый, ә психологик башлангыч тоныкланып кала. Ф. Бәйрәмова да әсәренең бүлекләрен алмашлыклар белән атый: «Ул», «Алар», «Мин», «Монда», «Без». Бу шулай ук тормыш моделен бирергә ярдәм итә.

Шулай итеп, Ф. Бәйрәмованың «Канатсыз акчарлаклар» повесте белән Д. Дидроның «Монахиня» һәм Ж. Перекның «Әйберләр» романнары арасында бик кызыклы бәйләнешләрнең булуын ассызыклый алабыз. Без ялгызлык, читләшү мотивларының әсәрләр тукымасында төп урынны алып торуларын һәм бик кызыклы тормыш модельләренең бирелүен билгелибез. Беренче карашка бу бәйләнешләр күренми дә кебек, алар «әсәр тукымасында эреп югалалар». Шуңа да басым ясарга кирәк: татар милләте белән Көнбатыш Европа халкының ике төрле үзаң, алар ике төрле мәдәни үсеш юлын үткәннәр. Ләкин шулай да бу әсәрләр арасында бик кызыклы бәйләнешләр күзәтелә.

ӘДӘБИЯТ

1. Библер В. С. М. М. Бахтин // Поэтика и культура. – М.: Прогресс, 1991. – 176 с.

2. Библер В. С. От наукоучения к логике // Два философских введения двадцать первый век. – М.: Полиздат, 1990. – 413 с.

3. Бәйрәмова Ф. Күңел карлыгачларым: Повестьлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 272 б.

4. Заһидуллина Д. Яңа дулкында (1980–2000 еллар татар прозасында традицияләр һәм яңачалык). – Казан: Мәгариф, 2006. – 255 б.

5. Веркор и Коронель, Перек Ж., Кюртис Ж.-Л., Ремакль А. Французские повести: Пер. с фр. / Сост. и вступ. ст. Ю. П. Уварова; Ил. В. Л. Гальдяева. М.: Правда, 1984. – 640 с.

6. Зонина Л. Потребительство – канонизация и развенчание // Критика. – 1992. – № 3. – 187–193 с.

Б. Ю. Хайрутдинов
Казань

НОВОМЕТОДНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В ТАТАРСКОМ СОЦИУМЕ И ЛИБЕРАЛЬНО-БУРЖУАЗНАЯ ПЕЧАТЬ

Начавшиеся в конце XIX века процессы интенсивного развития капитализма, индустриализации жизни Российской империи, обострения социальных и национальных противоречий привели к возрастанию роли периодической печати в идейно-политической борьбе, экономической, научной и культурной жизни. Те же самые сдвиги в обществе форсировали оформление политических направлений, пребывавших до этого в эмбриональном состоянии. На начало нового – XX – века приходится организационное сплочение партии либеральной буржуазии. В 1902 г. появилось первое издание кадетского толка – им стала либерально-буржуазная газета «Гласность», вышедшая в Санкт-Петербурге. С 1903 г. она стала выпускаться под названием «Русь». Либерально-буржуазные взгляды выражали также газеты «Русские ведомости», «Курьер», «Биржевые ведомости», «Россия», «Новости», журналы «Русское богатство» и «Вестник Европы». Лейтмотив всех этих изданий наиболее отчетливо прозвучал со страниц именно последнего журнала: его редакция в первом номере 1901 года, посвященном, что символично, наступлению XX столетия, констатировала, что большинство цивилизованных стран живет в условиях торжества капитализма и буржуазной демократии, а в России дело реформ так и не было доведено до конца. От имени либеральной общественности журнал перечислял задачи, которые требовалось решить России в XX веке: уничтожение сословного неравноправия, введение независимого от администрации суда, развитие самоуправления, юридическое облегчение положения печати, развитие частных обществ, свобода совести, введение всеобщего начального образования,

упорядочение крестьянского, земского, судебного, промышленного, брачного и других законодательств. Впрочем, у журнала не было уверенности, что в современных ему условиях возможно скорое решение этих задач (2). Не будем забывать, что робкие демократические преобразования в России начались лишь после революции 1905 года.

Что касается татарского общества, то к началу интересующего нас периода известные кадимистские образовательные центры, располагавшиеся в селах Кышкар, Мечкера, Сатыш, Саба (Казанская губерния), Тунтер (Вятская губерния), Стерлибаш, Стерлитамак (Уфимская губерния), уже не могли конкурировать с городскими джадидистскими медресе по качеству предлагаемого образования, в то время как новометодные школы, открывавшиеся в деревнях, значительно уступали по степени своей популярности старым учебным заведениям. Тормозила распространение на селе новой идеологии и агрессивность приверженцев традиционного образования, нашедшая выражение в давлении на преподавателей-реформаторов – экономическом, моральном и зачастую физическом (попросту говоря, недругов избивали). Немалую роль в вышеописанных процессах сыграло и то, что в земствах Казанской губернии состояло лишь незначительное количество татар: в иных губерниях земства со значительным числом членов-татар активно поддерживали распространение светского образования на селе, вкладывали достаточные средства в рост культурно-образовательного уровня деревенских жителей.

Вышеизложенный программный материал, достаточно полно характеризующий надежды и чаяния русской либерально-буржуазной прессы, нашел отражение и на страницах татарских газет и журналов схожей направленности, которые доминировали на рынке периодической печати начала XX столетия по вполне объяснимым причинам: многовековая колониальная политика царизма естественным образом формировала весьма настороженное отношение широких слоев татарского общества к престолу, поэтому промонархическая периодика не могла найти своего читателя и, соответственно, получить сколь-либо значительное развитие; радикально-социалистические издания были не в состоянии противостоять административно-полицейскому давлению; лишь либерально-буржуазная печать могла эффективно функционировать в социально-политических условиях 1905–1917 годов. Именно последняя стала рупором джадидских преобразований: отметим, что джадидизм в советской исторической науке не без оснований толковался как «буржуазно-либеральное, националистическое движение,

зародившееся в 80-х гг. XIX в. среди татарской буржуазии в Крыму и Поволжье, в Азербайджане, а с 90-х гг. XIX в. распространившееся в Средней Азии. Первоначально — узкое, культурническое движение за реформу старой системы мусульманского образования (обучение грамоте путём зазубривания отдельных сур Корана), за необходимость европейского образования для мусульман. В новометодных школах детей обучали по новому для мусульман звуковому методу. В Средней Азии в период Революции 1905–07 и в последующие годы джадидизм вышел из первоначальных культурнических рамок и приобрёл ярко выраженную окраску буржуазно-либерального, контрреволюционного политического движения и идеологического течения. Социальной базой джадидизма были преимущественно буржуазные слои населения. Джадидами называли тех, кто высказывался за необходимость ликвидации некоторых феодальных пережитков, стеснительных для нарождающейся буржуазии, за ограниченную реформу ислама и религиозных школ, за приспособление ислама к буржуазному развитию национальных окраин Российской империи и потребностям национальной буржуазии» (5). Джадиды критиковали религ. фанатизм, требовали замены устаревших религ. школ нац. светскими, ратовали за развитие науки и культуры, выступали за издание газет на родном яз., за открытие культурно-просветит. учреждений, что способствовало сплочению демократических сил общества (3). Со временем термин «джадидизм» начал толковаться более широко, что нашло отражение и на страницах печати начала XX века: джадидизм стали связывать с заимствованием технических достижений европейской науки, приобщением к общемировым ценностями культуры. Джадиды стали восприниматься как сторонники всего нового, прогрессивно в культуре и в общественной жизни татарского народа (4, 142). Требования преобразований, выдвинутые джадидами, затрагивали области и социально-экономических, и семейно-бытовых, и культурно-идеологических отношений (1, 3).

Джадидизм, зародившись как явление городской культуры, в конце XIX – начале XX веков начал проникать и в деревню в виде новометодных мектебе и медресе. Однако процесс этот был достаточно сложным, особенно в деревнях Казанской губернии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллин Я. Г. Джадидизм среди татар: возникновение, развитие и историческое место. – Казан: Иман, 1998.

2. Вестник Европы. – 1901. – № 1.

3. Вильданов А. Х., Фархшатов М. Н. Джадидизм. – Режим доступа: http://www.bashedu.ru/encikl/ddd/djadid.htm

4. Ибрагимов Т. К. Татарская религиозно-философская мысль в общемусульманском контексте / Т. К. Ибрагимов, Ф. М. Султанов, А. Н. Юзеев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2002.

5. Пясковский А. В. Джадидизм. – Режим доступа: http: // www.booksite.ru / fulltext /1/001/008/025/194.

А. Ф. Хәбибуллина
Лениногорск районы

КЕШЕНЕ ЯРАТУ ХИСЕ – КАДЕРЕ ҖУЕЛМАС ТАЛИСМАН

Марсель Галиев – күпкырлы талантлы язучы. Аның каләме бигрәк тә публицистика өлкәсендә чарланган. Язучының «Догалы еллар», «Рух» кебек китаплары шуның ачык мисалы.

Әлеге публицистик әсәрләр укучыны әдәби портретларның зиннәтле бирелеше, табигатьнең гүзәл сурәтләнеше, бай һәм зәвыклы теле белән җәлеп итә.

2010 елда М. Галиевның «Талисман» исемле китабы дөнья күрде. Китапта язучының соңгы егерме елда иҗат иткән публицистик язмалары урын алган. Алар тема ягыннан да, жанр ягыннан да төрле: монда олуг шәхесләр хакындагы әдәби портретлар, интервьюлар, әдәбият-сәнгать даирәсеннән чыгып уйланулар, авыл язмышы, игенчеләр хакындагы очерклар, тарихыбызга, сәнгатебезгә, халык язмышына караган фәлсәфи язмалар урын алган.

Китап «Гомер учаклары − аягүрә» бүлеге белән башланып китә. «Кешене ярату хисе Раббыдан бирелгән икән – ул инде күңел күгенә чигелгән, кадере җуелмас Талисман. Гомерем буена әнә шул Талисман минем күкрәгемне җылытып, рухымны саклап, язмышымны баетып бара» (1, 6), − дип, М. Галиев китапның беренче бүлегеннән үк җыентыкның төп фикерен җиткерә.

Китапның эчтәлегенә, фәлсәфәсенә яңгырашлы шигырь юллары да шушы бүлектә:

Сүз тылсымы белән сурәт үрдем,
Күңел диварына эләр идем;
Мин бит сезне шундый яратканмын,
Шөкер, бар да исән, дияр идем!..

Их... их... дигән үкенечләр кала,
Тигез бармый гомер көймәләре.
Саклап булмый, еллар җебе өзә,
Учта – бик аз дисбе төймәләре.

Китап чын шәхесләр – халкыбызның күренекле ул һәм кызлары турында. Алар арасында Хәйдәр Бигичев, Миргазиян Юныс, Газинур Морат, Шәйхи Маннур, Фирдәвес Әхтәмова, Нәҗибә Ихсанова, Вахит Имамов, Ркаил Зәйдулла, Айрат Арсланов һ.б. бар.

Китап белән танышып чыкканнан соң, Адлер Тимергалинның М. Галиев турында әйткән: «...күркәм әдәби портретлар галереясын тудырырлык, аларга җан өрерлек кешебез (рух!)» (2, 16), − дигән сүзләре белән берсүзсез килешәсең. Әсәрләрендәге искиткеч төгәл һәм оста портретлар тууының серен язучы үзе: «Ә син кешегә карамыйча күрә бел – бөтен хикмәт тә шунда» (1, 263), − дип аңлата.

Китапта М. Галиев бигрәк тә Нәкый Исәнбәт, Айрат Арсланов һәм Эльс Гаделевларның әдәби портретларын аеруча яратып, хәтта сокланып сурәтли. «Җир читен күреп, аягын салындырып утыра алган иргетебез» Миргазиян Юныснның әдәби портреты «Талисман»да түбәндәгечә бирелә: «Кыяфәт – шәп. Чын тукымадан тегелгәнлеге сизелеп торган банан чалбар, илле кесәле, җитмеш җиде молнияле авангард модалы куртка кигән, аягында – “Пума” кроссовкасы. Җиңел-озын гәүдәле Миргазиян ага, елмаеп, аякларын аерыбрак басып тора. Аның өчен бу җир дә гел чайкалырга торган палуба шикелледер. Елмаюында – әдәбият җене кагылган безләрне дә, туган телебез аһәңнәрен сагыну да, диңгезсез ничек яшисез сез, дигән кызгану да, их, урындыкларыннан кубарып алып, олы дөньялар гиздерсәң, кем генә чыкмас иде бу егетләрдән, дигән нәүмиз хыял да бар сыман» (1, 8).

Нәкый аганы язучы, бик лаеклы, «гасыр улы» дип атый. Шунда ук үзенең борчу-соравын да бирә: «...яңа гасырда халкыбыз Нәкый ага Исәнбәт кебек мәртәбәле шәхесне дөньяга бирә алырмы?!» (1, 121). Китаптагы түбәндәге юлларда гасыр улының милләтебез өчен үзен аямыйча хезмәт итүе тасвирлана: «Нәкый ага үзе бер академия иде... Нәкый ага Исәнбәтнең титаник хезмәтләре каршында акыл чарасыз кала. Тормышның кызыктыргыч якларыннан үзен мәхрүм итеп, яшәү рәвешен тоташ хезмәткә әйләндергән, үзен киләчәк әсирлегенә дучар иткән бу гали җанның асыл мәгънәсенә төшенү, аны бәһаләү өчен әле заман әзер дә түгел...» (1, 121). Әлеге олпат шәхескә чиксез ихтирамын, соклануын белдереп, М. Галиев язмасын 1985 елда иҗат иткән «Исәнбәт тәрәзәсе» исемле шигыре белән тәмамлый:

Йокламый, бер ул йокламый,
Булсынга дип, булсынга.
Ап-ак чәчле Вакыт булып
Иелгән дөньясына.

Таң беленә. Ә ул уяу –
Чал чәчле күрәзәче.
Соңгы йолдыз кебек якты
Исәнбәт тәрәзәсе.

«...горур кыяфәт, текә маңгай. Башын артка чөебрәк йөрүендә үз бәһасен белүе, буйсынмас-үҗәт рух ныклыгы сизелеп тора иде. Мәһабәтлек чалымнарын Ходай аның бөтен буй-сынына тигез тараткан... Ә тавышы... Хәйдәрнең тавышы – Ходайның табышы булгандыр...

... Тавышында – дала киңлеге, күкләр аязлыгы, агымсу борылышлары, тау кәрваны каймалаган рәшәле офыклар...» (1, 24), − дип яза М. Галиев «Тавышында – дала киңлеге» эссесында Хәйдәр Бигичев турында.

«Могтәбәр замандашыбыз» язмасының герое – Айрат Арсланов. Язучы бу олпат шәхесне табыну дәрәҗәсендә хөрмәт итә: «Ул – татар зыялысы менә нинди була дип, Парижларда йөртерлек мәһабәт ир-егет.

Ул – телебезнең бай аһәңен бүтән милләт кешеләренә дә җиткерә алу осталыгына ия.

Ул – тышкы кыяфәт, гәүдә тотышы, эчке мәдәнилеге, зыялылыгы, кылган эше белән егерменче гасыр татар шәхесе дигән титулга ирешә.

Ул – могтәбәр замандашыбыз Айрат Арсланов!» (1, 134).

Шунысы да игътибарга лаек, «Талисман»да әдип күренекле хатын-кызларыбызның әдәби портретларын сурәтләүгә дә зур урын бирә. Бередә милләтебезнең асыл кызлары – Фирдәвес Әхтәмова, Нәҗибә Ихсанова, Алсу Гайнуллина, Вафирә Гыйззәтуллиналар белән очрашасың.

«Бибидән − Бибинургача» бүлегендә Г. Камал театры артисткасы Фирдәвес ханым Әхтәмованың әдәби портреты бирелгән: «Менә ул Фирдәвес ханым: җил белән узышып йөри торган җиңел гәүдәле, хәрәкәтләре ыспай, сыгылмалы; артистларга гына хас нәзакәтлелек – сүз сөрешендә, күз карашында һәм... без белгән сәхнә гомере агышында» (1, 6).

«Яланаяклы кыз бала»ның героинясы – яраткан артисткабыз Нәҗибә Ихсанова: «Ул – гаделсезлекне өнәми торган сагаюлы-эчкерсез карашлы. Самими беркатлылыгын яшерәсе килгәнгә, тыштан кырыс күренә.

Йөз-кыяфәте, холык-фигыленнән шуны чамалыйм: борынгы бабалары кыя таулы, япан чүлле, динле-дастанлы Шәрыкъ илләреннән кузгалып, бөек ефәк юлыннан бу яклара килеп тамырланган булырга тиеш» (1, 67) һ. б.

Язучының сурәтләү палитрасы да искиткеч бай. «Бәрхет тавышлы, инсанлы шәхес» – Эльс Гаделев, «кырыслыкны яраткан карт» – Шәйхи Маннур, «табигате белән горур ханым» – Нәҗибә Ихсанова, «җил белән узышып йөри торан җиңел гәүдәле» – Фирдәвес Әхтәмова, «дөньяга акыл, аң-белем таратучы мәһабәт кораб капитаны» – Ислам Әхмәтҗанов, «сулышына кабып ашарга яраткан» – Рафаэль Сәхәбиев, «гади урындыкны да тәхет биеклегенә менгерә ала торган эшчән затыбыздан» – Хәлим Гайнуллин, «шигъри чишмәсенә кәүсәр суы эзләп, энә белән кое казып төшкән шәхесебез» – Марсель Бакиров һ. б.

Китапның «Изүе ачык еллар» бүлегендә М. Галиевның күренекле шәхесләр: язучылар (А. Гыйләҗев, Ә. Еники, Н. Гыйматдинова һ. б.), драматурглар (Т. Миңнуллин), җырчылар (В. Гыйззәтуллина), галимнәр (Т. Галиуллин, М. Госманов), шагыйрьләр (Р. Вәлиев, Н. Нәҗми һ. б), дәүләт эшлеклеләре (Ф. Мөхәммәтшин) белән әңгәмәләре урын алган. Әлеге бүлекнең язмаларын тоташтыручы үзәк булып милләт темасы тора. Аларда татарларның тарихы, бүгенгесе, киләчәге; гореф-гадәтләребез, телебез, милләтебез турында бүген дә актуаль булган мәсьәләләр күтәрелгән. «Татар исеме – егәрле, эчендә дәһшәтле горурлык яткан яңгыравыклы сүз. Әгәр йомык, мескен авазлардан торса, тарих бу исемне күптән оныткан булыр иде. Ә ул, гасырлардан гасырларга яңгырап, көчен җуймыйча тантана итә... әгәр инде «мин татар!» дип күкрәк сугып горурлана алмыйсың икән − яшәмә!» (1, 267) − дип, язучы һәр татар кешесен милләте белән горурланырга өнди.

«Уйлы җилләр язмыш ярында» бүлегендә М. Галиев Туган ягына, газиз халкына, игенчеләргә мәдхия укый. «Туган ягым – Идел-йортның кояш чыгышы тарафында, чал Уралның соңгы дулкыннары кучкар-кучкар таулар хасил иткән манзаралы як булыр, һәр авазы табигый чиратлашып килгән *А-з-н-а-к-а-й* дигән тылсымлы аһәңгә тургайлы тугайлар киңлеге дә, тутлы каенлыкларның тымызык ак төннәре дә, бөгелә-бөгелә аккан елгалары да, шушында гомер сөргән кешеләрнең тулган ай кебек гаделнурлы карашлары да сыйган» (1, 443), − дигән юллар аша әдип үзенең Туган җиренә – Азнакай төбәгенә чиксез мәхәббәтен белдерә.

«Талисман» укучыны әдәби портретларның зиннәтле бирелеше, табигатьнең гүзәл сурәтләнеше белән генә түгел, бай һәм зәвыклы теле белән дә җәлеп итә.

Марсель Галиев үзенең «Талисман» китабы белән янәдән татар мемуар жанрын күркәм эсселары белән баетты.

ӘДӘБИЯТ

1. Талисман: публицистик язмалар. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2010. – 454 б.
2. Тимергалин А. Марсельезалы хатирәләр // Мәдәни җомга. – 2006. – окт.

А. А. Хәйруллина
Казан

МӘХМҮТ ХӘСӘНОВНЫҢ «САФ ҖИЛЛӘР» РОМАН-ДИЛОГИЯСЕНДӘ ЗАМАН ҺӘМ ГЕРОЙ

Мәхмүт Хәсәнов күп кенә әсәрләрен хезмәт кешеләренә багышлый. Аны җәмгыятьнең әйдәп бару көчләре − эшчеләр һәм авыл эшчәннәре тормышы, көнкүреше, хезмәттәге уңышлары кызыксындыра. Алар язучыга хезмәт кешесенә багышланган яңадан-яңа, берсеннән-берсе уңышлырак әсәрләр тудырырга мөмкинлек бирә. «Кыюлар юлы» повестенда Татарстан нефтьчеләре тормышы чагылдырылса, «Кама таңнары» романы КамАЗ төзелеше эшчеләренә багышлана.

М. Хәсәнов күңеленә авыл халкы, аларның дөньяга карашлары бик якын, чөнки аның балачагы, үсмер еллары авылда үтә.

XX гасырның 50–60 нчы елларында партия авыл тормышына зур игътибар бирә. Авыл хуҗалыгы өлкәсенә кагылышлы күп кенә әһәмиятле карарлар кабул ителә. Алар игенчелек һәм терлекчелекне торгызуга зур этәргеч бирә. Шулар йогынтысында авылда, күмәк хуҗалык хезмәт уңышлары өчен янып-көеп, үзләрен аямыйча хезмәт итүче эшчәннәр үсеп чыга. М. Хәсәнов та алтмышынчы елларда замана сулышын тоеп, балачак хатирәләре белән илһамланып, үзенең «Саф җилләр» роман-дилогиясен иҗат итә. Әлеге әсәрдә автор зур осталык белән илебездәге 50–60 нчы еллар тормышын һәм аның геройларын тасвирлый.

Әсәрнең төп геройлары булып Мәдинә һәм Хәдичә тора. Бу ике образ бер-берсенә гаять охшаш, шул ук вакытта аермалы яклары да шактый, һәркемнең тормыштагы вакыйгаларга мөнәсәбәте төрлечә. Автор геройларның характер-үзенчәлекләрен, максат-омтылышларын, шәхси тормышларын зур осталык белән сурәтләп бирә.

Мәдинә − авылның алдынгы комсомолы, «боҗыр кебек җитез, чакматаш кебек чая бер кыз бала» диелә аның турында романда (1, 14).

Ул гармунчы егет Нәфискә кияүгә чыга. Нәфис сугышның өченче елында үзе теләп сугышка китә һәм Берлинны штурмлаганда батырларча һәлак була. Унсигез яшьтә Мәдинә тол хатын булып кала.

Мәдинә кайгыларга бирелеп, сыгылып төшми. Ул барлык яшьлек дәртен, ташып торган көчен яраткан хезмәтенә багышлый. Саубуллашканда ире Нәфис аңа: «Колхоз сезнең кулда кала, сынатмагыз», – ди (1, 8). Шушы сүзләр Мәдинәнең йөрәген җылытып, хезмәткә әйдәп торалар. Һәм ул үзенең яшьлеген, бөтен барлыгын, хыял-өметләрен авылына багышлый.

Ару-талуны белмәс Мәдинә көнне төнгә ялгап, эшләп, дошманнарны җиңүгә үзеннән зур өлеш кертә. Ул башта фермада эшли. Чын күңелен биреп, беренче урынга һәрвакыт колхоз эшен куеп эшләвен күреп, аны ферма мөдире итеп куялар. Мәдинә яңа хезмәт урынына күчкәч, тагын да зур җаваплылык тоеп эшли. Терлекчелелекне алга җибәрү, күбрәк сөт алу өчен яңа шартлар тудырырга омтыла. Укыган, ишеткән һәр яңалыкны тормышка ашырырга гына тора. Тик аның булсын дип эшләве колхоз рәисе Борһанга ошамый. Аның эзәрлекләвенә түзә алмыйча, ул районга чыгып китә, такта яру заводына эшкә урнаша. Ләкин туган авылы, аның гүзәл табигате, инеш-күлләре, болыннарында утлаучы сыерлары күз алдыннан китми аптырата, күңелен моңсу хатирәләр тырный. Мәдинәне яңа эшендә күрше совхозга командировкага җибәрәләр. Андагы авыл исе, фермадагы тавышлар аның күңелен алгысыта. Ул фермага килә, мөдире белән таныша.

Фермада эш шартларын күреп, Мәдинә шакката. Күп хезмәт автоматлаштырылган. Мәдинә аларның эш тәҗрибәсен өйрәнә.

Яңа эш урыннарында Мәдинә үзен алдынгы эшче итеп таныта. Хезмәттәге уңышлары өчен бүләкләр ала. Борһан аны каралтырга тырышса да, үзенең тырышлыгы, горурлыгы, үҗәтлеге белән хуҗаларның хөрмәтен яулый.

Райком секретаренең эчкерсез сөйләшүе Мәдинәдә авылына кайту теләген уята. Ул яңа идеяләр белән илһамланып, эш тәҗрибәсе туплап, канатланып авылына кайта. Үз тирәсенә үзе кебек булсын дип эшләүче хезмәт коллективы туплый. Хезмәт шартларын җиңеләйтеп, автоэчергечләр куела, автоматлаштырылган савуга күчәләр, азык сыйфатын яхшыртып, рационны баетып, сөт алуны бермә-бер арттыралар. Бөтен районга беренчеләрдән булып, сменалы эшләүгә күчәләр. Эшләү дәверендә төрле каршылыклар, проблемалар килеп чыга. Мәдинә аларны ирләрчә ныклык күрсәтеп, сабыр гына чишү юлларын эзли, тәҗрибәле ил картлары белән киңәшә.

Автор Мәдинә образын бары тик уңай яктан гына тасвирлый. Ул хезмәтен шәхси тормышыннан өстен куя. Ул артык горур, уңганбулган, үз көченә нык ышанган, алдынгы фикер йөртүче, авырлыклардан курыкмыйча, уңышларга сөенеп, көне-төне хезмәт куючы гади авыл хатыны. Язучы әсәрнең «Мәдинә» дип исемләнгән беренче китабын Гыйлаҗи бабай сүзләре белән тәмамлый: «Сөбханалла! Мәдинә киленне әйтәм әле. Күз генә тия күрмәсен үзенә. Кеше асыл, кеше асыл, асылында эше асыл, дип, белмичә әйтмәгәннәрдер борынгылар» (1, 202).

«Саф җилләр» роман-дилогиясенең икенче китабын М. Хәсәнов «Хәдичә» дип атый. Хәдичә − бу әсәрнең төп герое. Автор әлеге образны күбрәк шәхси тормышы аша ачып бирә. Хәдичә − якты өмет-хыяллар белән янып яшәүче авылның чибәр кызы. Үз-үзен генә яратучы Вәлигә тап булу, аның якты хыялларын җимерә. Кечкенә генә аңлашылмаучылык аның гаилә тормышын тарката. Хәдичә кечкенә кызын әнисенә калдырып, үзе көне-төне колхоз эшендә йөри. Әнисе белән генә үскән ялгыз хатынны каралтучылар, рәнҗетүчеләр табылып тора. Хәдичәнең ихтыяр көче какшый, ул тормыш төбенә тәгәри башлый. Җитмәсә, Вәли бердәнбер юанычы булган кызын алып китә. Бу инде Хәдичәне тәмам аяктан ега. Ул авылдан чыгып китә, үзенең күңел газапларын аракы сөреме белән җиңеләйтергә тырыша. Яшьлек еллары тормыш төбендә үтә. Хәдичәнең тормыш юлында яхшы күңелле кешеләр очрап тора. Шулар ярдәме белән үзенең соңгы ихтыяр көчен җыеп, ул тормыш упкыныннан өскә күтәрелә башлый. Мәдинә Хәдичәне авылга алып кайта, эшкә урнаштыра, акыллы киңәше белән авыр вакытларда һәрчак ярдәм итәргә әзер булып тора.

Хәдичә фермада эшли башлый. Аңа коллективка кереп китү, яңа тормыш башлау җиңел булмый. Конфликтлар да булып тора. Хәдичәгә хезмәттәшләре белән уртак тел табарга, намус белән хезмәт итәргә, матур тормыш алып барырга тырышып өйрәнергә туры килә. Тормыш авырлыкларыннан, килеп туган катлаулы хәлләрдән сабак алып, Хәдичә намуслы колхозчыга әверелә. Үзенең бар көчен яраткан эшенә бирә. Бозауларым, сыерларым диеп, ферма юлыннан кайтып керми. Фидакарь хезмәтен күреп, аны хөрмәт итә башлыйлар. Ул хезмәтендә зур уңышларга ирешә. Җитәкчелек керткән яңа хезмәт алымнарын кулланып, намус белән хезмәт итә. Эш урынында аны башкаларга үрнәк итеп куялар.

Хәдичәнең шәхси тормышы да җайлана. Вазих исемле кеше белән гаилә кора, кызы Вәлидә аның янына кайта.

Мәдинә һәм Хәдичә бер авылда яшәп, бер чишмә суын эчеп дус кызлар булып үсәләр. Чая, тырыш, теләсә нинди колхоз эшен үз җилкәләрендә күтәрергә әзер, кайнар йөрәкле яшь кызларны матур киләчәк, бәхетле тормыш көтә кебек. Тик аларны тормыш сынаулары төрле юлдан китәргә мәҗбүр итә.

Мәдинәнең киләчәккә матур планнарын, үз вазыйфаларыннан явызларча файдаланып, кешеләрне рәнҗетүне бернәрсәгә дә санамаган җитәкче җимерә. Ә Хәдичәнең шәхси тормышындагы проблемалар аны ялгыш юлга этәрә.

М. Хәсәнов әсәрендә шуны күрсәтә: бу хатын-кызларны тормыш сынаса да, сындыра алмый. Тормыш каршылыкларын җиңеп, хезмәт фронтында яңа көч, тәҗрибә туплап зур уңышларга ирешәләр.

Автор бу ике образ аша киләчәккә өмет белән карарга чакыра. Мәдинә белән Хәдичә хезмәттәге уңышлары белән моны раслыйлар.

М. Хәсәнов сугыштан соңгы авыр чорларда, ирләрнең юклыгы кискен сизелгән чакта, аларны алыштырырлык, алар башкарган эшне башкарырлык көчле хатын-кызлар образын тудыра. Халык тормышының иң мөһим чыганагы булган хезмәт сөйгән кешеләр генә әсәрнең буеннан-буена үсештә сурәтләнә.

Автор ике героен да яратып яза, аларга җылы мөнәсәбәте укучыга сизелеп тора. Мәдинә белән Хәдичәне ул көчле ихтыярлы, ирләр белән беррәттән эшләүче хезмәт ияләре итеп сурәтли. Сугыштан соңгы кырыс тормыш шартларында авыр физик хезмәтне иңнәренә күтәргән бу хатын-кыз образларын укучы якын итте, аларның фидакарь хезмәтенә сокланды, хезмәт уңышларына куанды. Авторның бу әсәре киң катлау укучылар тарафыннан җылы кабул ителде. Язучы Хәсән Сарьян бу әсәрне түбәндәгечә бәяләде: «М. Хәсәнов колхоз тормышын, кешеләрен, эш шартларын белеп яза. Ә белеп язылган әйбер һәрвакыт ышандыра» (2, 6).

Роман-дилогиядән аңлашылганча, Мәдинә образы хезмәт процессында ачыла. Хәдичә образы исә башта шәхси планда, соңрак хезмәткә мөнәсәбәттә тасвирлана. Хезмәтне шәхси тормыштан өстен кую совет чоры язучылары иҗатына хас күренеш булды. М. Хәсәнов та моннан читкә китә алмаган.

М. Хәсәнов үз заманы геройларының тормыш-көнкүрешен, өмет-максатларын яхшы белә, шуңа да аның әдәби геройлары – Мәдинә һәм Хәдичә – психологик яктан да оста тасвирланалар.

Һәр заманның үз герое бар. Ул үз проблемалары белән яши, чор каршылыклары белән көрәшә, шул көрәш барышында язучы аның эчке дөньясын, әйләнә-тирә кешеләре белән үзара бәйләнешне, геройның

кешелек сыйфатларын алгы планга куеп сурәтли. М. Хәсәновның «Саф җилләр» роман-дилогиясендә Мәдинә образы тормыштагы төрле каршылыклар аша үтеп, нык ихтыяр көчен күрсәтеп, укучының хөрмәтен казана. Әлеге образ һәркемне киләчәккә ышаныч белән карарга, һәртөрле каршылыкларны җиңеп яшәргә чакыра.

ӘДӘБИЯТ

1. Хәсәнов М. Саф җилләр / М. Хәсәнов. − Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. − 368 б.

2. Заһидуллина Д. Әдәби әсәр: өйрәнәбез һәм анализ ясыйбыз / Д. Ф. Загидуллина, В. Р. Аминева, М. И. Ибраһимов. – Казан: Мәгариф, 2007. – 112 с.

Р. Р. Шарифзянова
Казань

ТВОРЧЕСТВО ФАУЗИИ БАЙРАМОВОЙ В АСПЕКТЕ ТЕОРИИ «ВОЗМОЖНЫХ МИРОВ» (На основе рассказа «Күл балыгы»)

Семантика возможных миров на протяжении долгого времени развивалась и изучалась в эпистемической логике финского философа Я. Хинтикка. В интерпретации Я. Хинтикки возможные миры – это понятие не онтологическое (нечто отличное от реального мира), а эпистемологическое (другой вариант видения реального мира). И если у Я. Хинтикки возможный мир выступает в качестве логико-семантической основы его философских исследований, то в художественной области возможный мир предстает в поэтически-образном воплощении. Правомерность использования понятия возможного мира относительно творчества Ф. Байрамовой исходит из ее отличительной манеры литературного повествования. Повышенный психологизм, сознательная субъективизация возможных миров, воссоздание неправдоподобных, иногда нанизанных один на другой возможных миров, слияние позиций автора и персонажей, изобилие философских и нравственных идей – вот основные выдающиеся черты произведений Ф. Байрамовой.

Материалом для исследования семантики возможных миров в прозе Ф. Байрамовой мы избрали рассказ-фэнтези «Күл балыгы» (1984). Небольшой по содержанию, но глубокий по смыслу рассказ повествуется от первого лица, где главным героем выступает ирреальный персо-

наж – Күл балыгы кызы. Сюжет однолинейный. Хронотоп ограничен несколькими элементами: Мир озера (Күл дөньясы) – Земной мир (Җир дөньясы) – Мир голубого тумана (Зәңгәр томан иле). Это есть объекты, вокруг которых локализуются основные события. (При осмыслении они принимают символичную нагрузку). В экспозиции Күл балыгы кызы по воле судьбы оказывается в Мире озера, завязкой является появление в ее жизни Человека из Земного мира, конфликт назревает от возникшего чувства любви к Человеку, что вызывает внутреннее и внешнее противостояния, напряжение нарастает при осознании чувства безысходности и внутреннего одиночества, кульминацией становится предательство Человека, следует развязка – не в силах противостоять природе реального мира – природе Человека, главного героя постигает необратимая погибель.

Варианты возможных миров, созданных автором, можно определить как действительные-возможные миры, это Мир озера, Земной мир, Мир голубого тумана. Таким образом через коллизею главного героя, являющегося интегратором всех трех миров, через психологический поток его мыслей, через преломления событий его сознанием создается возможный мир – Мир мыслей (Сурәтләр дөньясы): «Зиһенемә кинәт сурәтләр дөньясы кереп тулды... Сурәтләр дә өзек-өзек, бик буталчык, ләкин минем хәләтемә бик якын... Шул сурәт су өстендә чайкалып тора, шул сурәт су төбенә төшә, шул сурәт минем аңыма үтеп керә... » (1, 209, 211). Разделение действительных миров довольно контрастно, они в корне отличаются по типу своего существования. Күл балыгы кызы дает оценку каждому из них исходя из своего мировоззрения.

«Мин үземнең бу күлгә ничек килеп эләгүемне хәтерләмим... Мин әле башта үземнең балык икәнемне дә белмәдем. Мин башта аларның барысы кебек идем. Салкын күл төбенә төшеп ятулар, үлән арасыннан уйнаклап йөзеп узулар миңа бик ошый иде» (1, 209), – так Күл балыгы кызы вспоминает первые моменты своего существования. Да, вначале присутствует внутреннее спокойствие духа, Мир озера кажется вполне привычным и родным до тех пор, пока Мир Мыслей новой волной не переполняет внутенний мир героя: «Ләкин бу юлы башка сурәтләр, мин бөтенләй күрмәгән, белмәгән сурәтләр иңде... Бу минем өчен искиткеч тын, искиткеч шомлы дөнья иде. Агачлар арсыннан кинәт... балык та түгел, мин кем икәнне белми торган, ләкин шулкадәр гүзәл бер зат йөгереп килеп чыкты». Картина Земного мира и встреча с людьми еще больше пробуждает Мир мыслей героя, тем самым проявляя его оценку человеческому миру в эмоционально-образной форме: «Җир өстендәге

тормыш та бик сәер икән. Бераз гына күл балыклары тормышына да охшаган. Алар да, безнең кебек, вакыты җиткәч, җыелышып ашыйлар, без йөзәбез, ә алар һаман каядыр ашыгалар, йөгерәләр. Уйларындагы сурәтләрдә алар гел парлы, алар балыклардан җүләррәк, хислерәк, бәхетлерәк, ахры» (1, 211).

События вокруг героя развиваются динамично. Неожиданно обнаружив отличность от других обитателей мира, в котором фактически существует, Күл балыгы кызы начинает осознавать свое одиночество: «Нигә кешеләр уйларны күрә белмиләр икән?! Аларда бит минем ялваруым, сагышым, куркуым, теләкләрем, минем җаным. Мин алар кебек сөйләшә белмим, мин уйлыйм гына, мин яшим генә, саташа-саташа, сагына-сагына, күлегез төбендә яшим мин, кешеләр!.. Ләкин... минем янга беркем дә төшми» (1, 217). Уникальность проявляется как во внешних очертаниях: «Юк, мин кешегә охшамаганмын. Куркыныч зур яшькелт күзләр, ялварулы караш... Һәм бөтенләй чит тән. Күккә таба сузылган куллар. Һәм... балык койрыгы. Йа Күгем!» (1, 213), так и во внутреннем поведении, в частности в умении мыслить и видеть Мир мыслей: «Мин балык та түгел, кеше дә түгел. Мин уйлый беләм, аларның уйларын күрә беләм, тик араларында яши алмыйм...» (1, 212). Дисгармония героя с окружающим миром рождает в ее сознании – в возможном мире – Мир голубого тумана, где среди себеподобных она могла бы спастись от удушающего ее одиночества: «Бер мизгелдә караңгы күкне, андагы якты нокталарны күреп алам. Хәтеремне телгәләп, кинәт аңымда яшен яшьни. Күктәге якты нокталар бер якынаялар, бер ерагаялар, кинәт зураеп, зәңгәрләнеп, тоташ бер күлгә әйләнәләр. Юк, ул күл дә түгел, ул тоташ зәңгәр томан, шунда ук минем кебек үк балыклар йөзә. Ләкин алар мин күреп өйрәнгән күл балыклрына охшамаганнар. Йөзләре нәкъ теге җир өстендәге затларныкы кебек, әле алардан да гүзәлрәк, нәфисрәк. Ап-ак куллары да бар. Әнә мине дә үзләре янына чакыралар...» (1, 210).

Идея того, что возможный мир всегда предполагает оппозицию действительного мира, очень важна. Благодаря этому признаку, можно выделить и некоторые другие явления и литературные формы, например, такие как прием потока сознания. Поток сознания, воплощающий возможный мир – Мир мыслей главного героя, создает возможность для читателя как бы «подслушать» свой опыт в сознании персонажей. Отклик внутреннего мироощущения и сопереживание динамичному развитию потока чувств героя являет перед нами его образ архетипа. Как объясняет швейцарский философ и основоположник аналитической психологии

Карл Густав Юнг, архетипы «не имеют определенного происхождения... архетипы вплывают в наш практический опыт, – они одновременно образы и эмоции... заряженный эмоцией образ приобретает сакральность (нуминозность) или психическую энергию, он становится динамичным, вызывающим существенное последствие… это не просто имена и даже не философские понятия. Это куски самой жизни, образы, которые через мост эмоций интегрально связаны с живым человеком» (6).

Противостояние и в то же время переплетение действительных миров и возможного мира в полной мере раскрывает личную трагедию героя, которая в определенной мере и окраске отражается в общечеловеческом бытие. Герой проходит путь прозрения духа от утраты былых идеалов до надежды на обновление духа: «…Җаным күккә тарта... Бу салкын Җирдән, кешеләрдән, гомеремә хуҗа булып торган күл төбеннән һаман ераклашам, китәм. Биредә узган гомердән бер генә сурәт кала – Ул. Мин аңа кайту өчен китәм. Язларында – тамчы булып, җәйләрендә – дулкын булып, төннәренә наз булып кайтырмын әле мин аның... Җирдәге бердәнбер кешенең... зиратына сандугач булып кайтырмын... Барыбер кайтырмын...» (1, 228–229).

Проза Ф. Байрамовой обладает огромным оценочным потенциалом, тем самым позволяя читателю воссоздать личное отношение к глубинным проблемам бытия. Исследование рассказа-фэнтези «Күл балыгы» в аспекте теории «возможных миров» подводит к выводу, что любое живое существо, будь то Человек или животное, является частью природы Бытия. И жить ему необходимо сообразно со своим предназначением, сохраняя гармонию и баланс, как внутри себя, так и в природе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байрамова Ф. Күнел карлыгачларым: Повестьлар / Ф. Байрамова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 272 б.

2. Нигматуллина Ю. Г. Национальное своеобразие эстетического идеала / Ю. Г. Нигматуллина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970. – 211 с.

3. Хинтикка Я. Логико-эпистемологические исследования / Я. Хинтикка. – М.: Прогресс, 1980. – 445 с.

4. Целищев В. В. Философские проблемысемантики возможных миров / В. В. Целищев. – Новосибирск: Наука, 1977. – 189 с.

5. Шамсутова А. А. Фаузия Байрамова прозасы (фәлсәфи-эстетик карашлар, образлар системасы, психологизм һәм мотивлар). / А. А. Шамсутова – Казан, 2005. – 100 б.

6. Янг К. Г.: http://jungland.ru/arhetip

А. Я. Янмурзина
Болгар

ЖАНРОВАЯ СИСТЕМА ПОЭЗИИ МУСЫ ДЖАЛИЛЯ И ИЗУЧЕНИЕ ОДНОЙ ИЗ ЕЕ ОСОБЕННОСТЕЙ

Вопрос о литературных жанрах является одним из самых сложных в теории литературы. На сегодняшний день в науке не существует единого, принятого всеми учеными определения литературного жанра: работы различных теоретиков содержат в себе разные, не идентичные друг другу формулировки этого понятия.

В «Литературном энциклопедическом словаре» дается следующее понятие жанра: «Жанр литературный (от французского – род, вид), исторически складывающийся тип литературного произведения (роман, поэма, баллада и т. д.); в теоретическом понятии в жанре обобщаются черты, свойственные более или менее обширной группе произведений какой-либо эпохи, данной нации или мировой литературы вообще» (7, 106–107).

Определение термина жанра излагают различные литературоведы: Б. Томашевский, Г. Л. Абрамович, Л. И. Тимофеев, Г. Н. Поспелов, Н.А. Гуляев, В. В. Кожинов, И. В. Стеблева и др.

«Понятие жанра объединяет группу текстов, имеющих общую поэтическую систему, которая фиксирует стабильную связь постоянных признаков формы и определенного содержания в одну и ту же эпоху», – определяет И. В. Стеблева (9, 3–8).

«Изучение лишь отдельных жанров, вне попытки создать их систему, не может привести к положительным результатам. Без сопоставления одних жанров с другими трудно выяснить своеобразие каждого из них» (8, 271). Это и объясняет необходимость изучения стихотворных жанров в комплексе, как целостной системы.

«Любая система, как целостность, имеет свои элементы, которые настолько тесно связаны друг с другом, что выступают по отношению к окружающим условиям и другим системам как нечто единое. Элемент системы суть минимальная единица в составе данного целого, выполняющая в нем определенную функцию.

Каждая система может выходить, как известно, на более обширную организацию и становится ее подсистемой (компонентом, элементом), так же как любая подсистема может, при необходимости, рассматриваться как самостоятельная система с присущей ей внутренней целост-

ностью составляющих ее частей, устойчивой упорядоченностью, автономностью и своими собственными связями со средой», – пишет А. Шарипов (10, 194).

Существует понятие «жанровое мышление» и жанровое восприятие». Жанровое мышление требовало от автора выполнения в своем произведении всех нормативов, предусмотренных поэтикой данного жанра. Муса Джалиль, продолжая традиции татарской литературы с древних времен, писал в таких жанрах, как газель, касыда, рубаи, кытга, парча, мадхия, марсия, насихат, хикмат, баллада, поэма, песня. Жанр, являясь системой, составляет не только формальные структуры, образованные по иерархии, но и организует особенную композицию, архитектонику, ансамбль произведения и творит музыкальную тональность звука.

Если все так сложно и проблематично, почему писатели не могут писать свои произведения без жанра, то, что они хотят поведать читателям в своих книгах? Возникает такой недоуменный вопрос.

Основным критерием системы жанров является целостность, единство цели. Если поэт в стихотворении не отразил целое, как каплю из океана, то без целого, как в круге, не будет центра.

«Поэзия есть высший род искусства», – писал В. Г. Белинский... – Всякое другое искусство более или менее стеснено и ограничено своим материалом, в котором оно проявляется (живопись, архитектура, скульптура, музыка и т.д.), поэзия же выражается в слове, которое и звук, и картина, и представление, и мысль... Поэтому поэзия заключает в себе все элементы других искусств... представляет собой ценность искусства... и, объемля собой все его стороны, заключает в себе ясно и определенно все его различия. Все элементы жизни и поэзии слиты в живое единство» (16, 9).

Когда изучается и анализируется система жанров поэзии Мусы Джалиля, надо исходить из вышесказанного. Исследователь творчества М. Джалиля Н. Г. Юзеев пишет: «Поэт, раскрывший в своем творчестве душу народа своим искусством, подтвердил жизненность поэтического мира называемой «традицией Джалиля» (5, 65).

Традиция Джалиля… В чем его суть, особенность, точка зрения системы жанров? Чтобы это понять приходят на помощь слова самого поэта: «Песни мои остались, разматываясь от клубка жизни на моем пути» (построчный перевод) (4, 32).

Если уместно такое сравнение, жанр, как единая система, настроена на музыкальную тональность. Произведение упорядочивается,

пройдя свой процесс развития. Необходимо изучение этих закономерностей в процессе исследования системы жанров поэзии Мусы Джалиля, обращая внимание на его различия от других поэтов, на его особенности. Особого внимания заслуживает его стремление к синтезу, соединение конкретного обыденного явления с образом мечты (но не вымысла), творение гармонии. Поэтическое мышление поэта нужно изучать теоретически на научной основе. Жанр поэзии творился в его стихах не по готовым штампам (калып), а в самой гуще обыденной жизни. Обычно его поэзию представляем в героическом ореоле. Но были у него трудные времена…

Ночной простор. Я жгу костер.
Вокруг туман... я одинок – ...
Огонь, светящийся во мгле,
Заметят ли, найдут ли?
На звук, летящий по земле,
Ответят ли, пройдут ли? (3, 102).

Это стихотворение 1930-ых годов «Одинокий костер». Во мгле одинокий поэт зажег огонь… «Сама это способность задуматься над окружающим, ощутить дыхание бытия, говорила о глубине его поэтического «Я». Он создал свой образный мир, создав «круг света», высветив из обыденной жизни то поэтическое, которое обычно не замечается. Особенно в жанре песни умел увидеть образно невидимый обычному взгляду. Это был человек художественного склада и темперамента, именно поэтически отзывающийся на все впечатления бытия» (1, 24). Его поэтическая отзывчивость, как струна музыкального инструмента отзывалось на все вокруг его. В нечеловеческих условиях фашистского плена и перед ожиданием смертной казни Джалиль не утратил способность поэтически отзываться на все происходящее вокруг него и внутри своей души. Этим мы обязаны, что имеем «Моабитские тетради». Ведь птицы, даже соловей в неволе не поет. Само поэтическое творчество он воспринял, как способ победить смерть, чтобы песни могли жить и после смерти на родной земле.

Что значит мыслить жанром и ориентироваться на его законы? Предписательной силы жанр не имеет, но тогда какой смысл приобретают традиционные определения? Наибольшую сложность в этом предоставляет поэзия. Исследователи недостаточно четко определились, какова роль жанра внутри лирического произведения, как только внимание перемещается на уровень текстов, красиво написанные жанровые ярлыки

отказываются работать – становятся очевидными отсутствие внятного понимания, что такое жанровый анализ, и неадекватность наполнения категории жанра задачам такого анализа. Потому что жанр стихотворения для автора является не исходной точкой, а итогом творчества.

Стихотворение, двигаясь от первого слова к последнему, может включать в лирический сюжет самые разные жанровые элементы – ведь в качестве жанровых могут опознаться как определенные лирические, ситуации, так и отдельные мотивы. Но когда лирический сюжет завершен и стихотворение состоялось как целое, всегда оказывается, что этот сюжет завершен определенным способом, по которому опознается жанр. Жанр как бы инструмент прочтения текста.

«Жанровый анализ стихотворений – сложная задача... Нет готовых жанров. Поэтому главная творческая проблема – дорастет ли личное, случайное, мелкое до всеобщего, универсального, жанрового. Именно жанр типологизирует, обобщает частный опыт, делает из мимолетного взгляда на вещь ракурс взгляда, способ мировидения. Контакт с жанром заставляет поэта более глубоко вглядываться во внутренний мир лирики, исключать из него случайные элементы.

Поэт не начинает с выбора жанра, а приходит к жанру через выбор предмета высказывания в ряду себе подобных, в результате чего «включается» своеобразный механизм подсказки жанром следующего слова и способа завершения в целом.

…Каждое произведение должно быть не отнесено к жанру, не втиснуто в классификационную ячейку… Каждый жанр – это особый тип, способный строить и завершать целое. Важно увидеть в этом явлении главный принцип функционирования жанров, на основе которого во многом и строится современная жанровая теория», – пишет исследователь теории жанров, литературовед В. Козлов (6, 216–221).

Изучение творчества поэта на научной основе, в системе жанров позволяет охватить все в целостности, т.е. «увидеть лес, а не только отдельные виды деревьев». Поэзия Мусы Джалиля – это целый мир. Идеал образа поэта по традиции идет от Г. Тукая, который писал в стихотворении «Булмаса» («Что за цена красе твоей?»):

Сурәтеңнең иң чыны, бел, шагыйрьнең күңлендәдер,
Көзгедән чын төсеңне күрмисең, ул булмаса.

(Лишь в пламенной душе поэта твой образ истинный сокрыт –
В холодном зеркале, поверь, твоих живых примет не будет) (11, 178).

«Что такое поэт? Человек, который пишет стихами? Нет, конечно... Он пишет стихами, т.е. приводит в гармонию слова и звуки, потому что он – сын гармонии, поэт. Что такое гармония? Гармония есть согласие мировых сил, порядок мировой жизни... Космос – устроенная гармония, культура. Мировая жизнь состоит в непрестанном созидании новых видов... Гармония дает им образы и формы.

Поэт – сын гармонии; и ему дана какая-то роль в мировой культуре. Три дела возложены на него: во-первых, освободить звуки из родной безначальной стихии, в которой они пребывают, во-вторых, привести эти звуки в гармонию, дать им форму, в-третьих, внести эту гармонию во внешний мир (2, 162).

«Исходя из требований жанра (например, в поэме “Письмоносец”), необходимо найти “точку освещения”... Форма жанра связана с содержанием поэмы. Форма упорядочивает, отсекая как лишнее, то, что напрямую не связано с главными героями, высвечивая главный поэтический замысел». Обращая особое внимание на поиск закрепленный традицией систему жанра, связь сюжетной линии с поэтическими образами произведения», – писал Н. Юзеев в монографии (12, 197). Этого поэт достигает, сделав народные песни лейтмотивом всей поэмы.

Песни в поэзии М. Джалиля в его целостной системе жанров составляют особую подсистему. Г. Кашшаф в своей монографии «Муса Джалиль» подробно проанализировал его песни и отметил, что они являются определяющим жанром. Песни в его последних стихах достигают высоты и объема симфонического звучания («Последняя песня», «Мечта», «Любимой», «Мои песни»:

Песни, в душе я взрастил ваши всходы,
Ныне в отчизне светите в тепле.
Сколько дано вам огня и свободы,
Столько дано вам прожить на земле.

«Поэта именуют «хикмэт иясе» – творцом мудрого слова в стихах (в таком смысле можно передать это татарское выражение о поэте импровизаторе – *А. Я.*), – отмечатает Н. Юзеев (14, 15). Муса Джалиль в стихотворении «Последняя песня» выражая свое состояние, пишет «Я знаю...» (4, 100). Поэт сначала осознает, познает все это разумом, а потом в ощущениях, переживаниях и, опираясь на жизненный опыт, в этом пламене страстей и переживаний творит свой особый поэтический мир. Многие его стихи загорелись из искры раздумий, озарений. И эти поэтические мысли сами воспламенялись из искры чувства любви.

«Слово рождается у поэтов «мудрым разумом» (хикмәт белән) (подстрочный перевод наш), писал поэт-просветитель Акмулла» (16, 87). В этом древнем восточном жанре хикмет творили такие поэты, как Ясави, Бакыргани, Мауля Колый и др. Так в виде предварительной гипотезе можно выделить в поэзии М.Джалиля стихотворения, написанные в жанре хикмэт: «Один совет», «О героизме», «Дуб», «Четыре цветка», «Поэт», «Рубашка», «Волшебный клубок». Жанр – это как бы инструмент прочтения текста как целое (т. е. как в каждой капле отражается океан). Чтобы попытаться понять суть жанров поэзии – его жизненность, то само слово «стихотворение» это раскрывает: стихо – творение, творение стихов. Необходимо теоретическое изучение на научной основе этих закономерностей в процессе исследования системы жанров поэзии М. Джалиля, обращая внимание на различия от других поэтов, на его особенности.

В жанровой системе поэзии М. Джалиля есть такая определенная особенность, которую он сам выделил в предисловии «От автора» к своей драматической поэме. Он написал: «Элементы реальности, сливаясь с элементами фантастическими, образуют синтез. Это и есть особенность, отличие данного произведения... Синтез, взаимодействие реальности и фантастического... Объединяя эти два момента, я стремился к гармонии» (13, 125). Так в своих произведениях поэт, организуя систему жанров в целостность, объединяя реальные и легендарные образы с помощью синтеза жанров, находит точку освещения и, как лучом света, дает сияние всему вокруг. «В песне зажег я огонь...» (3, 294). Уходя, поэт оставляет свет.

Итак, система жанров поэзии Мусы Джалиля служит одной цели, главной цели поэта – рождению, «достижению гармонии».

ЛИТЕРАТУРА

1. Воздвиженский В. Поэзия Мусы Джалиля. Литературный портрет. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. – 120 с.

2. Блок А. Собрание сочинений. Т. 6. – М., 1971.

3. Джалиль М. Сочинения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1962. – 607 с.

4. Джалиль М. Сочинения в пяти томах. Т. II. – Казан, 2006, – 382 с.

5. История татарской литературы в шести томах. Т. V. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – 544 с.

6. Козлов В. О жанровом анализе поэтического произведения // Вопросы литературы, 2011. – № 1. – С. 208–237.

7. Литературно-энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987 . – 751 с.

8. Поспелов Г. Н. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1978. – 349 с.
9. Стеблева И. В. Введение // Теория жанров литератур Востока. Сб. статей. – М.: Наука, 1985. – С. 3–8.
10. Шарипов А. Зарождение и становление системы стихотворных жанров в древнетюркской и тюрко-татарской литературе (VII–XIV вв.) – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – 364 с.
11. Тукай Г. Стихотворения: Пер. с татар. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.
12. Юзеев Н. Современная татарская поэзия. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1973.
13. Юзеев Н. Поэмы Мусы Джалиля. – Казан: Изд-во Казан. ун-та, 1960. – 341с. (на тат. яз.)
14. Юзеев Н. Искусство татарского стиха. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. – 304 с.
15. Акмулла М. Стихи. – Казан. – 1981. (на тат. яз.)
16. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. – Т. V. – 1954.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

А. М. Гайнетдинов
Казан

ТӘҺСИ ТАРАФЫННАН КУКМАРА РАЙОНЫНА ОЕШТЫРЫЛГАН ЭКСПЕДИЦИЯЛӘР

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә Кукмара районына караган күп кенә фольклор, музыкаль, археографик материаллар саклана. Алар, нигездә, төрле елларда оештырылган фәнни экспедицияләр вакытында халыктан җыелган. Институт оешканнан алып бүгенге көнгә кадәр анда эшләүче галимнәр Татарстанның бөтен районнарында һәм татарлар яшәгән һәр җирдә диярлек булырга өлгерделәр. Кайбер төбәкләргә бер генә түгел, ә бик күп мәртәбә экспедицияләргә баралар. Шул исәптән, гүзәл Кукмара якларына да.

Кукмара районына Институтның иң беренче фольклор экспедициясе 1951 елның июнь-июль айларында оештырыла. Аны атаклы галим Хәмит Ярми җитәкли. Экспедициядә түбәндәге Институт хезмәткәрләре катнаша: Халидә Гатина, Эдуард Касыймов, Наил Гыйззәтуллин, Салих Гарипов, Сания Шәмсетдинова, Мәрва Богданова.

Районга поезд белән килеп җиткәч, фольклор материал җыю эшен алар Кукмараның үзеннән башлыйлар. Кукмара бистәсендә яшәүчеләрдән күп кенә материал җыялар (барлыгы 679 кыска һәм сюжетлы җырлар, 2 бәет, 2 экият, 1 истәлек) (1, сак. бер. 1–6).

Шуннан соң фольклорчылар төркемнәргә бүленеп, авыллар буенча таралалар. Экспедиция җитәкчесе Х. Ярми хатыны Х. Гатина белән Туембаш, Мәмәшир, Мәчкәрә, Янил, Чура, Кушкетбаш авылларында булып, барлыгы 628 кыска җыр, 14 сюжетлы җыр, 6 уен җырлары язып алалар (1, сак. бер. 2).

Э. Касыймов, Н. Гыйззәтуллин һәм М. Богдановалар бер үк авылларда йөриләр. Алар Зур Кукмара, Янсыбы, Байлангар, Янил, Ядегәр авылларында булалар. Э. Касыймов белән Н. Гыйззәтуллин барлыгы

7 әкият, 4 истәлек, 1 бәет, 549 кыска һәм сюжетлы җырлар, 7 уен язып алып кайталар (1, сак. бер. 6). М. Богданова берүзе генә 245 кыска һәм сюжетлы җырлар, 2 халык уены, 5 балалар уены язып алырга өлгерә (1, сак. бер. 5). Экспедиция барышында алар халык арасында төрле темаларга әңгәмәләр уздыралар, комсомол оешмаларына агитация-пропаганда эшләрен алып баралар. Колхозчы картлар арасында Э. Касыймов тарафыннан алты, Н. Гыйззәтуллин тарафыннан дүрт лекция укыла. Шулай ук бу вакытта печән өсте булганлыктан, кайбер кешеләргә печән әзерләүдә дә ярдәм итәләр (1, сак. бер. 6). Димәк, Институт хезмәткәрләре фольклор материалларын җыю белән генә чикләнмичә, авыл халкы арасында агарту эшләрен дә алып барганнар, эшләрендә ярдәм итешкәннәр.

С. Гарипов Туембаш, Зур Сәрдек, Чишмәбаш, Купка, Янил, Чура, Вахит авылларында булып, барлыгы 445 кыска һәм сюжетлы җырлар, 3 әкият язып ала (1, сак. бер. 4). С. Шәмсетдинова шулай ук бу авылларда булып һәм Күшкетбаш авылына да кереп, барлыгы 231 кыска һәм сюжетлы җырлар, 1 бәет, 1 әкият, 1 истәлек, 1 җырлы уен язып алып кайта (1, сак. бер. 3).

Шулай итеп, Институт хезмәткәрләре ике ай буе, коеп яуган яңгырларга, кыздырып торган кояшка карамыйча, фән өчен бик кыйммәтле күпсанлы халык авыз иҗаты әсәрләре җыеп йөриләр. Киләчәктә, алар алып кайткан фольклор материалларының күбесе «Татар халык авыз иҗаты» томлыкларында дөнья күрә.

Г. Ибраһимов исемендәге ТӘҺСИ хезмәткәрләре Кукмара районында фольклор гына түгел, археографик материаллар җыю өчен дә күп тапкыр фәнни экспедицияләргә чыгалар.

Хисаплардан күренгәнчә, иң беренче мәртәбә бу районга археографик материал җыю өчен Институт хезмәткәре Рафис Әхмәтов тарафыннан 1977 елда оештырыла. Ул Югары Өскебаш авылында йөреп, шактый гына борынгы кулъязма һәм басма китаплар җыеп кайта.

1978 елның июль аенда Әнвәр Шәрипов Кукмара районының Күкшел, Мәчкәрә авылларына бара һәм күп кенә археографик материал таба.

Шул ук елда Р. Әхмәтов кабат Кукмара районына юл тота. Бу юлы ул Битләнгер авылында фәнни экспедициядә була һәм, әлбәттә, буш кул белән генә кайтмый.

Шулай ук 1978 елда Г. Гыйниятуллин Түбән Өскебаш авылына бара. Ул да берникадәр борынгы кулъязма һәм басма китаплар табу бәхетенә ирешә.

Институтта эшләүче күренекле галим Марсель Әхмәтҗанов 1984 елда Кукмараның үзендә, Өлге, Пычак авылларында булып, күп кенә борынгы кулъязмалар һәм сирәк китаплар таба, борынгы кабер ташларын өйрәнеп кайта. 1985 елда ул тагын Березняк (Бучирмә), Камышлы, Киндеркүл, Адай авылларына бара һәм бик күп «хәзинә» җыеп кайта.

1985 елның май аенда Р. Ягъфәров Кукмара районының Адай авылына барып, борынгы кулъязмалар һәм сирәк китаплар җыя.

90 нчы елларда әле тагын тел белеме галимнәре дә Кукмараның кайбер авылларында диалектология буенча шактый күп материал җыеп кайталар.

2011 елның июлендә Институт тарафыннан кабат Кукмара районына экспедиция оештырыла. Шуны да әйтергә кирәк: әлеге фәнни экспедиция комплекслы була. Анда фольклор, археография, тел, сәнгатькә караган материалларны җыючылар да чыга. Шуңа күрә шактый күп материал җыела. Борынгы кулъязма һәм сирәк китаплар гына 300гә якын берәмлек табыла.

Барлык материаллар да Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә бик кадерләп кенә саклана. Чөнки, беренчедән, алар татар халкының кыйммәтле мирасын тәшкил итә, икенчедән, бу материаллар Институт хезмәткәрләре тарафыннан бик күп авырлыклар, тырышлыклар белән, тир түгеп җыелган.

ӘДӘБИЯТ

1. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге: 41 ф., 42 колл., 1 папка.

К. Р. Идрисова
Казан

«СУГА БАТКАН ГАЙШӘ» БӘЕТЕНЕҢ ВАРИАНТЛАРЫ

Бәет – профессор М. Бакиров биргән билгеләмә буенча, – гарәп сүзе: аның ике мәгънәсе бар: 1) гарәп-фарсы һәм төрки халыкларның язма поэзиясендә ике юлдан тора торган строфа; 2) татар фольклорында ул халкыбызның үзенә генә хас булган һәм аннан башкортларга да кергән лиро-эпик жанр атамасы. Монда шуны да искәртеп үтәргә кирәк: төрки халыкларның үз телләрендә дә «бәй» – «бой» һәм «эт» – «өт» дигән сүзләрдән кушылып ясалган «бәй-эт» («бой-эт») дигән термин бар. Ул да

«көйләп әйтү» яки «көйле хикәят» дигәнне белдерә. Димәк «бәет» жанрының атамасын төрки җирлектә дә аңлатып була икән.

Бәет фаҗигале һәм гыйбрәтле вакыйгалар, шулай ук гадәттән тыш хәлләр уңае белән чыгарылган шигъри әсәр. Ул телдән әйтелә яки көйләп башкарыла. Эчтәлекләренә карап бәетләр фаҗигале, героик һәм комик төрләргә бүленәләр. «Рус-француз сугышы бәете» , «Урта Тигәнәле бәете». « Аючы Дәүли», « Суга баткан Гайшә» бәетләре моңа мисал булып торалар (1, 28; 2, 84).

Күрүебезчә, без тикшерә торган «Суга баткан Гайшә» бәете хәтта кыска сүзлек билгеләмәсендә дә атап үтелә. Бу факт әсәрнең бәет жанрының типик үрнәкләре рәтендә йөрүе турында сойли.

Бәет, дөрестән дә, татар халкы яши торган барлык төбәкләрдә дә киң таралган. Татарстан турында инде әйтеп тә торасы юк. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә әсәрнең фольклор экспедицияләре вакытында Мордва Республикасында, Оренбург, Ульянов, Горький, Новосибирск, Пермь, Свердловск өлкәләрендә, Иркутск, Алматы шәһәрләрендә язып алынган (еш кына көе белән), яисә җыр дәфтәрләреннән күчерелгән текстлары саклана (6, 324–325). Ә матбугатта аны моннан бер гасыр элек (төгәлрәге, 1913 елда) Хуҗа Бәдигый үзенең «Халык әдәбияты: Бәетләр» җыентыгында «Баткан Гайшә» исеме белән бастырып чыгарган (3, 144–145). Менә ул текст:

«Чәһәршәнбә көн кер юарга ник җибәрдең, әнкәем?
Барма, Гайшә! дигән булсаң, бармас идем, әнкәем.
Кулымдагы көмеш йөзек көнгә каршы эридер,
Тал чыбыктай зифа буем су төбендә черидер.
Өстемдәге камзулымны элеп куйдым казыкка;
Зифа буем үскән икән балыкларга азыкка.
Баткан чакта итәкләрем батадыр да калкадыр,
Муйнымдагы йитмеш тәңкәм су төбенә тартадыр.
Аучы мылтык атадыр да тотене җиргә ятадыр;
Гайшә матур батты дигәч, туе егълап кайтадыр.
Чәһәршәнбә көн мунча яктым, башым-күзем юарга;
Чәһәршәнбә көн кер чайкадым газиз башым җуярга».

Бу әсәр Бәдигый җыентыгыннан соң дөнья күргән барлык бәет китапларында урын алып килә. Аларның соңгысы Ф. Әхмәтова-Урманче әзерләгән «Татарский эпос: Баиты – Татар эпосы: Бәетләр» томы. Әлеге ике бәетне чагыштырып карасак, текстларда аерма юк диярлек. Икеөч фонетик үзгәреш: чәһәршәнбә – чәршәмбе, йитмеш – җитмеш, егълап – җылап һәм «йитмеш тәңкә» сүзләре «тәңкәләрем» дип алышты-

рылган. Чөнки «җитмеш тәңкә» гыйбәрәсе бүгенге укучыларга инде аңлашылмый. Электә хатын-кызларның муенса, изү, күкрәкчә, калфак һ. б. ш. бизәнү әйберләренә энҗе-мәрҗән кебек асылташлар белән рәттән көмеш тәңкәләр дә тагыла торган булган. Җитмеш тәңкә кыз бирнәсе булып саналган, шәригать, мәхкәмә кануннары буенча ул бүленергә тиеш булмаган (7, 219; 3, 144–145).

Бәетнең сәнгатьчә камиллеге күзгә ташлана. Анда «көмеш йөзек», «тал чыбыктай зифа буй», «газиз баш» кебек тыйнак, ләкин татар кешесе өчен традицион булып әверелгән сурәтләр, чагыштырулар, эпитетлар бик урынлы кулланылган, ритм төзек: баштан ахыргача 15-15 иҗекле үлчәм (әгәр икеюллыктан дүртьюллык итеп язсаң 8-7-8-7 иҗеклегә әйләнә). Рифмалар тулы аһәңлелеккә корылганнар: эридер – черидер, казыкка – азыкка, калкадыр – тартадыр һ. б. Кыскасы, бәет беренче ишетүдә үк тыңлаучы күңеленә сеңеп бетә. Авылның иң матур кызы суга батып үлү, әлбәттә, кешеләрне тетрәндерә. Һәм әле фаҗигане тагын да тирәнәйтә торган фактор бар: кыз иртәгә туем була дип дәртләнеп, канатланып йөргәндә һәлакәткә юлыга..

Фольклор традицияләре буенча, көчле гашыйклар еш кына бер вакытта һәлак булалар. «Таһир – Зөһрә» дастанын гына искә төшерик. Тыңлаучылар Гайшә вафаты турында уйлаганда, билгеле инде, аның сөйгәне турында да уйланалар. Тормышта шундый хәл булгандырмы-юктырмы, безнең халык иҗатында «Гайшә матур белән гашыйк Камил бәете» дигән тагын бер әсәр барлыкка килә. Аны 1960 елда күренекле фольклорчы Илбарис Надиров Оренбург өлкәсенең Абдуллин районы Габдрахман авылында бер кульязма дәфтәрдән күчереп ала. Дөрес, Г. Ибраһимов исемендәге Институтның фольклор фондында бәетнең 1940 елда ук язылган варианты да бар. Ләкин И. Надиров варианты иң тулы һәм шигъри яктан иң матур булып санала. Шуңа күрә дә унике томлык «Татар халык иҗаты» җыелмасының «Бәетләр» томында әнә шул вариант урын алырга тиеш дип табыла (6, 325–326).

Табигый, ике бәеттә дә күп кенә сюжет элементлары кабатлана. Соңгы бәет беренчесеннән өч мәртәбә диярлек озынрак (15 әр иҗекле 17 юллык). Ул болай башланып китә:

«Гайшә матур үсә торгач Агыйделнең буенда
Басма сынып суга аккан язгы сабан туенда...
...Чәршәмбе кон кер юадыр, атна кичкә туй икән,
Озын чәчле, кара кашлы, нечкә зифа буйлы икән.
...Алтынланган яфрак алка елтыр-елтыр калкадыр,
Артындагы чулпы авыр, су төбенә тартадыр...»

Су буенда балаларның «Гайшә апа суга батты!» дип кычкыруларын ишеткәч, фаҗига урынына Камил йөгереп төшә. Гайшә белән туйлашырга тиеш егет шул үзе икән.

«...Килеп җиткәч, зирәк егет чумган җирен күзлидер,
Тәвәккәлләп суга кереп, чумып-чумып эзлидер.
Мескен егет күп йөргәч, арып талды хәлендин,
Җан сөйгәнен эзли-эзли аерылды җаныңдин.
Зирәк егет Гайшә кызны алыр өчен мал биргән,
Үлсәм дә бер күреп калыйм, диеп суда җан биргән».

Бәеттә, бер яктан, гашыйкларның фаҗигале һәлакәте өчен, кешеләргә хас булган әрнү, үкенү чагылдырыла,икенче яктан, аларның мәхәббәтен романтик биеклекккә күтәрү тенденциясе дә сизелә. Моны бәетнең вакыт ягыннан иң борынгы вариантында тасвирланган җан өшеткеч реаль картиналар фонында тагын да тирәнрәк күрәсең.

Иң беренче вариант дигәнебез 1840 елда төзелгән бер кулъязма җыентыкка теркәлгән. Аны, шуннан алып, профессор Хатип Госман һәм борынгы әдәбият белгече Зәйнәп Максудова үзләре төзегән «Татар әдәбяты тарихына материаллар» исемле җыентыкка керткәннәр (5, 42–44). Аңлашыла инде, андагы барлык текстлар гарәп графикасында, ләкин алар төзүчеләр тарафыннан кириллицага да күчерелгәннәр. Безне кызыксындырган текст «Илаһи бәет» дип атала, әмма кирилл язуында аңа «Суга баткан Гайшә бәете» исеме бирелгән. «Бәетнең бу редакциясе моңа хәтле (ягъни 1967 елга кадәр. – *К. И.*) матбугатта чыкмаган» дигән мөһим искәрмә дә ясалган. 1967 елдан соңгы бәет китапларында да ул күренми. Шулай булгач, бәет белгечләре тарафыннан әсәр әле әйләнешкә кертелмәгән дип уйларга да мөмкин. Хәзер Г. Ибраһимов исемендәге институтта 25 томлы фольклор җыелмасы әзерләнә. Аның 2 томы бәетләргә биреләчәк. Шуны да истә тотып, борынгы текстны биредә тулысынча бирү максатка ярашлырак булачак. Күзәтү уңайлы булсын өчен, строфаларга номерлар куйдык:

1. Зәбид берлән Хәлидкә
Керләр жуып менгердем.
Агун суга төшкәндин соң
«Алла!» диеп тилмердем.

2. Дүшәнбе көн керләр жудым,
Атна кичкә туй гынам,
Агун суга төшкәндин соң
Тимәде лә буйгынам.

3. Әткәемнең туры аты
Тауга каршы жигешле
Без фәкирләр кер жуган көн
Йаман җилләр килешле.

4. Кулымдагы беләзегем
Су төбендә йалтырый,
Әткәй домдан төшкән чакта
Йәш йөрәкем калтырый.

5. И туганым Габделгазиз,
Күрми калдым бән сәне,
Исеңә төшкән вакытларда
Йад әйләгел сән бәне.

6. Кулымдагы йөзек кенәм
Көнгә каршы эридер.
Ак көмештәй сүәк кенәм
Су төбендә черидер.

7. Башымдакы йаулыгымны
Йаман йилләр сүткәндер.
«Бәбкәм кер жуып кайта» дибүк
Әткәем, әнкәем көткәндер.

8. Хәсрәт өчен үскән икән
Бәнем зифа буйларым,
Шадлык белән күрми калдым
Язгы сабан туйларын.

9. Тал чыбыктай зифа буем
Фәлән йергә йеткәндер,
Йефәк берлән үргән сачым
Дулкын бәреб сүткәндер.

10. Кара кытат йөйатымны (?)
.... кимәңез.
Бәнем асыл сүәгемне
Каргалыдан эзләгез.

11. Агун суга төшкәндин соң
Бәнем урыным тар булды,
Кәфен сарыб куймак өчен
Әткәйем, әнкәйем зар булды.

12. Йалгыз кызны кер җуарга
Ник җибәрдең, әнкәйем?
«Китмә» дибүк әйткән булсаң,
Китмәс идем, әнкәйем.

13. Өстемдәге бишмәтемне
Салыб элдем ындырга
Ходай насиб итмәгән икән
Өйгә кайтыб йитмәгә.

14. Агун да суда агыб бара
Гайшәбикә башлары,
Әткәем берлә әнкәемнең
Түгеләдер йәшләре.

15. Дүшәнбе көн керләр жудым
Агун суның йанында,
Хәбибҗамал илереп җылый
Дулкын суккан чагында.

16. Башымдагы ак калпагым
Су өстендә йөридер,
Тулган ай тек нурлы йөзем
Су төбендә черидер.

Шулай итеп борынгы вариантның 16 строфадан торуын күрәбез. Беренчесе бүгенге текстта юк. Керләрне Гайшәнең Зәбид һәм Хәлид исемле кешеләргә юганы әйтелә – әмма аларның кемнәр икәне билгесез.

Икенче строфа шулай ук безгә билгеле түгел иде. Анда кер юган көн чәршәмбе түгел – дүшәнбе. Соңрак күрербез: унбишенче строфа да «Дүшәнбе көн керләр жудым» дип башлана. Димәк, элекке заманда чәршәмбе көндә кер юуга табу булмаган. Ә менә яңарак чорга караган «Гайшә матур белән Камил гашыйк» вариантында «Чәршәнбе көн кер юадыр, атна кичкә туй икән» диелә. Строфадагы «Тимәде лә буй гынам» дигәнне суны буйлый алмадым, чөнки аягым төпкә тимәде, дип аңларга кирәктер.

Борынгы строфаларның өченчесе дә «чәршәмбе көн кер юарга ярамый» дигән шомлану булганын расламый. Фәкыйрьгә кайсы көнне кер юса да, яман җил исә икән. «Хәерчегә җил каршы» мәкалендәге сыманрак.

Дүртенче строфа бик ук аңлашылып бетми. Әткәйнең өйдән (домдан) чыгып су буена төшүе турында сүз барамы?

Бишенче строфа бүгенге текстта юк. Гайшәнең Габделгазиз исемле туганы булган икән, ул аның белән бәхилләшә, бәетләргә хас булганча, васыятен әйтә.

Кайбер үзгәрешләр белән алтынчы строфа бүгенге текстның икенче строфасында кабатлана: су төбендә тал чыбыктай зифа буй түгел, ә ак көмештәй сөяк чери. Ике чагыштыру да бик тәэсирлеләр.

Сигезенче строфада Гайшәнең «шадлык белән күрми калдым язгы сабан туйларын» дип уфтануы өлешчә «Гайшә белән Камил»дә дә кабатлана: «Басма сынып суга аккан язгы сабан туенда».

Тугызынчы строфаның «Тал чыбыктай зифа буй» тәгъбире хәзер дә саклана. Аннан соң килә торган строфада танылмый торган сүзләр бар. Ә «бәнем асыл сөягемне Каргалыдан эзләгез» дигәндә Каргалы исемле елга күздә тотылса, андый бер елга Оренбургтан 18 чакрым төньяктарак, Каргалы бистәсе урнашкан урында Сакмар елгасына коя...

Унберенче строфада Гайшә, үзенең гәүдәсе табылмагач, әти-әнисенең аны кәфен сарып күмәргә зар булуларына кызгану белдерә.

Уникенче строфа тулысы белән диярлек бүгенге бәетнең беренче строфасында кабатлана. Ләкин мөһим бер момент: анда «чәршәмбе көн» бөтенләй телгә алынмый. Акцент Гайшәне кер юарга **ялгызын гына җибәрүгә ясала.** Логика буенча, бу чыннан фаҗиганең төп сәбәбе булырга мөмкин бит. Күрәсең, бәетнең йөзләгән тыңлаучылары, укучылары да шулай уйлаганнардыр, алар хыялда гына булса да ситуацияне «төзәтеп» караганнардыр. 1948 елгы экспедиция вакытында Татарстанның Мөслим районы Октябрь авылында З. Мөэминовтан мондый бер бәет язып алына. Аны шартлы рәвештә «Гайшә белән Фатыйма» дип атыйбыз (4, 353–354).

«Көннәр бик ямьле булса да,
Суның болганган чагы;
Бу ике яшь йөрәкнең дә
Бик тә дәртләнгән чагы.
Гайшә кергәрне чайкады,
Фатыйма бәләкләде;
Фатыйма кер меңгергәндә
Калын бозлар шартлады.
Гайшә чумды боз астына,
Аны бозлар каплады;
Фатыйма керләр күтәреп
Елый-елый атлады».

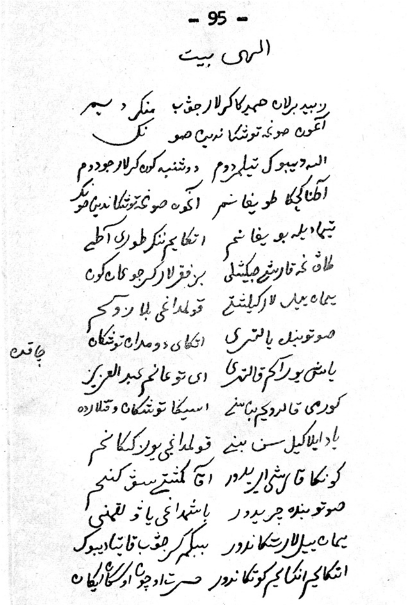

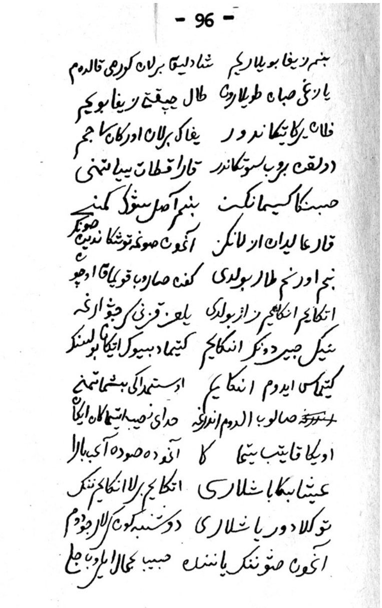

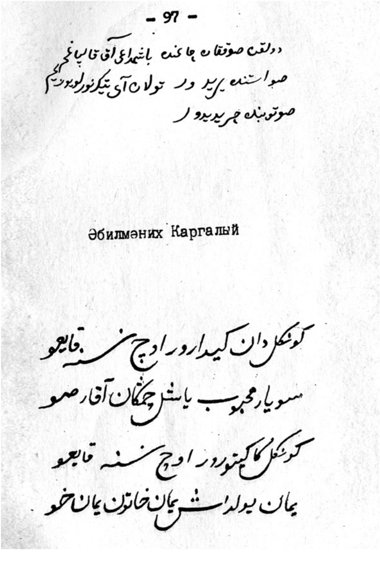

«Гайшә бәете» 1840 елда төзелгән кулъязма җыентыктан алынды (Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана)

Сәнгатьлелек ягыннан бу вариант төп варианттан нык калыша, билгеле. Гайшә кер чайкарга үзе генә төшмәсә дә, финал шул ук: ул су төбенә китеп һәлак була. Күрәсең, бу вариант Гайшәнең «Ялгыз кызны кер җуарга Ник җибәрдең, әнкәем?» дигән үпкәле мөрәҗәгатенә бәйләнештә чыгарылгандыр. Анда «язмыштан узмыш юк» дигән нәтиҗә ясаладыр. Хер, фаҗига булмаса, бәет үзе дә туа алмас иде шул.

Борынгы вариантны күзәтүне дәвам итик. Аның унөченче строфасында «өстемдәге бишмәтемне салып элдем ындырга» түгел, «читәнгә» кирәктер. Мәгънә дә, рифма да шуны сорый. Ундүртенче строфа бүген сакланмаган. Унбишенче строфа да шулай. Ул Гайшә кебек суга батып үлгән Хәбибҗамал исемле башка бер кыз турындагы бәеттән килеп кергән булырга мөмкин. Уналтынчы строфа бүгенге икенче строфаның бик образлы, җан әрнеткеч варианты: су өстендә Гайшәнең ак калфагы йөзеп йөри, ә тулган ай күк йөзе су төбендә чери.

Шушы рәвешчә, кыскача чагыштырулар да «Суга баткан Гайшә» бәетенең вариантлары арасында эчтәлек җәһәтеннән дә, текстологик һәм поэтик яктан да бик күп уртаклыклар һәм үзгәлекләр булуын күрсәтә. Аерым бәетләрнең вакытлар үтү белән ничек үзгәрүен, эволюция кичерүен аңлауда бу бик гыйбрәтле мисал.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият белеме сүзлеге / Төз.-ред. А. Г. Әхмәдуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 238 б.

2. Бакиров М. Х. Үзенчәлекле жанр буларак бәетләр / М. Х. Бакиров // А. Г. Яхин, М. Х. Бакиров. Фольклор жанрларын система итеп тикшерү тәҗрибәсе. – Казан ун-ты нәшр.,1972. – Б. 82–198.

3. Бәдигый Х. Сайланма хезмәтләр: Татар халык иҗаты әсәрләре / Хуҗа Бәдигый. – Казан: Иман, 2001/1422. – 256 б.

4. Бәетләр / Текстларны әзерләүче, аңлатмалар һәм кереш сүз авторы, төзүче Х. Ярми; СССР ФА КФ ТӘТИ. – Казан: Татар. кит. нәшр.,1960. – 388 б.

5. Татар әдәбияты тарихына материаллар: Татар әдәбияты тарихыннан студентларның практик дәресләре өчен уку материалы / Әзерләүчеләр Х. Госман һәм З. Максудова. – Казан ун-ты нәшр., 1967. – 99 б.

6. Татар халык иҗаты. Бәетләр / Төзүчеләр, кереш мәкалә һәм искәрмәләр әзерләүчеләр Әхмәтова Ф. В., Надиров И. Н. һ.б. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. – 340 б.

7. Татарский эпос: Баиты. Автор вступительной статьи, комментариев и словаря Ф. В. Ахметова-Урманче. Тексты на татарском и русском языках. –Казань: Фән, 2005. – 544 с.

8. Урманче Ф. Лиро-эпос татар Среднего Поволжья: Основные проблемы изучения баитов / Фатых Урманче. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2002. – 256 с.

И. Я. Илаев
Казан

ТАТАР ТЫЛСЫМЛЫ ӘКИЯТЕНДӘ ЕЛАН ОБРАЗЫ

Тылсымлы әкияттәге персонажлар гаять күптөрле. Алар барысы бергә образлар системасын тәшкил итә. Фантастик затларның күбесе – мифологик персонажлар. Шулар арасында әкият героеның ярдәмчеләре сыйфатында катнашучылар да (тылсымлы ат, күгәрчен, аккош, бөркет, ак бүре, сәмруг кош һ. б.), геройның дошманы буларак сурәтләнүчеләр дә бар (убырлы карчык, шайтан, дию, җен, пәри, җалмавыз һ. б.). Ләкин, ике табигатьле персонажлар да була, ягъни алар геройның антиподы сыйфатында да, ярдәмчесе сыйфатында да очрый (мәсәлән, елан, убырлы карчык, дию һ. б.). Фольклорчы Л. Җамалетдинов фикеренчә, татар әкиятләрендәге мифологик персонажлар арасында елан, популярлыгы буенча, диюдән генә калып, икенче урынны били (9, 18). Биредә без нәкъ менә елан образын тикшерәбез (1).

Күренекле фольклорчы Ф. Урманче үзенең хезмәтләрендә елан персонажына зур игътибар бирә, аны мифологик образ буларак тикшерә. Үзенең өч томлык энциклопедик сүзлегендә еланны халыкара мифологиянең һәм фольклорның иң борынгы, үз тарихында капма-каршы үзгәрешләр кичергән үзенчәлекле, катлаулы һәм каршылыклы персонажы; җирнең уңыш бирү, хатын-кызларның бала табу көче символы, ир-егетләрнең киләчәк буын вәкилләрен дөньяга китерү мөмкинлеген тәэмин итүче көч дип бирә (2, 32–38).

Елан образының әнә шундый күренешләр символы буларак барлыкка килүе кайчандыр Африка, Азия, Америка, Австралия илләрендә яшәүчеләрнең югары палеолит чорында (б. э. к. X меңьеллыкта) таралган дини карашлары белән бәйләнгән. Дөнья халыклары әкиятләрендә, мифларында елан образы күп төрле символлар буларак чагыла. Мәсәлән, еланны уңыш символы дип санауның башы б. э. к. VI–IV меңьеллыкларга карый һәм иң элек Көньяк-Көнчыгыш Европа илләрендә тарала. Зур акыллылык, хикмәт иясе символы булуы исә Крит-Микена мәдәниятенә барып тоташа. Борынгы Һинд мифологиясендәге Дөнья еланы Шеша Җирне үз җилкәсендә тотып тора. Шуңа якын карашлар Борынгы Мисыр һәм Скандинавия халыклары мифларында да бар. Борынгы Грециядәге дәвалау алласы Асклепий дә елан рәвешендә булган. Борынгы халыклар мифологиясендә елан – Җир асты һәм Су асты патшалыкларының, Үреләр дөньясының да хуҗасы. Шул рәвешчә, елан һәм аның образы

гасырлар буена дөнья халыкларының мифологиясендә һәм әкиятләрендә яшәп килгән. Һәрбер халыкның иҗатында елан үзенә күрә бер символны тәшкил иткән, мәгънәгә ия булган.

Бик күп халыкларның әкиятләрендә елан, бары тискәре персонаж буларак, кешенең дошманы итеп сурәтләнә, һәм әкият герое, әлеге елан белән аяусыз көрәшкә чыгып, аны һәлак итә.

Рус халык әкиятләрендәге елан образын В. Пропп дүрт төркемгә бүлә: урлаучы елан (змей-похититель), ришвәтче елан (змей, занимающийся поборами; «поборы змея»), чикләрне саклаучы елан (змей – охранитель границ), йотучы елан (змей – поглотитель) (3, 199–201).Ләкин татар әкиятләрендәге елан образына карата бу күренеш туры килми, чөнки аларда еланның функцияләре башка. Урлаучы елан вазифасын татар әкиятләрендә дию (аждаһа) башкара. Ришвәтче елан, татар әкиятләрендә булса да, бик сирәк (мәсьлән, «Алтын башлы, көмеш беләкле» исемле әкияттә). Чикләрне саклаучы елан вазифасы да диюгә йөкләнгән, йотучы елан татар әкиятләрендә, гомумән, очрамый. Шулай итеп, татар әкиятләрендәге елан образын рус, украин һәм белорус әкиятләре өчен характерлы булган әлеге биш төркемнең берсенә дә искәрмә ясамый гына кертеп булмый (9, 19).

Татар әкиятләрендәге еланнарның түбәндәге билгеләрен аерып күрсәтергә була: мәсәлән, тылсымлы әкиятләрдә төсләре буенча түбәндәге еланнар очрый: ак елан, кара елан, кызыл елан, яшел елан һәм ут еланы. Ләкин шактый гына әкиятләрдә аларның төсләре күрсәтелми. Шулай ук әкият героеның елан белән очрашу урыны да төрле булырга мөмкин: суда, урманда, агач төбендә, агач башында, юлда, шәһәр янында, җир астындагы дөньяда, анадан туган вакытта. Ә кайбер әкиятләрдә еланнар – эпизодик персонажлар, аларның очрау урыннары да аталмый.

Елан образы күп очракта иран мифологиясеннән кергән аждаһа образы белән кушылган. Шуңа күрә бу персонаж кайбер әкиятләрдә аждаһа-елан дигән кушма исем белән дә йөртелә. Аждаһа – геройның дошманы. Ул күбесенчә берничә башлы итеп сурәтләнә (әкиятләрдә ике, өч, дүрт, алты, тугыз, унике башлылары очрый). Аждаһа әкиятләрдә бары тик дошман персонаж итеп сурәтләнсә, елан уңай да, тискәре дә була. Уңай тип еланнар күбрәк очрый һәм алар башлыча бүләк бирүче, ярдәм итүче буларак сурәтләнә («Елан патшасы Шаһмара», «Ярлы егет белән патша кызы», «Аучы егет белән асрау кыз», «Ак елан» һ. б.).

Гомумән, татар тылсымлы әкиятләрендәге елан образларын вазифалары ягыннан нигездә өч төркемгә бүләргә мөмкин: ярдәмче елан, сак-

чы елан, кыз таләп итүче елан. Елан образын шушы бүленешкә таянып карап үтик.

Ярдәмче еланга килгәндә, әлеге төркемгә кергән еланнар бәлагә тарган геройга ярдәм итә яки аңа бәладән котылырга булыша торган тылсымлы әйберләр бирә, я булмаса, «Елан патшасы Шаһмара» экиятендәге кебек, кешегә биологик яктан да файдалы булуын раслый. Герой, ак еланны кайнатып, суын эчә һәм хайваннар телен аңлый башлый. Ә авыру патша, елан итен ашагач, сәламәтләнеп, «элеккедән дә тазара төшә». Биредә хайваннар өстеннән хакимлек итү өчен , шулай ук төрле авырулардан савыгу өчен тотем итен авыз итү кебек бик борынгы йола чагыла (4, 37).

Ярдәмче елан ролендә экиятләрдә еш кына ак елан күренә. Мәсәлән, «Ак елан» дигән экияттә геройга хан үзенең төшен юрарга куша, әгәр юрый алмаса, аның башын кисәчәген әйтә. Юлда очраган Ак елан геройга, ул хан янына барганчы ук, ханның нинди төш күргәнлеген әйтеп җибәрә, шулай итеп аны үлемнән коткарып кала. Бу хәл өч мәртәбә кабатлана һәм Ак елан үзенең хезмәте өчен сораган алтыннарын да алмый.

Ак елан персонажының һәрвакыт уңай образ итеп сүрәтләнүе турында Каюм Насыйриның шушындый фикере бар: «Татар экиятләрендә еланнар түбәндәге сыйфатларда биреләләр: барлык еланнар кара төстә булып, аларның патшалары гына ак була. Кара еланнар аларга дошман булалар, аны яратмыйлар. Ак елан аны яклый, ярата, алдан хәбәр биреп, аңар төрле файдалар китерә» (5, 46). Белгәнебезчә, фольклорда ак төс изге, илаһи нәрсәләрне билгеләү өчен кулланыла.

Ярдәмче елан турындагы сюжетлар башка төрки халыкларда да бар. Мәсәлән, башкорт экияте «Быжыр Мәргән»дә (6, 101; 102; 128; 135). башкорт халкының «Көтүче егет» экиятендә, еланны бәладән коткарган өчен, еланның атасы егетне кошлар һәм хайваннар телен аңларга өйрәтә (7, 244; 252). Әлеге мотив казакъ халкының «Таласпай Мерген» экиятендә дә очрый. «Сылубикә белән Яркәй» экиятендә Сылубикә этисе тарафыннан үтерелгән Яркәйне Үле һәм Тере еланнар ярдәмендә терелтә. Казакъ халкының «Ер-Төстик» дип аталган дастани экиятендә дә Канатлы елан батырны төпсез упкыннан алып чыга (8, 152; 154).

Тискәре тип еланнар татар экиятләрендә күп очракта – эпизодик персонажлар, һәм алар башлыча сакчы вазифасын үтиләр («Утыз ул», «Нурсылу» һ. б.). Сакчы еланнар – диюнең шәһәрен, ныгытмасын яисә аның үзен саклаучы булып сурәтләнә. Сакчылык вазифасы һәм шуңа бәйле рәвештә кешеләргә куркыныч тудыру үзе генә әле бу еланнарны кешенең дошманы итеп санарга хокук бирмәс иде. Чөнки алар, дию яисә аждаһа

кебек, кешене урлап китмиләр, ашар өчен дә таләп итмиләр. Әлбәттә, алар усал, рәхимсез. Әмма сакчы шундый булырга тиештер дә. Сакчы еланнарның кешегә дошманлыгы бары бәхетле финалның булмавы белән раслана, чөнки алар кешенең явыз дошманы – диюгә хезмәт итәләр, һәм әкият героена еланны үтерергә яисә буйсындырырга туры килә. Шулай итеп, геройның антиподы буларак, сакчы еланнар тискәре типлар рәтенә керә.

Эпизодик елан сакчы булмаска да мөмкин. Мәсәлән, «Серле дага» дигән әкияттәге еланнар гади ерткычлар итеп кенә сурәтләнә. Ләкин бу – татар әкиятләрендә үтә сирәк күренеш.

Эпизодик булмаган елан исә еш кына кыз таләп итә. Әмма, кызны нинди максат белән таләп итүгә карап, бу төркем еланнар икегә бүленә. Аларның беренчесе – әкиятләрдә сирәк очрый торган кыз ашаучы елан («Алтын башлы, көмеш беләкле»). Бу очракта елан кешенең явыз дошманы итеп сурәтләнә. Мәсәлән, «Алтын башлы, көмеш беләкле» дигән әкияттә, өч башлы елан һәр көнне бер кызны ашый. Чират патша кызына җиткәч, герой аларның шәһәренә килеп юлыга һәм кызны коткарырга юнәлә. «Шуннан тотыналар болар сугышырга. Егет җыланны турый да, башын кисеп, аска куя, койрыгын – өскә. Бик зур өем була бу».

Кыз таләп итүче еланнарның тагын бер төре – әкиятләрдә шактый еш очрый торган хатынлыкка кыз таләп итүче елан («Өч бүләк», «Зөһрә», «Җыланчай» һ.б.). Бу тип еланнар соңыннан һәр очракта егеткә әвереләләр һәм, әлбәттә, тискәре образ булудан туктыйлар. Шушы җәһәттән «Өч бүләк» дигән әкият үзенчәлекле. Бу әкияттә елан, беренче чиратта – сакчы. Алма өзеп алучы кешедән алма бәрабәренә аның кызын таләп итә. Соңыннан елан егеткә әверелә. Егет белән кыз, килешеп, бергә гомер итә башлыйлар, һәм елан уңай образ булып кабул ителә. «Зөһрә» әкиятендә дә елан, кызны ата-анасыннан көчләп алып китсә дә, асылда игелекле, гаилә җанлы булып чыга. Соңыннан елан кызның энисе тарафыннан хаксызга үтерелгәч, аның хатыны һәм өч баласы кайгырып елашалар, еланны җирлиләр, аннан соң үзләре төрле кошларга әвереләләр.

Шулай итеп, татар тылсымлы әкиятләрендә елан һәм уңай, һәм тискәре тип була ала. Елан образының әнә шулай сурәтләнүенә аның, бер яктан, борынгы заманнарда изгеләштерүе сәбәп булса, икенче яктан, чынбарлыкта кеше өчен куркыныч, зарар китерүче зат булуы да чагылган. Татар әкиятләрендә уңай тип еланнар күбрәк очрый. Геройга кыз ашаучы, ә кайвакыт сакчы еланнар белән сугышырга туры килсә дә, тулаем алганда еланнар белән сугышу татар әкиятләре өчен хас түгел.

ӘДӘБИЯТ

1. Фактик материал чыганагы итеп, түбәндәге китаплар файдаланды: Татар халык иҗаты: Әкиятләр. Беренче китап / төз.: Х. Гатина, Х. Ярми. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 482 б.; Татар халык иҗаты: Әкиятләр. Икенче китап / төз.: Х. Гатина, Х. Ярми. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – 447 б.

2. Урманчеев Ф. И. Татар мифологиясе: Энциклопедик сүзлек. 3 томда. – Т. II. – Казан, 2009. – 360 б.

3. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – 1946. – 509 с.

4. Соколова З. П. Культ животных в религиях. – М., 1972.

5. Насыйри К. Сайланма әсәрләр. ике томда. – Т. II. – Казан. – 1975.

6. Башкорт халык иҗады: Әкиәттәр: 1 нсе китап / төз.: М. Минһаҗетдинов, Ә. Харисов. – Өфө, 1976. – 435 б.;

7. Башкорт халык иҗады: Әкиәттәр: 2 нсе китап / төз.: М. Минһаҗетдинов, Ә. Харисов. – Өфө, 1976. – 453 б.

8. Каскабасов С. А. Казахская волшебная сказка. – Алма-Ата. – 1972.

9. Җамалетдинов Л. Тылсымлы әкиятләрдә елан белән бәйле мифологик образлар // Борынгы татар фольклоры мәсьәләләре. – Казан, 1984. – Б. 17, 36.

Н. Н. Насыйбуллин
Казан

ПӘЙГАМБӘРЛӘР. КЕМНӘР АЛАР?

Пәйгамбәр (фарс.) – Аллаһы Тәгаләнең илчесе, алдан хәбәр итүче, Аллаһы Тәгаләнең хөкемнәрен, әмерләрен, хәбәрләрен, тыюларын кешеләргә тапшыру өчен үзе белән коллары арасында арадашчы сыйфатында җибәрелгән һәм әхлакның барлык гүзәллекләренә ия булган гадәттән тыш заттыр (1). Пәйгамбәрләрнең санына килгәндә, галимнәрнең фикере төрле. Күп кенә галимнәр дөньяда барлыгы 124 мең пәйгамбәр булган дигән фикердә торалар. Әмма бары тик 25 пәйгамбәрнең исеме генә изге «Коръән» китабында чагыла. Беренче пәйгамбәр булып Адәм, ә соңгы пәйгамбәр Мөхәммәд дип санала. Шунысы бик мөһим, дөньяга килгән барлык пәйгамбәрләр дә ир-ат булганнар. Шулай ук хәдисләрдә тагын Шис һәм Хыдр пәйгамбәрләре искә алына. Изге «Коръән» китабында Үзәер, Локман һәм Зөлкәрәен турында аятьләр бар, әмма алар пәйгамбәр булганмы яки ислам диненең изге хәлифләреме, билгесез. Һәрбер пәйгамбәр исеменнән соң *галейхиссаләм (г. с.),* ә Мөхәммәд пәйгамбәрнең исеменнән соң *саллаллаху галейхи ва салләм (с. г. в.)* дип әйтү кирәк дип санала.

Пәйгамбәрләрнең барысы кешеләрне дөрес юлга өндәгәннәр. Аларның әйткән сүзләре хак, дөрес һәм беркайчан да ялган булмаган. Аларга хас тагын бер сыйфат ул – ышанычлылык. Кешеләр узләренең малларын, пәйгамбәрләргә ышанып калдырып китә торган булганнар. Пәйгамбәрләрнең күбесе халык тарафыннан кабул ителмәгәннәр. Аларны рәнҗеткәннәр,кыйнаганнар һәм мыскыл иткәннәр. Ибраһим пәйгамбәрне утта яндырмакчы булганнар, Йосыф пәйгамбәрне туган абыйлары коега ташлыйлар, Мөхәммәд пәйгамбәр намаз укыганда аркасына дөя эчәгеләрен куялар һ. б. Барлык авырлыкларга да карамастан, алар Аллаһ Тәгаләнең бөтен хәбәрләрен дә халыкка җиткергәннәр. Акыл ягыннан да пәйгамбәрләр галимнәрдән өстен торган. Күп кенә галимнәр алар янына киңәш сорап килә торган булганнар. Шулай ук пәйгамбәрләргә гөнаһсызлык сыйфаты да хас. Әмма шуны әйтергә кирәк: Аллаһ хәбәрчеләрнең иң соңгысы булган Мөхәммәд, башка пәйгамбәрләрдән тагын түбәндәге сыйфатлары белән аерылып торган. Беренчедән, ул дөньяга килгән барлык пәйгамбәрләрдән дә өстен тора. Икенчедән, ул кешеләр өчен генә түгел, ә җеннәр өчен дә пәйгамбәр. Өченчедән, ул барлык дөньяга мәрхәмәт таратучы булып җибәрелгән. Дүртенчедән, аның аша җибәрелгән шәригать һәм дини кануннар кыямәт көненә кадәр сакланачак һәм башкарылачак. Мөхәммәд пәйгамбәрнең кыяфәтенә килгәндә, Али (р. а) түбәндәгечә аңлата: *«Ул озын да, кыска да буйлы түгел иде. Чәчләре бик бөдрә дә, бик туры да булмаган. Балкып торган түгәрәк матур йөзле иде, күзләре кара, керфекләре калын һәм озын булган. Җилкәләре киң, сөякләре каты иде. Кешегә борылган вакытта, башы белән генә түгел бөтен тәне белән борыла торган булган...»* (2). Һәрбер пәйгамбәр дә кешеләрдән төрлы сыйфатлары белән аерылып торган. Бу сыйфатларның берсе – могҗиза күрсәтү. Мәсәлән, Ибраһим пәйгамбәрне утка ташлаганнан, ут аның өчен матур бер җәннәт бакчасына әверелә. Муса пәйгамбәр таякны еланга әвереләдергән. Гайсә пәйгамбәр балчыктан кош формасын ясап, аңа өргеч ул чынга әверелеп очып китә торган булган. Мөхәммәд пәйгамбәр айны икегә ярган, кешеләрне терелткән һ. б.

Коръәндә һәм башка изге дини китапларда пәйгамбәрләр бик еш кына искә алына, алар соңыннан халык иҗатының, язма әдәбиятның популяр персонажларына әвереләләр. Шулай ук алар турында күп кенә фильмнар да төшерелгән. Мәсәлән, Америка режиссёры Ричард Ричның 2002нче елда *«Мөхәммәд, сонгы пәйгамбәр»* дигән фильмы дөнья күрә. Ә инглиз режиссёры Джон Хэйман 1979 нчы елда *«Гайсә»* исемле фильмны төшерә. Әлеге кино 1000 артык телгә тәрҗемә ителә. Шулай ук татар

теленә тәрҗемә ителгән варианты да бар. 1995нче елда режиссер Роджер Янгның *«Муса пәйгамбәр: коткаручы патша»* дигән фильмы, ә 1999 елда Роберт Марковицның *«Давут: идеал җитәкче»* исемле кинолары төшерелә (3). Мостафа Аккада 1977 елда *«Мөхәммәд – Аллаһның илчесе»* дигән фильм чыга. Бирердә, башка фильмнарда кебек үк, Мөхәммәд пәйгамбәрнең йөзе күрсәтелми, чөнки шәригать кануннары рөхсәт итми. Тагын бер кызыклы факт: әлеге фильмга көй язучы Морис Жарр «Оскар» премиясенә тәкъдим ителгән кандидатларның берсе була (4). Пәйгамбәрләрне өйрәнүчеләрнең саны шактый. Аларның күбесе аерым китап яза, шулай ук югарыда әйтелеп киткәнчә, пәйгамбәр образларын күренекле режиссёрлар үзләренең фильмнарында да күрсәтәләр. Дөнья күләмендә популяр булган Сами Йосыф һәм Йосыф Ислам дигән нашид (5) җырчылары пәйгамбәрләр, бигрәк тә Мөхәммәд пәйгамбәр турында җырлар башкаралар. Шулай ук «Раян» исемле татар төркеменең дә Мөхәммәд пәйгамбәргә багышланган җырлары бар.

Шуңа да карамастан, пәйгамбәрләр турында иң төп һәм иң мөһим мәгълүматны бирүче – ул изге «Коръән» китабы. Күп кенә язучылар һәм галимнәр пәйгамбәрләр турында язганда «Коръән» китабын чыганак итеп алалар. Мәсәлән, бөек шагыйребез Г. Тукай үзенең «Мираҗ» (1910) исемле шигырен язганда «Коръән» китабының 17 нче сүрәсенең беренче аятен һәм Рабгузыйның «Кыйссасел-әнбия» китабын куллана. Шагыйрьнең кайбер башка шигырьләре дә («Тә’сүр», «Кадер кич») «Коръән»нең аятләренә нигезләнеп язылган. Чит ил галимнәренә тукталсак, Габдел Хәмид Җуда Ал-Саххарның рус теленә тәрҗемә ителгән *«Пәйгамбәрләр тарихы»* дигән китабы мәгълүм. Әлеге әсәр мавыктыргыч сюжетлы, җиңел укыла. Шулай ук Шәех Тарик Ас-Сувайдан дигән башка авторның *«Пәйгамбәрләр һәм хәбәрчеләр тарихы»*дигән китабы билгеле. Безнен татар язучыларыннан Ф. Яхинның *«Пәйгамбәребез», «Олуг пәйгамбәр»* дигән китаплары бар. **Ниязеддин мулла Миңлеәхмәт әл-Хәнәфи**нең *«Балаларга пәйгамбәрләр тарихы»* исемле китабы 2010 елда басылып чыкты. *«Бу пәйгамбәрләр кыйссасын, кадерле вә газиз балалар өчен җиңел вә аңлаешлы итеп һәм дә булдыра алганча кыскартып язылды. Һәрбер пәйгамбәр кыйссасы азагында, балаларның аңлауларын ныгытыр өчен сораулар куелды вә кыйссадан алынган кайбер файдалар һәм гыйбрәтләрне билгеләп уздырылды»* – дип яза автор (6).

Гомумән әйткәндә, пәйгамбәрләрне безнең татар авторлары да, чит ил галимнәре дә бик күп өйрәнгәннәр. Әмма шунысы кызганыч, татар телендә бастырылган әсәрләр бик аз. Соңгы вакытта башка телләрдән тәрҗемә ителгән китаплар чыга башлады. Бигрәк тә, төрек авторларның

әсәрләре бик популяр. Киләчәктә, татар телендә дә пәйгамбәрләр турында китаплар басылыр дип көтеп калабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Arikan H. Ilmihal / H. Arikan. – Istanbul: «Din», 1995. – 134 s.
2. Золотой родник. – Москва, 2010. – № 2. – С. 33–34.
3. http://www.kinopoisk.ru/level/1/film/81279/
4. www.ru.wikipedia.org
5. Нашид – ир-ат тавышы белән башкарыла торган дини җырлар.
6. http://www.islamhouse.com/pr/330713

А. Ф. Низаметдинова
Казан

ТАТАР ҺӘМ ИНГЛИЗ МӘКАЛЬЛӘРЕНДӘ «ИР» ҺӘМ «ХАТЫН» КОНЦЕПТЛАРЫ

Һәр халыкның үз аңында дөньяның сурәте яки дөнья моделе төрле мәгънә белдергән төшенчәләр ярдәмендә тудырыла һәм телдә дә шулар аша белдерелә. Логика күзлегеннән караганда, *төшенчә* – ул предмет яки күренешләрне һәм аларның сыйфатларын, үзара мөнәсәбәтләрен гомумиләштереп чагылдыра торган фикер берәмлеге. Телне мәдәният белән бәйләп өйрәнә торган лингвокультура фәнендә исә төшенчә урынына *«концепт»* дигән термин кулланыла (*conceptus* – латинча «фикер», «төшенчә», «төшенчәнең мәгънәләре»). Әдәбият белемендә, фольклористикада исә мондый фикер берәмлеге еш кына «тематика», «тематик төркем», «төшенчә төркеме», «образ» кебек терминнар белән белдерелеп килде. Әмма соңгы вакытта әлеге фән тармакларына тел гыйлемендә туган «концепт» сүзе дә үтеп керде һәм шактый актив кулланыла башлады.

Дөнья сурәте яки моделе күптөрле мәдәни һәм рухи-эмоциональ концептлар берлегеннән тора: дөнья һәм вакыт, халык һәм кеше, хезмәт һәм йола, мәхәббәт һәм гаилә, яхшылык һәм яманлык, акыл һәм наданлык һ. б. Бу концептлар бөтен халыклар өчен уртак булса да, милли культурасы һәм тәҗрибәсе, этник психологиясе һәм менталитеты белән бәйләнешле үзенчәлекләре чагылыш таба.

Кеше суперконцепты, үз чиратында, кешенең эшчәнлеге, рухи дөньясы, әдәп-әхлагы һәм башка өлкәләргә бәйләнешле ваграк концептларга бүленә. Гаилә тормышына «ир» белән «хатын» концептлары да шундыйлар рәтенә керә. Яшәү һәм үлем, бәхет һәм бәхетсезлек, үзеңнеке һәм

читнеке шикелле дуалистик капма-каршылыкка корылган төшенчәләр кебек үк, әлеге концептлар да ике төрле җенестән торган пар тәшкил итә. Безне бу очракта татар һәм инглиз мәкальләрендә ир белән хатын образларының ни рәвешле гәүдәләнүе һәм ничек бәяләнүләре кызыксындыра. Әлеге очракта сүз, асылда, ике милли-этник культурага караган гаиләләрдә ике затның тоткан урыны һәм бер-берсенә мөнәсәбәте, ата-анасы һәм җәмгыять алдындагы статусы турында бара.

Табигый инде, Бөек Британиядә яшәүче инглиз халкында да, шулай ук татарларда да өйләнешеп, гаилә корып яшәү хуплана һәм ир белән хатын, бербөтен итеп, бер-берсен тулыландыручы затлар итеп карала: «Ир белән хатын куш тирәк, төбе бер дә тамыры бер», «Ирләр хатынга мохтаҗ, хатыннар иргә мохтаҗ», «Ир – беләк, хатын – терәк»; «Marriages are made in heaven» («Никахлар күктә укыла»), «Men make houses, women make homes» («Ирләр йорт төзи, хатыннар өй бизи»).

Әлеге мәкальләрдә ир белән хатынның тормышта һәм гаиләдә тоткан урыны, статусы да күпмедер дәрәҗәдә сизелеп тора. Паремияләрнең бер өлешендә ике арадагы вазыйфа бүленешенә, кемнең күбрәк нинди роль үтәвенә яки үтәргә тиешлегенә аеруча басым ясала һәм турыдан-туры яки кинаяле, образлы итеп әйтеп бирелә: «Ирләр икмәк пешермиләр, хатыннар кала кормыйлар», «Ир таба, хатын тота», «Ир – келәт, хатын – йозак», «Ир – ат, хатын – арба», «Ир китерә белсен, хатын җиткерә белсен», «Ызба күрке – хатын, йорт күрке – ир»; инглизләрдә: «The grey mare is the better horse» («Соры бия – иң яхшы ат», ягъни «Өйдә хатын баш»). Хатын-кызлар белән ир-атлар өстенә йөкләнгән вазыйфаларның менә шулай икегә бүленеп каралуы һәм шуның фольклорда да чагылыш табуы күп гасырлардан килгән хезмәт бүленеше һәм яшәү нәтиҗәсе булып тора. Бу, әлбәттә, ир-егетләрнең физик яктан көчлерәк булуы белән бәйләнгән.

Гаилә бәхете һәр ике халыкта да яратышып торуга, мәхәббәткә бәйләп карала: «Сөеп алу, сөеп бару – Ходай язган эш», «Яратышкан ир белән хатын балта сабына ятып та йоклыйлар», «Мәхәббәтсез семья – тамырсыз агач»; «It is love that makes the world go round» («Дөнья белән мәхәббәт идарә итә»), «Love lives in cottages as well as in courts» («Мәхәббәт сарайларда да, алачыкларда да яши»).

Ләкин, Л. Толстой әйткәнчә, бәхетле гаиләләр бар да бер-берсенә охшаган була, ә бәхетсез гаиләләр – һәркайсы үзенчә бәхетсез. Моның сәбәпләре күбрәк тәрбиядән килә. Бөтен кеше дә яратырга, ныклы гаилә корырга сәләтле түгел. Син сайлаган, өмет баглаган кеше холыксыз яки үтә булдыксыз булып чыгарга да, эгоист яки деспот булырга да, гаиләсе

белән санашмыйча, күрәләтә яки астыртын рәвештә гаиләсенә хыянәт итү кебек гамәлләр кылырга да мөмкин. Мондый иргә яки хатынга карата тикшерү объекты булган һәр ике халык та үзенең мәкальләрендә тиешле хөкемен чыгара: «Усал хатыннан аждаһа курыккан», «Хатының яман булса, Газраилең шул», «Хатын бер ай чәчәк, гомер буе тигәнәк», «Ирем китте калага, мин киттем далага», «Ир көченә таяна, хатын теленә таяна», «Яман ир яхшы хатынны җир итәр», «Ирләр – сөекле дошманым», «Исерек ирне ир димә», «Уңмаган ир – уҗым бозавы», «Иргә бардым – имгәк алдым», «Иделгә таянма, иргә ышанма». Мондый мәкальләр тууында объектив сәбәпләр генә түгел, субъективлык та катнашкан.

Шушындый ук типтагы мәкальләрне инглизләр дә чыгарган: «I rather would a husband wed with a beetle drow than a beetle head» («Тинтәк ирдән ямьсез ир яхшырак»), «Better be an old man's darling than a young man's slave» («Яшь ир белән тәмугта яшәгәнче, карт ир белән җәннәттә яшәү яхшырак»), «It is a sad house where hen crows louder than the cock» («Тавык әтәчтән катырак кычкырган кетәклек яман», ягъни «Хатын баш булган өйдә хәл мөшкел»), «Better to live on the roof than share the house with a nagging wife» («Теңкәгә тиючән хатын белән иркен йортта яшәгәннән берүзең өй түбәсендә яшәвең артык»), «All are good lasses, but whence come the bad wives?» («Бөтен кәләшләр дә әйбәт, кайдан килә икән усал хатыннар?»).

Ләкин, безнең ачыклавыбызча, инглизләр һәм татарларның гаилә һәм ир белән хатын концептларына багышланган мәкальләренә арасында тарихи мохит һәм яшәү рәвеше белән бәйләнешле аерымлыклар да бар. Бу аерымлыкларның берсе – өйләнү, кияүгә чыгу вакыты. Феодаль тәртипләр өстенлек иткән элгәреге татар мохитендә ир-егетләр еш кына иртә өйләнә торган булган, чөнки ата-бабадан килгән традиция буенча ата кеше өлкән ир балаларын, мал бүлеп, һәм, кулыннан килсә, өй салып, башка чыгара һәм өйләндерә торган булган. Читтә акча эшләп кайта алса, өй салышуга егет кеше үзе дә өлеш керткән. Татар телендәге «өйләнү» сүзе менә шушы йоладан алынган һәм, димәк, «өйле булу» дигән мәгънәне дә белдергән. Кече, төпчек ул гына яки гаиләдә бердәнбер ир бала гына ата-ана йортында калган. Иртә өйләнүне хуплаган мәкальләр бездә шактый: «Ир өйләнми тәүфыйк тапмый», «Өйләнсәң, яшьли өйлән», «Иртә өйләнгән улыннан, кызыннан игелек күрер» яки:

Өйләнгәннең өе бар,
Баласы бар, көе бар,
Хатыны бар, ише бар.
Өйләнмәгәннең нисе бар?

Ә менә XVIII йөздә үк урбанизация, промышленность һәм шәһәрдә яшәүчеләр үсеш алган Бөек Британиядә, демократия һәм культура үсешенә бәйле рәвештә, гаилә кору вакыты, акрынлап, соңрак чорга чигерелә. Өйләнү ныклап аякка баскан, карьера ясаган дәвергә туры килә башлый. Мондый аерма күпмедер дәрәҗәдә мәкальләрдә чагылыш тапкан: «First thrive and then wive» («Башта йорт төзе, аннары өйлән»), «Hasty love is soon cold» («Ашыгыч мәхәббәт тиз суына», ягъни «Өйләнергә ашыккан соңыннан үкенер»), «Marry in haste and repent at leisure» («Өйләнергә ашыккан соңыннан үкенер»), «Bed her, but don't wed her» («Аның белән йокла, ләкин аңа өйләнмә»).

Һәм тагын бер аерма – монысы инде хатын кешенең җәмгыятьтәге һәм гаиләдәге хокуклары белән бәйләнгән. Бөек Британиядә хатын-кыз, чагыштырмача булса да, ирекле булган. Моны шагыйрь Р.Кеплингның хатын-кызны хакимлек һәм сугыш кебек куәтле төшенчәләр белән янәшә куеп сурәтләвеннән дә сиземләргә була: «Four things greater than all things are, – Women and Horses and Power and War» («Барысыннан да дүрт нәрсә куәтлерәк: хатын-кызлар, атлар, хакимлек һәм сугыш»).

Патриархаль тәртипләр сакланган элгәреге татар җәмгыятенә килсәк, анда хәл бөтенләй башкача. Авыл җирендә яшәгәнлектән, хатын-кызның җилкәсенә төшкән эш һәм вазыйфа ифрат күп, ә хокуклары юк дәрәҗәсендә булган. Патша хөкүмәте тарафыннан да ул авыр хәлгә куелган: яңа туган ир балага, киләчәктә гаилә башлыгы буласын исәпкә алып, аз булса да җир бүлеп бирелгән, ә кыз балага бирелмәгән. Шулай ук элек улны өйләндерү крестьян семьясы өчен гаиләгә яңа эшче кабул итүне дә күздә тоткан. Килен кешене караңгыдан караңгыга кадәр ат урынына эшләткәннәр һәм күп кенә гаиләләрдә үзенә кимсетеп караганнар. Килен кайнана белән яшәгән гаиләдә бу аеруча сизелгән. Өстәвенә, хатын иренә буйсынып, баш иеп яшәргә тиеш булган. Мондый карашның урнашуына, билгеле, консерватив карашлы кадими муллалар да йогынты ясаган. Шуны чагылдырган мәкаль үрнәкләре: «Иргә итәгать фарыз», «Ир хакы – Алла хакы», «Килен кеше – ким кеше, ана – байга тиң кеше», «Килен кеше чит булыр», «Килен салмасы килбәтсез була», «Кайнанага киленнең корсагы зур булып күренә». Хатын-кызлар элек менә шундый авыр хәлдә булганга күрә дә XX йөз башында татар җәмгыятендә аларның хокукларын ирләрнеке белән тигезләү өчен иҗтимагый хәрәкәт җәелдерелеп җибәрелүе бик табигый.

ӘДӘБИЯТ

1. Бабушкина А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. – 104 с.

2. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Термины и методы. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.

3. Добровольский Д. А. Национально-культурная специфика во фразеологической семантике языка // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–48.

4. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Өч томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. – Т. 2. – 959 б.

5. Модестов В. С. Английские пословицы и поговорки и их русские соответствия / В. С. Модестов. – 5-е изд., стереотип. – М: Рус. яз. – Медиа, 2005. – 467, [13] с.

6. Ощепкова В. В. Язык и культура Великобритании. – М.: Наука, 2006. – 332 с.

7. Романов Ю.И. Культурология. – М.; СПб., 2006. – 287 с.

Р. Р. Нургалиева
Казан

ЙОЛАЛАРДА ҺӘМ МӘКАЛЬЛӘРДӘ «КЫРЫК» САНЫНЫҢ ВАЗИФАЛАРЫ

Барлык халыкларның мәкаль-әйтемнәрендә, йола-ышануларында саннар һәм эчтәлек, һәм шигъри төзелеш җәһәтеннән бик әһәмиятле урын алып торалар. Фольклорда аеруча еш кулланылган хикмәтле саннарның берсе, һичшиксез, *кырык* саны. Аның конкрет мәгънәләрен күзәтүгә күчкәнче, бу санның этимологиясе, ягъни ничек барлыкка килү турындагы кайбер фикерләр белән танышып үтик.

Акад. В. А. Гордлевский борынгы төрки халыкларда *кырык* төгәл сан белдермичә, әйберләрнең күп булуын гына күрсәткән, һәм сүз ахырындагы «*к*» авазы күплек кушымчасы булырга мөмкин дип карый. Аныңча, борынгы төрки шаманнар тормышында *кырык*, дини сүз буларак, зур роль уйнаган һәм бара-тора, дини мәгънәсен югалтып, тик күплек төшенчәсен белдерүче булып кына калган (3, 101).

Проф. Л. Җәләй *кырык – кырк – хырых* сүзен *кыр+ык* рәвешендә ике өлешкә аерып карарга тәкъдим итә. *Кыр* – тамыр сүз, ә *-ык* – кушымча. «*Кыр+ык* сүзенең күплек төшенчәсендә йөргәнлеген искә алганда, – дип яза ул, – без аның тамырын хәзерге телдәге ялан мәгънәсендә йөри торган *кыр* «поле» чик мәгънәсендәге *кыр+ый* «крайний» сүзләре белән бәйли алабыз» (3, 102).

Язучы һәм фольклорчы М. Мәһдиев тә Л. Җәләй карашын куәтли: «*Кырык* саны татар халкының авыз иҗатында күпчелек очракларда «бик күп», «чиксез» мәгънәсен белдерә. Күрәсең, борынгы халыклар арифметикасының билгеле бер этабында *кырык* санау чиге булган. Шуңа ба-

рып җиткәне яки артып киткәне – исәпсез-хисапсыз, бик күп, санап бетергесез дип уйланылган. Әгәр шулай икән, ихтимал, *«кыр»* сүзенең дә тамыры *кырык* белән уртактыр. *«Кыр»* да бит иксез-чиксез иркен басу, ялан мәгънәсен аңлата» (4, 48).

Күплек мәгънәсен белдерүче мәкальләрдән түбәндәгеләрне күрсәтергә мөмкин. Аларның күчерелмә мәгънәләре Нәкый Исәнбәт җыелмасында (6) бирелгән:

Кызлар күңеле – кырык карта (ягъни, кызлар күңеле күп катлы булып, сиңа бер катын гына күрсәтер, ниятләрен белеп бетерү авыр эш, дигәне);

Өйләнмәгән егет кырык кызны алыр (тегене алам, моны алам дигән хыялы күп булыр);

Кырык бала тапкан, керер капка тапмаган (күп бала үстереп тә, берсе дә кеше булмаган, игелек күрсәтмәгән була);

Кырык ач әрвахка бер бөтен икмәк каян җитсен? (варислар күп булып, мирас малы аз булганда әйтелә).

Шулай ук аз белән күп мәгънәләрен кискен төстә каршы куеп күрсәтү максатыннан *кырык* саны кулланылу очраклары да бар. Мәсәлән:

Кырык ел тавык булганнан бер көн әтәч булганың артык;

Матурлыктан кырык көндә туялар, матур холыктан кырык елда да туймыйлар.

Өйне кырык ир тутырмый, бер хатын тутыра;

Ир бер сүзле, хатын кырык сүзле;

Бер балык башын кырыкка бүлеп булмый.

Мәкальләрнең күбесендә чиктән тыш арттыру (гипербола) алымы кулланыла, һәм *кырык* саны әлеге алымны тагын да көчәйтеп җибәрә:

Каты агач шарт сынар, черегән агач кырык ел чыдар;

Уңган кеше кылны кырыкка ярыр.

Кырык саны татар фольклорында сакраль сан буларак, ягъни дини эчтәлекле тестларда да бик актив кулланыла, төрле ышануларда, ырымнарда очрый. Ул кешенең бер дөньядан икенче дөньяга күчүе – тууы һәм үлүе дәвам иткән вакыт исәбе. Туганда кешегә җан кырык көн эчендә иңә һәм үлгәндә кырык көн эчендә китә. Кырык көнлек күчеш чорында кеше тәненә мөнәсәбәттә бик сак булырга кирәк икән.

Бала тугач та кырык көн үтмичә, төнлә ут сүндерергә, баланы үзен генә калдырырга ярамый, чөнки аны җен алыштыра, диләр (зарурият туганда бишеккә пычак яки бүтән әйбер салып калдырырга кирәк). Бала кырык көне тулмас борын бик каты борчылса, моны йә авырый, йә исеме ошамый диләр. Бу очракта баланы өшкертеп, бөти яздырып алганнар

да, шуны түшенә такканнар. Аннан соң да борчылуы бетмәсә, исемен алыштырганнар. Шулай ук кырык көне тулганчы баланың чәчен кыркырга кушалар... (8, 118).

Ф. С. Баязитова «Гомернең өч туе» исемле хезмәтендә балага кырык көн тулгач үткәрелә торган йолаларны *кырыкламасын койу, кырыклату* дип атый:

– Кырыкламасын койа балаларына, кырык кашык су белән койондыра. Җанга айактан койа суны кыркламасына, кырык кат койа. «Кырыкламасын койган айак йахшы айак, үземә торсын, үзем үлгәндә ул айак белән су койарсыз өстемә», – дип алып куйа кырыкламасын койган айакны.

Үлгән кешенең рухы кырык көн буена өенә килеп-китеп тора. Мәрхүмне искә алу хөрмәтеннән аның «өчесен», «җидесен», «кырыгын», «елын» укыталар. Кырыгын укытканда үткәрелә торган кайбер йолаларны галимә түбәндәгечә сурәтли:

– Кырыгына кырык күмәч пешерәбез, койаш чыкканчы хәерен бирәсен, тугисын да коймак пешереп хәер кертәсен. Табакка саласын кырык күмәчне...

– Кыркысына кырык гәрдә эвәлиләр, җәйләү-җәйләү кәдәре була ул. Кырыгына ничә кеше килә, тәлинкәгә саласың инде.

Кырык саны ислам кануннарына да киң үтеп кергән. Шәригать мөлкәтнең кырыктан берен ярлыларга өләшүне хуплый. Мөхәммәд пәйгамбәр Аллаһы Тәгалә сүзен кырык яшендә ишеткән. Коръәндә «Мәетне күтәреп баручының кырык адымда кырык гөнаһы төшеп калыр» дигән сүз бар. Шуңа күрә мәет озатканда аны һәркем, кырык адым гына булса да, чиратлашып күтәреп барырга тырыша.

Кырык саны кергән мәкальләр, кагыйдә буларак, җитди йола, кагыйдә, канун хөкемендә кабул ителәләр. Хәлбуки, алар арасында сатира-юмор катнашканнары, ирония, киная белән әйтелә торганнары да аз түгел:

Кырык төшнең берсе – пигамбәр төше, имеш (кырыклаган булгач, ялганның да берсе дөрескә чыкса, гаҗәп түгел дигән мәгънәдә);

Иң туры әйбер манара, аның да эче кырыкка кәкре;

Кыз егет башыннан бүреген алып кисә, кырык көнлек хатыны була, имеш (элек кичке уеннарда кайбер үткен кызлар, егетләрнең башларындагы бүрекләрен үз башларына киеп шаярганнар);

Бер балык башын кырык кат чәйнәмиләр (бер үк сүзне күп тапкыр кабатлап әйтергә яратучыларга карата әйтелә);

Эт бер сөренгәндә, кырык сөренер (әрсез, битсез кешеләрнең эше бер рәтсезгә китсә, бәхетсезлеге дә бер-бер артлы була, дигәнгә мисал йөзеннән әйтелә);

Сарымсакны килен иткәннәр – кырык көн исе чыкмаган (начар кеше озак вакыт әйбәт булып кылана алмас, мәгънәсендә).

Кырык саны «күп» дигән көчерелмә мәгънәдә бик еш кулланылса да, ул үзенең туры (дүрт унга тигез) зурлыгын да «онытып бетерми». Мәсәлән, яңгыр теләү йоласы вакытында күпер өстенә кырык чиләк су сибү тиеш саналган. Кешене яше зурлыгы ягыннан сыйфатлаганда да төп-төгәл кырык ел турында сүз бара:

Кырык яшьнең үз яме бар;

Яшем җитте кырыкка, эшем китте шырыкка;

Кырыктагы эшен кырып йөртер (ягъни, нык тотар);

Корышкан кырыкта ук карт булыр, җегәрле җитмештә дә яшь булыр.

Мәрхүмнәрне җирләү, аларны искә алу йолаларында да (без аларга алдарак тукталып үттек) *кырык* саны үзенең реаль зурлыгында күздә тотыла: җеназаны нәкъ кырык адым күтәреп бару, вафатына кырык көн тулуны билгеләү, бу табынга кырык данә коймак пешерү һ. б.

Көнкүрештә еш кына шундый вәзгыять туып тора. Зиһенсез, онытучан, игътибарсыз кеше әле генә тоткан, үз тирәсенә генә куйган әйберен җир бетереп эзләсә дә таба алмыйча изалана. Андыйлар турында көлеп йә шелтәләп *«Кырындагын кырык көн эзләгән»* диләр. Ягъни, бик озак эзләгән. Ни өчен нәкъ менә *кырык көн, ә биш көн, җиде көн* түгел? Бу саннарның да бик озак дигән мәгънәләре бар бит. Чөнки монда доминант сүз *кырындагын*. Аңа эчке рифма кирәк. Ә моңа иң кулай сан – *кырык.* Шушы ук мәкальнең «Астындагын алты ай эзләгән» дигән синонимы да бар. Бу очракта рифманы *алты* саны тудырган. *Кырын-кырын ятсаң, кырык кеше бер сәкегә сыя; кырын эш кырык елдан соң да беленер* кебек мисалларда да *кырык* санына тукталу рифмалаштыру ихтыяҗы белән аңлатыла.

Кырык саны башка халыклар мәкальләрендә еш кулланыла, һәм ул башлыча күплек мәгънәсен белдереп килә:

Бер көн сыйлаган өчен кырык көн рәхмәт укырга кирәк (казакъ);

Бер көн талашкан кырык көнлек дошман (каракалпак);

Начарлык кырык көннән соң да беленер (кыргыз);

Бер акылсыз ташны коега аткан, ә кырык акыллы аны тартып чыгара алмаган (төрек);

Арба җимерелер алдыннан кырык көн алдан шыгырдый башлый (төрекмән);

Йөрәгең киң булса, бер җимеш белән кырык кешене туендырырга мөмкин (үзбәк) һ. б.

ӘДӘБИЯТ

1. Баязитова Ф. С. Гомернең өч туе (Татар халкының гаилә йолалары) / Ф. С. Баязитова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 295 б.

2. Баязитова Ф. С. Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары / Ф. С. Баязитова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 158 б.

3. Җәләй Л. Татар теленең тарихи морфологиясе (очерклар) / Л. Җәләй. – Казан: Фикер, 2000. – 287 б.

4. Мәһдиев М. Кырыкның кырык мәгънәсе / М. Мәһдиев // Сайланма әсәрләр: 5 томда / төз. Г. Хәсәнова.– Казан: Татар. кит. нәшр. – Т. 5. – 2009. – 431 б.

5. Муратова Р. Т. Символика чисел в башкирском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. Т. Муратова. – М., 2009. – 24 с.

6. Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока / Г. Л. Пермяков. – М.: Наука, 1979. – 671с.

7. Татар халык мәкальләре / Җыючысы һәм төзүчесе Н. Исәнбәт. Өч томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., Т. 1. – 1959. – 913 б.; Т. 2. – 1963. – 959 б.; Т. 3. – 1967. – 1013 б.

8. Хадыева Р. Н. Башкорт теленең этнолингвистика сүзлеге / Р. Н. Хадыева. – Өфе: Башкорт. кит. нәшр., 2002.–176 б.

Р. Ф. Хәкимов
Казан

ДАСТАН ҺӘМ ТАРИХИ ҖЫР: ЖАНРАРА БАГЛАНЫШЛАР

Татар фольклорында тарихи җырлар Идел-Чулман Болгарстаны, Алтын Урда дәүләте чорларында барлыкка килгән, яңа жанрның формалашуында дастаннар сизелерлек роль уйнаган дип санала. Тарихи җырларда конкрет реаль шәхесләр: күренекле ханнар, әмирләр, батыр яугирләр, Шәһре Болгар, Шәһре Кашан, Сарай Бату, Сарай Бәркә кебек атаклы калалар, күпсанлы сугышлар, әсирләр, коллар тормышы бәян кылынган. Аларны иҗат итүдә, халык арасында таратуда җырау-чичәннәр зур активлык күрсәткән. Җырауларның үз шәхесләре, үз язмышлары җырга нигез булган очраклар да бар. Гадәттә ханнар хезмәтендә булсалар да (Чыңгыз ханның олуг җырчысы, Туктамышның Субра җыравы һ. б.), аларның барысы да үз туган җирләрен басып алучыларны мактарга ашкынып тормаганнар һәм башларын да җуйганнар. Татар халык иҗаты җыелмасының «Тарихи һәм лирик җырлар» томында «Кунак бабай җыруы» дигән әсәр урын алган. Аны 1916 елда Новосибирск өлкәсенең Тара шәһәрендә Хафиз Рәхмәтуллин Гаффар исемле бер карт авызыннан язып алган була. Заманында партизан да булган, «Азат Себер» газетасын да җитәкләгән, мәктәп директоры да булып эшләгән бу кеше үзенең якташларыннан күп кенә фольклор әсәрләре дә язып ал-

ган. Шулардан «Атаклы кыз Тукбикә» дастаны һ. б. кайбер хезмәтләре М. Әхмәтҗанов тарафыннан нәшер ителгән (1, 23 сан).

«Моннан күп йөз еллар элек, – диелә "Кунак бабай җыруы"на Х. Рәхмәтуллин язган аңлатмада, – Аксак Тимер... Туктамыш ханга каршы сугыш ачкан. [Аның] яулары Туктамыш яуларын җиңеп, бик күп әсирләр алып кайтып киткәннәр. Әсирләр арасында Туктамыш кулында хибестә (төрмәдә) яткан Кунак исемле бер болгар җырчысы булган. Кунак Туктамышка каршы баш күтәргән болгар халкыннан икән. Ул Идел һәм Җаек буенда яшәгән халык арасында атказанган җырчы булган» (6, 7).

Ихтимал, Аксак Тимер Кунакны, үз каршына китертеп, аның кемлеге белән кызыксынгандыр. Чөнки әсәр сюжеты җырчының эпик автобиографиясе кебек төзелгән:

Йөз туксан биш яшь яшәдем,
Азу тешләрем ашадым,
Күпне күреп, күпне белеп
Гомер сөргән карт мин.
Иделдә үтте тугыз хан,
Җаекта үтте сигез хан.
Шул ханнарның барысын да
Күреп белгән карт мин.
Илне йоткан Туймас хан,
Юмарт булган Исәк хан,
Берсен сүгеп, берсен мактап,
Күп җырлаган карт мин».

«"Кунак бабай җыруы" эчке рухы, төзелеше, сурәтләре белән урта гасырларда туган шигъри дастаннарны хәтерләтә», – дип фараз итә И. Надиров (6, 8). Без моңа өстәп: «аерым строфалары, эпик клишеләре, уртак урыннары белән хәтта тәңгәл килә», – дип тә әйтер идек. Менә «Кунак бабай»ны «Идегәй» дастанындагы Субра җырау белән чагыштырып караудан күренә торган кайбер мисаллар (3, 55, 59, 60, 64):

Субра ерау анда әйтте.
... Йөз туксан биш яшәгән,
Җаны сөяге какшаган,
Азауларын тездереп,
Ак ефәк белән бәйләгән
Бер алҗыган картыңмын.

Камалның улы Киң Җанбай
Җавап биреп аны әйтте:
– Ак калада уйга бай
Йорт агасы Субрай,
Йөз туксан биш яшәдең,
Күпне күреп байкадың...

Анда әйтте Идегәй:
– Ак калада уйга бай
Йорт агасы Субратай,
Йөз туксан биш яшәдең,
Азау тешең ашадың,

Күпне күреп байкадың...
Субра аны җырлыйдыр:
Мин картыңмын, картыңмын,
– Күпне күргән картыңмын,
Ни күрмәгән картыңмын...

Әлбәттә, гаять озын гомер кичергән җырчының күргәннәрен аның үз заманында яшәгән төрле-төрле ханнарның мактаулы яки кыңгыр эшләренә шаһит булып, аларга халык, ил мәнфәгатьләреннән карап мөнәсәбәт белдерү тәшкил итә. Кунак бабай җырында конкрет тарихи шәхесләр

аталмый, аларның күплегенә генә ишарә ителә: Иделдә үтте тугыз хан, Җаекта үтте сигез хан һ. б. Инде «илне йоткан Туймас хан, юмарт булган Исәк хан»нар, күрәсең, эпитетлар йә кушаматлар булып торадыр. Билгеле, нибары алты строфалы җыр өчен болар да җитәрлек. Киң колачлы «Идегәй» дастанының исә мондый чикләүгә мохтаҗлыгы юк. Субра җырау анда 20 гә якын ханның исемен атый (шулардан бары дүртесе турында гына тарихта мәгълүматлар юк). Хәлбуки, Кунак бабай җыруында да, исеме аталмаса да, Аксак Тимергә турыдан-туры ишарә ясала.

Алда китерелә башлаган риваять болай дәвам итә. Көннәрдән бер көн Аксак Тимер Кунакны чакыртып әйтә:

– Әгәр мине мактап җырласаң, сине үтермим, – ди.

Кунак исә аның тәкъдименнән, хәзер анализлана торган җыру юллары аркылы, баш тарта:

«Энҗү дәрьяң киң дәрьядыр,
Бәңгиз дәрьяң мул дәрьядыр.
Мактыйм дисәм телем йөрми, –
Туры сүзле карт мин».

Энҗү, Бәңгиз (Бәнҗү) – Аму-Дәрья һәм Сыр-Дәрья елгаларының борынгы исемнәре. Ә Урта Азиядәге шушы ике елга аралыгындагы җирләрнең фактик хуҗасы нәкъ менә Сәмәрканд әмире Аксак Тимер булган. Башкача әйтсәк, бу елгаларның хуҗасына эндәшү бу инде Аксак Тимергә – тарихи шәхескә мөрәҗәгать итү булып чыга.

Хәер, риваятьнең әле үзендә дә тагын бер җыру (аның бер куплеты) китерелә. Ул строфа төзелеше, рифмалашу өлгесе, иҗек үлчәме белән, хәзер без күзәтә торган җыр текстыннан аерыла, ягъни фрагмент кына булса да, аны да китапларга мөстәкыйль әсәр буларак кертергә мөмкин. Анда Аксак Тимернең төп дошманы – көндәше Туктамыш та телгә алына:

«Илне йоткан Туктамыш,
Мактаганым юк аны.
Син дә илне йоткан хан –
Мактый алмыйм мин сине».

Шуннан соң, риваятьтә хәбәр ителгәнчә, Аксак Тимер җырчының башын кистергән (6, 8).

Аксак Тимернең үзе басып алган илләрдә яшәгән җырау-чичәннәр, гыйлем-хикмәт ияләре белән кызыксынуы, алардан файдаланырга тырышуы турында һәм легендар, һәм тарихи чыгынакларда телгә алына. Аның шәхси сәркатибе дә булган һәм аңа әмирнең барлык батырлыкларын теркәп, тарихка кертеп калдыру бурычы йөкләнгән. Үзен мактау өчен кирәкле кешеләрне Аксак Тимер, алда әйтелгәнчә, әсирлеккә төшкәннәр

арасыннан да эзләгән, аларның җырларын тыңлаган. Андый риваятьләрнең Алтын Урда чорына караганнары да бар. Менә шуларның берсе:

Аксак Тимер Идел буйларына һөҗүм итеп, Болгар шәһәрен алганда бик күп алтын-көмеш хәзинәләр һәм әсирләр кулга төшергән. Аннан ул: «Бу кулга төшкән кешеләр арасында хикмәт иясе кешеләр бармы?» – дип сораган. Аңа бу шәһәрдә бик хикмәт иясе сукыр бер шагыйрь бар икәнен сөйләгәннәр. Аксак Тимер аны үз каршына чакырткан. Сукыр шагыйрь *думбрасын чалып, аңа Болгарның данлы батырлары, байлыклары турындагы хәлләрне хикәя кылып җырлаган* (Курсив безнеке – *Р. Х.*). Аксак Тимер гаҗәпләнеп тыңлап торганнан соң, аның исемен сораган. [Җырчы]:

– Минем исемем Дәүләт, – дигән.

Аксак Тимер тапкыр телле кеше булган, көлгән дә:

– Шулай итеп, Дәүләт сукыр булды мыни?– дигән икән, сукыр шагыйрь аңа шунда ук җавап кайтарган:

– Әгәр Дәүләт сукыр булмаса, Аксак кулына кермәс иде, – дигән (7, 322).

Монда тарихи җырлар җәһәтеннән караганда игътибарны җәлеп итәрлек момент бар. Сукыр шагыйрь (чичән) думбрада уйнап, Болгарның данлы батырлары турында җырлый. Бераз фантазиягә ирек бирсәк, бу илдә «Шәһре Болгар газилары» дигән җыр да булганлыгын искә төшерергә мөмкин бит. Дөрес, әлеге әсәрне (аның исемен) борынгы Болгар чорына кертергә туры киләдер. Ләкин Аксак Тимер, шул җыр күздә тотылган тәкъдирдә, аны Алтын Урда составындагы Болгарда тыңлаган була түгелме соң?

«Кунак бабай җыры» да, Дәүләт чичәннең Болгар батырлары турындагы җыры да татар халкының патриотик хисләрен, яулап алучыга нәфрәтле-мыскыллы карашын чагылдыралар.

Татар фольклорындагы тарихи җырларны өйрәнүнең пионерлары М. Нигъмәтҗанов, Ф. Урманче, М. Бакиров, И. Надировлар тарихи җыр жанрының барлыкка килүендә дастаннарның билгеле бер роль уйнавын күрсәтәләр. Кайбер рус фольклорчылары рус халык аваз иҗатында тарихи җырларга карата моңа охшаш рольне *былина* жанры үтәгән дип саныйлар. Без дә шушы уртак карашка кушылабыз. Бу бигрәк тә «Идегәй» дастаны мисалында ачык күренә. «Кунак бабай җыруы»н күзәткәндә моңа инде игътибар ителгән иде. Әлбәттә, «Кунак бабай» үзенчәлекле сюжетлы, төп герое Субра җыраудан нык аерылып тора торган мөстәкыйль әсәр. Ул нәкъ менә җыр формасына салынган, күләме ягыннан кыска (алты гына строфалы), «Идегәй»гә, башлыча, үзендә кулланылган эпик килешләр, эпосларга хас уртак урыннар булуы белән генә якын.

Зур күләмле дастан эчендә, әлбәттә, тарихи җыр булып яңгырый ала торган, эпос тукымасыннан аерылып та яшәргә сәләтле өзекләр бар. Алар, гадәттә, җыраулар, чичәннәр авызыннан «сарнады», «тулгады», «җырлады» кебек синоним сүзләрдән соң әйттереләләр.

Дастанда Идегәйнең (Кобыгылның) бик күп сыйфатлары санала, шул җөмләдән аның чичән булуына да игътибар ителә (ирене юка күренә – чичән икән Кобыгыл). Менә, безнеңчә, «Идегәй җыруы» дип атарга мөмкин булган бер өзек. Ул Идел-Җаек буйларын сагынып кайткан Идегәй тарафыннан тулгана (3, 132–133):

– И Идел-йорт, Идел-йорт,
Идел эче имин йорт,
Атам кияү булган йорт –
Иелеп тәгъзим кылган йорт;
Анам килен булган йорт –
Иелеп сәлам әйткән йорт;
Кендегемне кискән йорт,
Керем-коңым юган йорт...

Идел – Җаек арасы
Елкы белән тулган йорт,
Казан – Болгар арасы
Кала белән тулган йорт;
Ашлы белән Ибраһим
Ашлык белән тулган йорт,
Ата-бабам токкан йорт,
Котлы булсын туган йорт!

Шәһре Болгар, Шәһре Кашан кебек мәшһүр калаларны данлаган мәдхияләр фольклор галимнәре тарафыннан тарихи җырлар рәтеннән күралалар. Дастанның хәзер китерелгән өзеге әле XIX йөз урталарында ук Әстерхан татарлары арасында җыр-тулгау буларак башкарылып йөргән. Күренекле тюрколог И. Н. Березин (1818–1816) аны үзенең ике томлык «Турецкая хрестоматия»сенә дә урнаштырган (7, 64).

Бу шигъри текстның бүгенге яңа язмышы турында да әйтми калу мөмкин түгел. Җыр жанры буенча танылган белгеч К. Миңнуллин «Һәр чорның үз җыры» монографиясендә болай яза: «Идегәй дастаныннан Идегәйнең:

«И Идел йорт, Идел йорт,
Идел эче имин йорт...» –

дип башланган кабатлауларга бай монологы, композитор Р. Әхъярова көйгә салганнан соң, бик популяр лирик, шул ук вакытта патриотик җырга әверелде» (4, 248). Әлбәттә, бу цитатадагы «патриотик» дигән сүзне халкыбызның тарихи хәтерендә борынгы Болгар, Алтын Урда дәүләтләре чорыннан ук сакланып килә торган кайнар ватанчылык хисе дип тә аңларга кирәк.

Аерым дастаннарның фрагментлары тарихи җырлар репертуарына күчеп яшәүгә мисалларны башка кайбер эпик әсәрләрдән дә табарга мөмкин.

ӘДӘБИЯТ

1. Әхмәтҗанов М. Фольклорчы Хафиз Рәхмәтуллин / М. Әхмәтҗанов // Татар иле. –2005. – 23, 24 саннар (июнь).

2. Бакиров М. Х. Татар фольклоры. Югары уку йортлаы өчен дәреслек / М. Х. Бакиров. – Казан: Мәгариф, 2008. – 359 б.

3. Идегәй. Татар халык дастаны / Кереш мәкалә язучысы И. Надиров. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1988. – 254 б.

4. Миңнуллин К. М. Һәр чорның үз җыры / К. М. Миңнуллин. – Казан: Мәгариф, 2003. – 400 б.

5. Нигъмәтҗанов М. Ерак чыганаклар / М. Нигъмәтҗанов // Совет әдәбияты. – 1963. – № 2.

6. Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар / Төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләр язучы И. Надиров. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 488 б.

7. Татар халык мәкальләре: өч томда / Җыючысы һәм төзүчесе Н. Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. – Т. 3. – 1014 б.

8. Урманче Ф. Татар халык иҗаты / Ф Урманче. – Казан: Мәгариф, 2002. – 335 б.

Т. И. Усманова
Казан

ФӘНИС ЯРУЛЛИННЫҢ «ҖИЛКӘННӘР ҖИЛДӘ СЫНАЛА» ПОВЕСТЕНДА ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРЫ

Билгеле ки, һәр әдәбият халык авыз иҗатыннан башлана. Нәкъ менә шунда теге яки бу милләтнең тарихы, яшәү рәвеше, идеаллары, күңел дөньясы, омтылышлары, дөньяны үзенчәлекле күзаллавы чагылыш таба. Әкиятләр, мәкаль-әйтемнәр, җырлар, халык авыз иҗатының башка жанрлары язма әдәбият әсәрләренә дә халыкчанлык рухын бирүдә бик әһәмиятле роль уйныйлар. Шуңа күрә фольклорны милли компонент сыйфатында куллану халык рухын, аның яшәешен сурәтләгән әсәрләрдә мөһим чара буларак карала. Фольклор мотивлары әсәрнең идея-эстетик үзенчәлеген арттыра, аның телен баету белән беррәттән әсәрне чынбарлыкка якынлаштыра, персонаж-геройларның психологиясен, характерын тагын да тирәнрәк, милли рухтарак ачарга мөмкинлек бирә.

Шуңы күрә дә Татарстанның халык шагыйре Фәнис Яруллин үз иҗатында аңлы рәвештә фольклорга мөрәҗәгать итә, әсәрләрендә үткәнгә әйләнеп карый, андагы иң уңышлы алым-чараларны файдаланырга омтылды. «Ул халыкның, милләтнең сулышын тоеп, әсәрләрен үзенең кайнар каны, тынгысыз һәм серләргә бай җанының лабиринтлары аша уздырып, кырыс чынбарлык белән бай фантазиясен кушып иҗат итте» (2, 5). «Фәнис Яруллин гади яза, халыкчан яза»; аны «яшәткән, каләмен

йөрткән, иҗатына көч биргән нәрсә – үз халкының язмышы белән бер булып яшәве, хезмәт итүе» (2, 17) дип язалар аның турында каләмдәшләре.

Ф. Яруллинның фолкьлорга битараф булмавы, аның шигъриятендә үк күзәтелә. Ул балачактан ук халыкның яшәү рәвешен күзәтә, җыргамоңга, күмәк уеннарга соклана белә. Истәлекләреннән күренгәнчә, кече яшьтән үк туган авылы – Кызылъярга килгән артистлар, сәнгать әһелләре белән кызыксына. Ф. Яруллин әсәрләренең милли рух, моңга бай образлар тудыра алуы әдипнең киң эрудицияле булуы, әхлакый эзләнүләре нәтиҗәсе булып тора. Чыннан да, халык тормышының һәм яшәешенең ерактан килүче әхлакый чыганакларын автор үзе үткән юлда очраган кешеләрнең типик сыйфатларын гомумиләштерү һәм индивидуальләштерү аша ачып сала. Бу Ф. Яруллинның «Җилкәннәр җилдә сынала» автобиографик повестендә урын алган фольклор мотивларында аеруча калку күзәтелә.

1973 елда дөнья күргән әлеге повесть яшәү өчен, тормышта үз урынын раслар өчен көрәшкән кеше язмышын сурәтләүгә багышланган. Әсәр авторның үткәннәргә сәяхәтен хәтерләтә: ул уй-фикерләрен үз язмышы аша уздырып аларны әсәр тукымасына төшергән. Повестьның өске катламында Кызыл Кыя авылының, Ык буйларының хозур табигате, кичке уеннар, җырлар стихиясе белән уратып алынган төп герой – Фәнияр Гатауллинның язмышы тасвирлана. Фольклор әсәрләре безгә повесть геройларына карата мөнәсәбәтне билгеләргә, автор позициясен аңларга, теге яки бу күренешкә карата нәтиҗә чыгарырга ярдәм итәләр.

Әсәр текстына үрелгән халык мәкальләре, әйтемнәр, канатлы сүзләр повесть теленә җанлылык өсти, фикерне җыйнак итеп бирүгә хезмәт итә, әсәрдә сурәтләнгән тормышның халыкчанлыгын арттыра. Автор әлеге тәкъбирләрне башлыча төп герой – Фәнияр Гатауллинның әнисе Гөлсәйдә апа авызыннан әйттерә: «Мине яучылап йөргәндә иптәш кызларым: “Әнә, киявең алтмыш тешле атына атланып килә, каршыларга чык”, – дип үртиләр иде» (3, 194). «Китик, мин әйтәм, энә кайда – җеп шунда» (3, 199). «Чыкмаган җанда өмет бар, – диде ана нык ышанып» (1, 205) һ. б. Геройларның психологик портретына мөнәсәбәтле фикерләрне җыйнак итеп бирү максатыннан кулланылган мәкальләр аеруча уңышлы. Халыкның аң төпкелендә яткан әлеге гыйбарәләр геройны төрле яклап аңларга, аның эш-гамәлләренә карата нәтиҗә чыгарырга ярдәм итәләр. Фәниярның сөйнәне – Фәүрия турында автор: «Таулар күчерер – арымас, көннәр буе йөгерер – ялыкмас» дип яза (3, 196).

Күп кешеләр исменнән, халык авызыннан әйтелгән мәкальләр авторга гомумиләштерүләр ясарга, нindидер мәсьәләгә карата үз позиция-

сен ачыкларга ярдәм итәләр. «Ни килсә – бердәнбергә килә» (3, 249), «Аш белән атканга таш белән ату шушы буладыр инде» (3, 260), «Ашаган табагына төкергән нәрсә», «Бүре баласын бүреккә салсаң да урманга карый, ди», «Ит яхшылык, көт явызлык» (3, 261). Картлар, аксакаллар сүзләренә колак салу, аларның киңәшләренә таяну элек-электән тормышкөнкүрештә югары бәяләнгән. Әлеге матур сыйфатны Ф. Яруллин үзенең геройларының гамәлләренә дә, сөйләменә дә салган. Гөлсәйдә гасырлар дәвамында тупланган халык байлыгын сөйләмендә еш куллана: «Ана күңеле балада, бала күңеле далада», – дип юкка гына әйтмиләр шул» (3, 204), «Башыңа төшсә, башмакчы буласың, диләр» (3, 265), «Чынлап торып еласаң, сукыр күздән яшь чыга, дигәннәр бит картлар» (3, 267).

Ф. Яруллин эзлекле рәвештә геройларның эчке дөньяларын тормыш вакыйгалары белән үреп ача. Мәсәлән, Фәнияр кичке уеннарга – су буена яшьләр җыела торган җиргә барып, гармун тавышы яңгыраганын тыңларга, такмак әйтә-әйтә арыганчы биергә ярата:

Бас, бас, бас әйдә, Тыпыр-тыпыр берәү бии,
Ярам, борчак түгелсен; Аягында чабата;
Чакырганда биемәскә Чабатасы да чабата,
Аксак-туксак түгелсең (3, 215). Аны кемнәр ярата? (3, 216)

Фәнияр ялындырып тормыйча биеп китә. Түгәрәктәге яшьләр такмак әйтеп тора. Берсе артыннан берсе шаян җырлар, тапкыр сүзләр, өрләнә такмаклар агыла. Фәнияр «заказ белән шигырь язу» уенында аеруча теләп катнаша, баштагы юлларын халык җырларыннан ала да, ахыргы ике юлын үзе чыгара:

Агыйдел тугай гына, Тыпыр-тыпыр биегәндә,
Йөзәргә уңай гына; Чабаталарың туза;
Синең кебек сайрый ала Үзеңә тиң яр тапмыйча
Һавада тургай гына. Гомеркәйләрең уза (3, 216).

Күренә ки, әсәрнең буеннан буена агылган җыр, моң халык рухын ачу өчен отышлы чара булып тора, әдипнең халык авыз иҗатын тирән белүен ассызыклый. Гомумән, җыр һәм көй әсәрнең буеннан буена кызыл җеп булып сузылалар.

Халык рухын тирәнтен аңлап яшәүче Фәнияр образы ярдәмендә автор укучылар алдында татар авылларында сакланып калган күркәм гадәт-йолаларны ачып сала. «Кызыл Кыя авылында шундый гадәт яши: армиягә китәсе егетләр кыңгыраулы пар-ат җигәләр. Тройка түгел, нәкъ менә пар ат. Билгеле, атларны каеш чуклар, җиз төймәләр тезелгән шлеяләр белән матурлап бизиләр. Кыңгырауның иң моңлы тавышлысы сайлап алына, чыңы ераккарак ишетелсен өчен, ул бик шәп итеп чистартып,

ялтыратып куелган була» (3, 265). Әлеге күренеш язучы тарафыннан яратып, кадерләп сурәтләнә, аңа татар халкы гореф-гадәтләрен укучының күңелендә тергезергә, җанландырырга мөмкинлек бирә.

Ф. Яруллин сюжет корганда текст төзүнең төрле чараларына мөрәҗәгать итеп карый. Шулардан интертекстуальлек, ягъни әсәр эчендә әсәр бирү мөмкинлеләрен дә оста файдалана: мәсәлән, повесть тукымасына әкият мотивын кертеп җибәрә. Сөйгәне Фәниярның шигырьләренә карата Фәүрия үз фикерен «карaурманда кыр тавыгы астында чыккан нәни, көчсез, хыялый чебеш турында әкият» сөйләп җиткермәкче була. «Борын-борын заманда матур яшел аланда, җәйнең аяз көнендә, шәп куаклык төбендә бер чебеш дөньяга килгән» (3, 211), дип башланып китә аның әкияте. Чебеш урманның киңлегенә, аланнарның ямьлелегенә, дөньяның зурлыгына сөенгән мәлдә халык әкиятләренә хас көтелмәгән хәл була – аның янына тилгән очып килә һәм болай ди: «Синең, чебеш, очканың, киңлекләрне кочканың юк. Канат җилпеп күккә менсәң, гүзәллекне өстән күрсәң, әйтер идең: кояшны зур алтын диеп, офыкларны ялкын диеп» (3, 211). Чебеш тилгәннән аны һавага күтәрүен сорый. Өскә күтәрелгәч ул «хозурлыкка хәйран калып, бик күп итеп сулыш алып, очып китмәкче булган. Канаты югын онытып бер талпынган, бер кагынган. Тилгән аны шулчак ялгыш ычкындырган...» (3, 212).

Фәнияр, әлбәттә, кызның фикере белән килешми, канат чыгармаган чебеш шикелле үз тормышы бәрабәренә булса да, аның теләгенә ирешәсе, югарыга күтәреләсе, очу тәмен татып карыйсы килә. «Бер очып караганнан соң тирестә актарынып яшисе килмәс иде», – дигән нәтиҗә ясый ул. Әдип халык әкиятләренә хас традицион башлам белән керешеп, образлы һәм мавыктыргыч сюжетка корылган, йөгерек, шигъри телгә ия булган кыска гына әкият тудыра. Шул рәвешле автор үз позициясен билгели, ә ул исә Фәниярның тормыш девизы белән тәңгәл килә. Алга таба да Фәүрия Фәниярга язган хатларында үзе ишеткән әкиятләрне язып тора. Алар арасында «Бик горур патша кызының кияү сайлавы» турындагы тормыш-көнкүреш әкияте кызыклы. Ахыр чиктә патша кызы «үзен мактаучы, ләкин кулыннан һичбер эш килми торган егет аламасы»на кияүгә чыга. Әлеге әкият Фәүриянең асылын ачып бирә, әдипнең әлеге образга карата мөнәсәбәтен билгеләргә ярдәм итә. Повесть эчендә тәкъдим ителгән әкиятләр Ф. Яруллинның фольклор сюжетларын әсәр кысасына кертеп җибәрү осталыгын, халык җәүһәрләрен «әсәр эчендә әсәр» тудыру өчен файдалана алуын күрсәтә.

Күргәнебезчә, Фәнис Яруллин иҗатында халыкның җанлы сөйләше, теле һәм стиле белән бергә фольклор традицияләренең художестволы ча-

гылыш табуы кызыклы әдәби күренеш. «Җилкәннәр җилдә сынала» повестенда тылсымлы һәм көнкүреш әкиятләре, кичке уеннарда җырланган кыска җырлар, персонажлар авызыннан чыккан мәкаль-әйтемнәр автор тарафыннан бик вакытлы һәм урынлы кулланылуын күзәтергә мөмкин. Шул рәвешле, фольклор поэтикасын яхшы белгән, аның стилен нечкәләп тойган әдип үз әсәрләрендә, сюжет кору, геройларның рухи халәтен өчен, халык авыз иҗатының төрле жанрларыннан, мотивларыннан оста файдалана, аларга нигезләнеп, халык күңеленә тирән үтеп керә.

ӘДӘБИЯТ

1. Гаташ Р. Шагыйрьнең йөз аклыгы / Р. Гаташ // Яруллин Ф. Сайланма әсәрләр: 3 томда / Ф. Яруллин. – Казан: Татар. дәүләт «Мирас» кит. нәшр., 1994. – 3 т.: Шигырьләр, поэмалар, балладалар, җырлар. – 669 б.

2. Хәкимова С. Г. Намуска тугрылык / С. Г. Хәкимова // Фәнис Яруллин: Тормыш юлы һәм иҗаты. – Казан : Мәгариф, 2006. – 167 б.

3. Яруллин Ф. Сайланма әсәрләр: III томда: Повестьлар, кереш сүз / Ф. Яруллин. – Казан: «Мирас» нәшр., 1994. – 616 б.

Р. С. Эгамшукурова
Ташкент, Узбекистан

ОДНА ТРАДИЦИЯ, СВЯЗАННАЯ С ЖЕЛЕЗОМ В ЭПОСЕ «АЛПАМЫШ»

В народных сказках и дастанах существуют такие скрижали, которые отражают в себе мировоззрение и народные традиции, связанные с металлом. Их правильная оценка с историко-социальной точки зрения открывает нам древнюю сущность человечества.

В сказках и дастанах успехи героя так или иначе связаны с металлическим оружием и отношением к нему. Средневековые европейские алхимики верили в связь семи металлов с семью основными планетами и с семью божественными персонажами, в том числе думали, что железо касается Марса (1, 146). В литературе железо зафиксировано как пятый элемент (2, 11). В устном народном творчестве герой использует такие орудия шитья, как металлическая игла, большая игла (жуволдиз), нож, меч (копье, кинжал), стрела, лук.

В варианте Берди бахши (сказатель) дастана «Алпамыш» отражается одна народная традиция, связанная с металлом, а именно ножом: Им (Байбури и Байсари – *Р. Э.*) исполнилось тридцать три года, но у них не было детей. Однажды какой-то человек праздновал обрезание своего

сына. Все пришли, накрыли на стол и перед ним поставили казы-карта (колбаса из сырой конины, карта – толстая кишка лошади, приготовленная особым способом). Когда пришли Байбури и Байсари поставили длинную (пустую) кишку и **тупой нож** (3, 7) (подчеркнуто мной – *Р. Э.*). В прошлом бездетного человека считали не имеющим место в обществе, поэтому его не приглашали к празднованию обрезания (4, 41–45). Если бездетный человек приходил без приглашения, его унижали. Унижение проводили во время празднования обрезания, именно в обряде инициации.

В дастане «Малика айяр» (дословно: хитрая малика (царевна)), встречается фраза *«ердан темиртак (темир) топган қулдай бўлиб»* (5, 108) (дословно: быть как раб, который нашёл кусок железа (или тупой нож)), соответствующая значению «радостный». Известный фольклорист Х. Зарифов написал специальную статью об этой фразе. Но в нем нет конкретного заключения имеющейся исторической основы (6, 65). Слово «темиртак» имеет два значения: 1. кусок железа; 2. тупой нож (7, 159). Независимо от того, что означает слова «темиртак», по-нашему мнению, эта фраза соответствует следующему значению: раб, нашедший кусочек железа, владеет каким-нибудь правом, которым не обладают другие рабы.

В целом, посредством любого металлического предмета выражается могущество, владычество мужчины. К примеру, в варианте сказателя Саидмурад Панах угли дастана «Алпамыш», когда скончался падишах Юсуфхан, мудрецы ставят условие: кто хочет стать новым падишахам, тот должен поднять восьмидесяти батманный чугун. Все мужчины постарались поднять, но не смогли. Хакимбек, которому только исполнилось десять лет, поднял этот чугун и метнул в восьмидесяти аршинную даль. После этого он стал обладать и царством, и богатырским именем Алпамыш (8, 8).

По своей сущности все металлические оружия – меч, стрела (лук) и нож (9, 192), которые означают честь мужчины, связаны с железом, которое «является символом могущества» (10, 541). Известно, что с появлением железа ознаменовано начало патриархата. С началом изготовления орудия труда из железа, прежде всего, стало расцветать земледелие, потом скотоводство, кустарный промысел и мужчины заняли значительное место в семье и в обществе.

В выражениях благожелания (айтим-олқишлар), связанных с узбекским детским фольклором, ребенок (сын) сравнивается с ножом: *Отасининг қўш пичоғи* (дословно: парные ножи своего отца), *Онасининг ош пичоғи…* (Кухонный нож своей матери) (11, 46).

У узбеков, когда новорождённого ребёнка в первый раз привязывают к колыбели, в сторону головы (под подушки) кладут небольшую лепёшку, лук, Коран и нож (12, 216–218), а в другом источнике отмечается, что в сторону ноги, вместе с другими вещами, кладут бритву (13, 20). М. Пайзиева оценивала это как свойство железа, защищающее от злых духов. Она также отмечает, что когда умирает человек, на его живот кладут металлические инструменты, такие как нож или ножницы (12, 220–222). В колыбельных песнях мать мечтает о золотой, то есть металлической колыбели: *Булбул қушимнинг боласи, Олтиндандир қалъаси, алла-ё, алла…* (11, 38) *(Мой ребёнок соловушка, У него золотая колыбель, баю-баю…).*

В героических эпосах и сказках (14, 6–13; 32–38) очень оберегается нож, кинжал, меч, сделанные из железа или стали, послужившие средством победы в испытаниях главного героя. После клеветы мачехи молодой человек страдает и однажды находит заржавевший меч. Он очищает этот меч и начинает свою героическую деятельность (14, 32–38). В народных сказках «Килич батыр» и «Бектемир батыр» имя и жизнь героя описывается в связи с этими металлическими предметами (15, 118–124; 144–159). В сказке «Эрназар и Кимяназар» у Эрназара вечный спутник нож, который был унаследован от отца, а Кимяназар (16, 119–135) – название этого ножа. В прошлом узбеки в дом невестки вместо жениха присылали его нож (17; 18, 96), а эмир свой кинжал (19, 223–228). У бурятов на свадьбе невестка держала в правой руке лук (1, 76). Эти обычаи, связанные с металлическими принадлежностями, исполнялись в радостные дни человека. Был обычай и в печальные дни: человек опирался на металлические принадлежности (на свое оружие). Это мы видим в дастане «Рождение Гуругли». Когда Гуругли разыскивает отца и дядю с материнской стороны, извещая о смерти своей матери, его дядя Гаждумбек опирается на копье и плачет с причитанием: «*О, бедная сестрёнка*!» (20, 80). В некоторых русских народных сказках тоже можно встретить металлические предметы как спутник и защитник героя (21, 115–125; 146–154; 193–202).

В сказках меткий стрелок и мастер по фехтованию – главный герой, изучает шестьдесят девять профессий, одним из которых было кузнечное ремесло (22, 136–143; 27–31). У народов, исповедующих ислам, Дауд (пророк – *Р. Э.*) почитается как покровитель металла и металлических принадлежностей (1, 354). Рабгузи отмечает его кузнецом, изготовляющим подковы (23, 28), а Навои фиксирует его изобретателем кольчуги (24, 42), как и в Коране. В настоящее время в народе не только кузнец, но и все пользователи металлических инструментов – шоферы, швейницы,

мастера-плотники, даже строители жилищ устраивают угощения с благотворительной целью в честь Дауда.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что металлический предмет (во многих случаях нож) имеет значение могущества, защиты и владычества. Иногда он выражают тотемистические значения: а) указывается на сына как продолжателя рода. Именно этот взгляд отражается в пословице: «Ўғли борнинг ўрни бор» (дословно: кто имеет сына, тот имеет место (в обществе)); б) указывается на могущество, исходя из статуса мужчины в обществе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мифы народов мира. – Т. II. – М.: С. Э., 1988. – 718 с.
2. Жаббор Э. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: Насаф, 1999. – 169 б.
3. Алпомиш (айтувчи Берди бахши). – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – 117 б.
4. Урманчеев Ф. Мотив бездетности в тюркском эпосе // Советская тюркология. – Баку, 1988. – № 1. – С. 41–45.
5. Малика айёр. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1988. – 335 б.
6. Зариф Ходи Ердан темиртак топган // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 4. – 65 б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 2. – М.: Рус тили, 1980. – 715 б.
8. Alpomish (aytuvchi S. Panoh o'g'li) / Alpomish. Yodgor. – Toshkent: Yozuvchi, 2000. – 175 б.
9. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. – 216 б.
10. Қуръон. – Тошкент: ТИУН, 2001. – 541 б.
11. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 249 б.
12. Пайзиева М. Тошкент шаҳри ўзбеклари анъанавий дафн ва мотам маросимлари ҳақида айрим мулоҳазалар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий методологик ёндашувлар (ЎзРФА академиги К.Шониёзов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган халқаро анжуман материаллари). – Тошкент, 2004. – 254 б.
13. Исмоилов Ҳ. Ўзбек тўйлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 184 б.
14. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1981. – 286 б.
15. Ўзбек халқ эртаклари. «Қари наъматак». – Тошкент: Ёш гвардия, 1977. – 224 б.
16. Ernazar va Kimyonazar // O'zbek xalq ertaklari. II. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 384 b.
17. Шониязов К. Карлуки – узбеки. – Ташкент: Наука, 1964. – 196 с.
18. Турдимов Ш. Рўмол рамзининг семантикаси ҳақида // Адабий мерос. – 1985. – №3. – 96 б.
19. Шадманов Т. Р. А. Лиеман о жизненных ритуалах тюрков Средней Азии в переводе Т. Шадманова // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий методологик ёндашувлар (ЎзРФА академиги К. Шониёзов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган халқаро анжуман материаллари). – Тошкент, 2004. – 254 б.
20. Гўрўғлининг туғилиши. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1967. – 328 б.
21. Русские народные сказки. – Ташкент: O'qituvchi. 2007. – 480 с.
22. O'zbek xalq ertaklari. III. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 384 b.
23. Носируддин Бурҳониддин. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 272 б.
24. Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Самарқанд. 1990. – 138 б.

СӘНГАТЬ БЕЛЕМЕ

Р. И. Габдрахманов
Казань

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОМПОНЕНТ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО СОХРАНЕНИЮ И РАЗВИТИЮ ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ДМШ И ДШИ (На примере ДШИ № 4 г. Казани)

Воспитание в духе лучших национальных традиций – изначальное условие развития нравственности и духовности. Любовь и интерес к культурным ценностям и историческим традициям родного края – важнейший фактор, определяющий патриотическое начало личности. Детские школы искусств и детские музыкальные школы – неоценимые по значимости звенья системы дополнительного образования детей, призванные решать проблемы духовно-нравственного совершенствования подрастающего поколения. Огромная роль в решении этих проблем принадлежит патриотическому воспитанию, но не стихийному, а продуманному и планомерному, включающему не только изучение истории республики, татарской музыкальной культуры, национальных обрядов и праздников, но и воспитание чувства гордости и ответственности за свое Отечество, потребности достойно представить музыкальное искусство Татарстана на сценических площадках школы, района, города, страны и мира.

Татарская музыка является составной частью мировой музыкальной культуры, в ней находит свое отражение специфика художественного мышления татарского народа. В условиях современного информационного пространства очевидно, что при изучении характерных национальных особенностей наилучший результат может быть получен в случае использования двух взаимодополняющих ракурсов рассмотрения предмета: культурно-типологического и аутентично-контекстуального. Первый позволяет создать «панорамное» представление изучаемого предмета, понять его отличительные особенности в контексте мировой

культуры. Второй направлен на постижение предмета «изнутри», выявление его имманентных свойств; другими словами, позволяет реконструировать связанный с ним тип художественного мышления, объяснить особенности его функционирования.

Критерием эффективности любого учебного курса является способность ученика к развитию навыков, полученных в процессе обучения. В данном случае таковым следует считать способности эстетического осознания интонационных, структурных, образно-философских и других особенностей татарской музыки. Пути практической реализации данной основной цели исходят из дидактического принципа, сформулированного практикой прошлого века как раскрытие и понимание «музыкальных красот». Современная методика общего образования ориентируется именно на развитие «понимания музыкальных красот», которое выражается в доминирующем положении навыков творчества в трех основных формах – сочинение, исполнение и слушание музыки. Очевидно, что слушание музыки может стать творческим актом только при условии возникновения эмоциональной и/или интеллектуальной реакции. Поэтому педагогу необходимо внимательно отнестись к дидактически сложной задаче: изучение должно мотивироваться тем, что музыка «красивая» и «интересная».

Полноценная эстетическая реакция на музыку может возникнуть только при наличии навыков восприятия ее структуры. Поэтому особенно важно как можно раньше ввести в музыкальный кругозор ученика интонационные особенности и ритмические формулы, свойственные татарской музыке.

Изучая татарскую музыку, необходимо применять принцип выдерживания ладо-интонационной сферы на протяжении продолжительного периода занятий лучшему «вживанию» в нее слуха.

Обязательное практическое синхронизированное освоение образцов татарской музыки при взаимодействии учебных дисциплин дает наиболее плодотворный результат. Важно не допускать восприятие татарской музыки в качестве изолированного объекта.

Существует важный для раскрытия креативного потенциала учащихся предмет, как «творчество», включающий в себя импровизацию и композицию.

Композиция как вид музыкальной деятельности наиболее отвечает идее воспитания патриотизма посредством музыкальной творчества. Здесь ведется поиск одаренных детей, способных продолжить традиции лучших представителей национальной композиторской школы.

Важным в образовательном процессе школы является введение в программу предмета «Татарская музыкальная литература», на котором происходит углубленное знакомство с профессиональной и народной татарской музыкой: творчеством татарских композиторов, лучшими образцами национальной культуры.

На уроках специальности уже с первых лет обучения в репертуар учащихся включаются оригинальные произведения татарских композиторов и обработки народной музыки. Особое внимание уделяется игре на национальных инструментах: курае, гармони. На базе школы созданы ансамбли, концертный и конкурсный репертуар которых основан на татарской музыке.

Хоровых, ансамблевых и оркестровых произведений в репертуаре музыкальных школ недостаточно. Преподаватели реализуют свой творческий потенциал, создавая переложения народных песен, танцев, отрывков из опер и балетов татарских композиторов для фортепиано, струнно-смычковых и струнно-щипковых инструментов, вокальных ансамблей и хора, оркестра народных инструментов.

На отделении хореографии изучаются элементы народно-бытового танца. Через движения, музыку, костюмы учащиеся знакомятся с национальными обычаями и культурой татарского народа.

Сочетание таких способов развития творческой активности, как коллективное музицирование, изучение национального репертуара и выступления на концертных площадках имеет ярко выраженное воспитательное значение: у учащихся усиливается чувство гордости за свой коллектив и осознание своей роли в нем, а также радость быть причастным к общественным и музыкальным событиям Татарстана.

Наличие учебных часов, направленных на изучение культуры Татарстана (неделя)	
Предмет	Количество часов
Специальный предмет	0,5
Творчество (композиция)	1
Татарская музыкальная литература	1
Исторический бытовой танец	0,5
Народный танец	0,5
Оркестр народных инструментов	2
Малые ансамбли	0,5
Хор	1

Часть преподавателей школ свободно владеет татарским языком и имеет возможность вести уроки на родном языке, а также проводить тематические вечера, посвященные творчеству деятелей культуры Татарстана, фольклорные праздники, включающие, помимо музыки, элементы литературной драматургии и театрализации, например, «Навруз», «Сабантуй», «День матери».

Музыкальный кругозор учащихся расширяет постоянное участие в ежегодно проводимых в городе и республике конкурсах исполнительского мастерства. Самые яркие из юных исполнителей пропагандируют национальное искусство за рубежом, участвуя и побеждая в Международных конкурсах. Юные музыканты осознают высокую честь – представлять свою школу, свой город, свою Республику. Эти моменты являются наиболее яркими и действенными в комплексе мер, призванных воспитывать патриотическое начало.

Одним из основных средств формирования национального самосознания является знакомство с творчеством современных композиторов Татарстана. Налажена тесная связь с творческим союзом композиторов Республики Татарстан, гостями школы были Р. Еникеев, Р. Ахиярова, Р. Еникеева, Ш. Тимербулатов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Раимова С. И. История татарской музыки: Учебное пособие. – Казань, 1986.

2. Нигмедзянов М. Н. Народные песни волжских татар. – М.: Сов. композитор, 1982. – 136 с.

3. Ахметьянов Р. Г. Музыкальные термины в поэме «Хусрав и Ширин» Кутба в их отношении к поволжскому тюрки // Страницы истории татарской музыкальной культуры. – Казань, 1991. – С. 109–115.

4. Давлетшин Г. М. Волжская Булгария: духовная культура (Домонгольский период X – нач. XIII вв.). – Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. – 192 с.

5. Джумаев А. Б. Ислам и музыка // Музыкальная академия. – 1992. – № 3. – С. 24–34.

6. Исанбет Ю. Огни, зажженные Сайдашевым: [вступ. ст.] // Сайдашев С. Огни, зажженные нами. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. – С. 514.

Э. М. Галимова
Казань

РЕКРУТСКИЕ ПЕСНИ ПЕРМСКИХ ТАТАР

Татароязычное население пермского этнокультурного региона в составе субэтноса казанских татар образует пермскую этнографическую группу. Пермские татары состоят из нескольких групп: 1) тулвинские татары (Бардымский район), 2) сылвенско-иренские татары (расселены по течению р. Сылва и р. Ирень и их притоков, 3) муллинская группа (Пермский район).

Изучение этнического формирования коренного населения данного края фактически началось ещё с XIX века. В настоящее время накоплен уже значительный материал. Ознакомление с научной литературой позволило выявить по данной проблеме различные точки зрения. Вопрос этногенеза пермских татар сыграл решающую роль в формировании музыкальных традиций и сохранении обрядов данного края. Некоторые образцы семейного обрядового фольклора пермских татар, уже неоднократно служили предметом внимания многих лингвистов, фольклористов [Р. К. Уразманова, А. В. Черных, Д. Б. Рамазанова]. В данной статье мы хотим обратить внимание на традиционные формы проведения обряда *солдатка озату, рекорт озату* (проводы солдата, проводы рекрута) и выявить особенности песен, исполнявшихся во время обряда[1].

Жанр рекрутской песни является одним из самых распространенных в Пермском крае. Обращение народа к этой теме было вызвано введением в России Петром I всеобщей воинской повинности (XVIII век). Однако ещё до указа Петра I чуваши, татары, марийцы, мордва, удмурты привлекались к военной службе в русской армии и поставляли во время войн по одному воину с трех ясачных дворов (4). Для населения многих этнографических групп, живущих обособленно, занимавшихся преимущественно сельским хозяйством, не знавших государственного языка и русской грамоты – рекрутчина воспринималась как трагедия и являлась фактически социальным бедствием, ибо в те времена служба длилась 25 лет.

В пермском крае существовало несколько традиций проведения обрядов: *солдатка озату, рекорт озату*. Сразу же после получения повест-

[1] Материалом исследования послужили экспедиционные записи автора, сделанные в июне 2011 года.

ки ритуал проводов *рекрута* (*рекорт, некорт, лекорт*) продолжался две недели. Каждый житель деревни приглашал его в гости. Затем в доме новобранца устраивали проводы с участием всех его соседей, родственников и друзей, которые приходили с подарками, а девушки дарили вышитые носовые платочки. Исследователь Р. К. Уразманова подчеркивает, что гостевания призывников проводились, как правило, в сроки *сабантуя* – весной, до сева. Известны факты призыва на воинскую службу и в осенний период времени. Вызывает интерес, что обряд поочередного гостевания рекрутов, длившийся несколько недель в деревнях Западного Предкамья, именовался аналогично весеннему обряду *сөрән (сөрән сугу, сөрән чабу),* связанный со сбором яиц (реже подарков), с последующим угощением. По данным Р. Уразмановой, этот обряд входил в комплекс праздника *сабантуй* (7, 102). По этимологическому толкованию, слово *сөрән* (общетюрк.-*сурән*) означает «тревога, клич, созыв войск» (2, 69). Возможно поэтому татары Предкамья, трактуют *сөрән* как созыв на воинскую службу. У пермских татар термин *сөрән* трактуется, скорее всего, как клич для участия народа в состязаниях на майдане в начальном этапе *сабантуя.*

С целью обезопасить новобранца на службе и его скорого возвращения, пермские татары придерживались определенных традиций магического характера. Так, существовал обряд, когда рекрут перед отъездом на службу надкусывал каравай хлеба. Этот каравай мать хранила до его возвращения: «Еда у тебя здесь лежит, дожидается своего хозяина»[1]. Данная традиция, которую проводили пермские татары, полностью совпадает с проведением обряда *проводы казака* (казак озату) у нагайбаков (3, 173). Примечательно, что пермские татары во время проводов готовили блюда из курицы, в связи с символическим представлением об этой птице: «курица гребет назад – солдат должен домой вернуться». Существовало и такое поверье, связанное с тем, что рекрут обводил вокруг пояса живой курицей, которую затем варили и отдавали ему в дорогу.

У тулвинских татар существовала обычай перед отъездом рекрута на службу, читать суры Корана. Не меньший интерес представлял обряд разделения бумажного листочка с записью мусульманской молитвы на две части: одну отдавали рекруту, а вторую оставляли дома. Считалось, что это способствует возвращению солдата, так как текст молитвы в бу-

[1] Записано со слов этнофора Минсадыровой Гадили Шариповны, 1938 г. р. из д. Усть-Турка Кунгурского района).

дущем непременно должен соединиться со своим смысловым продолжением (8, 261).

По другой традиции, *рекрут,* направляясь в дорогу, через порог своего дома должен был перешагивать с правой ноги. Знаковым считалось также поверье, как лошадь сделает свой первый шаг, отправляясь в путь: с правой ноги – определяли, что воинская служба будет хорошая, а если с левой – плохая. Когда жители провожали рекрута, все махали платками в свою сторону, а не от себя, для того, чтобы солдат как можно раньше вернулся с армейской службы. Мероприятия, связанные с проводами рекрута, сопровождались песнями и инструментальными наигрышами. Обязательным, во многих районах Пермского края, считалось в исполнении новобранца песни с текстами собственного сочинения. Лучшие из созданных песен сохранялись в народном репертуаре.

Ритуалы проводов в солдаты в наибольшей степени были развиты у тулвинских татар. Нами зафиксированы несколько образцов наигрышей на губной гармони «Шаян җыр», «Барда көе»[1]. Данные напевы исполняются также на тальянке и гармони во время застолья во время проводов рекрута. Инструментальные наигрыши тулвинских татар, аналогично удмуртам, отличаются узким амбитусом с обыгрыванием секунды и терции при повторяющемся ритмическим клише на фоне бурдонного баса (5, 158–169). По материаллам экспедиции, можно выявить, что некоторые рекрутские песни сылвенско-иренских татар[2] исполнялись на напевы, популярные у казанских татар и казанско-татарских кряшен. Например, основой напевов песен «Фронт җыры», «Сугыш елы такмаклары» послужили напевы *авыл көе,* известные у казанских татар как «Без дә биек таулар бар», а в песне «Армияга озату җыры» ярко выражено интонационное сходство с известным напевом кряшен «Суда балык йөзәдер».

Казарма биек булса да	*Хоть высокая казарма*
Кошлар оя ясамый	*Птицы гнезда свои не вьют*
Ай булса да, гөл булса да	*Как бы не было все прекрасно*
Туган илгә ошамый.	*Не заменит родину мою.*
Әйдә барыйк ар якларга	*Пойдем на дальную чужбину*
Сатин алыйк чаршауга	*Купим сатин на занавески*
Чит җирләрдә йөрсәм дә	*На стороне я все хожу*
Шөкер итәм баш сауга.	*Жив, здоров, за все благодарю.*

[1] Записаны от этнофора Зимасова Маулизяна Мухаматзяновича 1940 г.р. из д. Ишимово Бардымского района Пермского края.

[2] Записаны от этнофора Минсадыровой Гадили Шариповны, 1938 г.р. из д. Усть-Турка Кунгурского района.

Җаныкаем илдән киткәч	*Как уехал я родная*
Күрмәдем мин бер калач	*Не пробовал не один калач*
Иркәләргә ирең булмас	*Не кому тебя любить*
Солдатка булып калгач.	*Раз осталась ты солдаткой.*
Снарядлар ярылганда	*Когда разрываются снаряды*
Җимерелә калалар	*Разрушаются города*
Чит җирләрдә ятып калсам	*Если останусь на чужбине*
Ятим кала балалар.	*Сиротами останутся мои дети.*

Рекрутские песни муллинской группы пермских татар в основном трактуются в жанре *такмак,* со всеми характерными для этого жанра мелодико-ритмическими особенностями. Нами были зафиксированы песенные образцы «Армияга озату», «Солдат җыры»[1], из которых первая явно напоминает песню казанских татар «Ах, җаныем суларда».

Сау бул инде Кояново,	*Прощай, прощай Кояново*
Сәфәр тауларың белән	*И горы Сафар*
Рәхәтләнеп йөри алмадым	*Не смог я вдоволь погулять*
Сөйгән ярларым белән	*Со своей любимою.*
Военкомат баскычларын	*На лестницу военкомата*
Таптама дигән идем	*Не хотел я наступать*
Туып үскән авылымны	*Свою родную деревеньку*
Ташламам, дигән идем.	*Не хотел я покидать.*

Содержание рекрутских песен охватывает широкий круг тем: тревожное ожидание рекрутчины, прощание с домом, описание дороги по которой пройдет будущий рекрут и воспоминания о родном крае. Своеобразие их содержания заключается в господстве этнографичности, т. е. в описании домашнего быта и тех предметов, которые окружали человека с рождения.

Әнкәй, ашың пешкән булса,	*Мама, когда ты накроешь на стол*
Балаларың җыелыр	*Соберутся все твои дети*
Алар булып мин булмасам	*Они придут, а я не смогу*
Күз яшьләрең коелыр.	*Ты расплачешься.*
Абыемның шкафында	*У моего брата в шкафу*
Сабыным калды, сатыгыз шул,	*Осталось мое мыло – вы продайте*
Җәйгән урыннарым калды	*Постель моя осталось*
Сагынсагыз, ятыгыз.	*Если соскучитесь, вы полежите.*

[1] Записаны от Кузяевой Минсиры Хакимовны, д. Кояново Пермского района.

В заключение мы можем отметить, что на формирование особенностей музыкального и поэтического стиля песенных традиций пермских татар, огромное значение сыграл их этногенез. Однозначных выводов с определением автономных черт жанра рекрутской песни пермских татар сделать пока невозможно. Тем не менее, наши полевые исследования выявили любопытные факты. В отдельных моментах проведения данного обряда наблюдается сходство с казанскими татарами, казанско-татарскими кряшенами, нагайбаками. Песни данного жанра бытовали, в основном, в жанрах *авыл көе* и *урам көе.* Важным аспектом в определении содержания напева являлась непосредственно фантазия исполнителя. Интонационная обособленность рекрутских песен зависила от ареала распространения. Материалы экспедиции показывают, что данный жанр бытовали с элементами полного или частичного заимствования напевов *авыл көе* казанских татар и кряшен, что касается жанра *урам көе,* то пермские татары исполняли его преимущественно в инструментальной трактовке, которую связывали только с рассматриваемым обрядом. Дальнейшее подробное изучение песенной традиции пермских татар, позволить нам в будущем сделать более точные выводы и определить автономность каждого жанра, характерного для данного края.

ЛИТЕРАТУРА

1. Альмеева Н. Ю. Жанровая система и этномузыкальный диалект: К проблеме классификации явлений татарской музыки устной традиции // Искусство устной традиции. Историческая морфология: К 60-летию И. И. Земцовского / РИИИ. – СПб., 2002. – С. 132.

2. Ахметьянов Р. Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – М., 1981. – С. 69.

3. Бектеева Е. А. Нагайбаки: Крещеные татары Оренбургской губернии // Живая старина. – 1882. – вып. 2. – № 12. – С. 173.

4. Димитриев В. Д. К вопросу об ясаке в Среднем Поволжье. – Чебоксары, 1958. (Учен. Зап. Чувашского НИИ. Вып. 16).

5. Нуриева И. М. Некоторые особенности музыкального стиля обрядовых песен удмуртов Кукморского района // Фольклор и этнография удмуртов: обряды, обычаи, поверья. – Ижевск, 1989. – С. 158–169.

6. Сайдашева З. Н. Татарская музыкальная этнография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. – С. 143.

7. Уразманова Р. К. Обряд сөрән у народов Среднего Поволжья и Приуралья (конец XIX–начало XX в.) // Историческая этнография татарского народа. – Казань, 1990. – С. 102.

8. Черных А. В. Народы Пермского края: История и этнография. – Пермь: Пушка, 2007. – С. 261.

Фронт жыры

Минсадырова Гадиля Шариповна,1938 г.р., д. Усть-Турка, Кунгурский район.

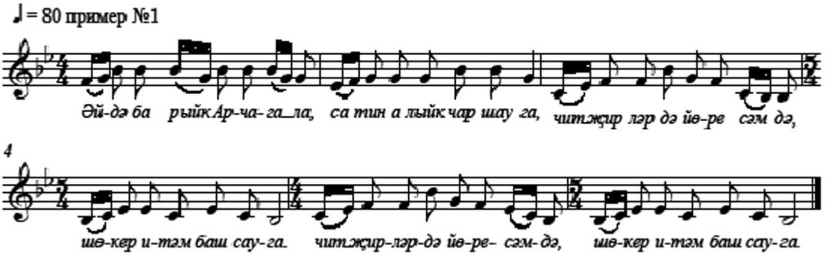

Сугыш елы такмаклары

Минсадырова Гадиля Шариповна,1938 г.р., д. Усть-Турка, Кунгурский район.

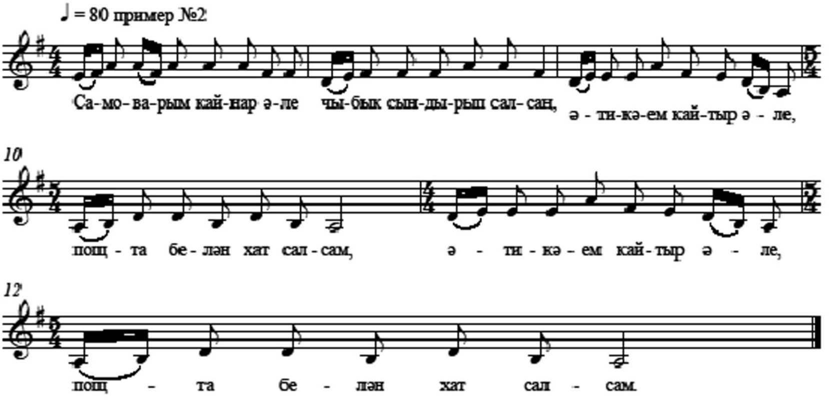

Армиягә озату

Урахманова Гелчире (1938 г.р.д. Кояново, Пермский район)

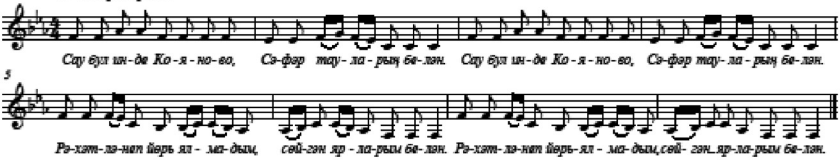

А. А. Григорьева
Чебоксары

ЭТНИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ЧУВАШСКОМ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Профессиональное изобразительное искусство Чувашии, его виды и жанры сформировались в XX столетии. В период становления в его основу были положены традиции русской профессиональной школы изобразительного искусства, а в развитии важную роль сыграла этническая культура чувашей, их эстетические представления. Современное чувашское изобразительное искусство, находясь на стадии активного развития и в поисках новых форм, не утратило этот ориентир на сохранение своих этнических традиций.

Во второй половине 1960-х гг. в отечественном изобразительном искусстве наметилась тенденция, связанная с актуализацией процессов ориентированных на этнические традиции национальных культур. Это явление стало предметом осмысления и в отечественном искусствоведении, начиная с 1970-х гг. для определения сущности понятия «традиция» стали использовать понятия «этнос», «этническое». Одним из первых термин «этнотрадиция» в научный оборот ввел искусствовед А. А. Каменский в статье «О смысле художественной традиции» (1, 210–211). В ней автор выделил два типа этнотрадиций. Первый тип складывается в поисках новых видов образности, которые – либо на ограниченный срок, либо очень надолго – обретают характер сложившейся традиции. Второй тип традиций возникает в итоге связей искусства с народно-поэтическим сознанием, – это традиции, основанные на этнической художественной памяти. Также автор отмечает, что этническая художественная память может сцеплять современную образность как с относительно недавними, так и с очень далекими этнохудожественными мотивами (1, 215).

В чувашском изобразительном искусстве находят свое проявление оба типа «этнотрадиции» выделенные А. А. Каменским. Можно выделить их специфические проявления такие как: поиск особенностей национального характера и мироощущения, обращение к древним мифам, традиционному народному творчеству, формирование современной палитры обогащенной традиционными мотивами, оригинальными ценностями и символами чувашской культуры.

Уже в 1980-1990 гг. «этническое» в отечественном искусстве стало своеобразным проявлением творческой индивидуальности, ведущей художественной тенденцией современного искусства (2, 148). Одним из интереснейших явлений в культуре рубежа XX–XXI столетия стал «этнофутуризм», направление получившее распространение в национальных регионах Поволжья и Приуралья, населяемых финно-угорскими и тюркскими народностями (Татарстан, Башкортостан, Удмуртия, Марий Эл и др.). Его адепты напрямую заявили о сохранении и трансляции этнической традиции посредствам новых идей и форм постмодернизма.

Этнофутуризм в Чувашии – явление неоднозначное, многоликое. Основное его ядро вышло из среды художников профессионально владеющих средствами трансформации живописно-пластического языка и получивших образование в Москве и Ленинграде. Первым мастером, обозначившим свои приоритеты как формирование «подлинно национального искусства», поиск индивидуального стиля, через обращение к народному мировосприятию, стал А. И. Миттов, выпускник Ленинградского института живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина. Уже в 1980–1990-е гг. эту линию стали развивать художники Праски Витти (В.Петров), Геннадий Розов, Анатолий Силов, Георгий Фомиряков (Кенин Кери), Станислав Михайлов (Юхтар) и др.

На данном этапе в этнофутуризме Чувашии можно обозначить основные тенденции и специфические особенности, отличающие его от других региональных ответвлений. Так чувашские художники не используют в своем творчестве акционистические формы современного искусства (перформанс, хэппенинг), склоняясь к объемно-пространственным и плоскостным композициям. Сдерживая, таким образом, свои творческие поиски в пределах знакомых народному декоративно-прикладному искусству, традиционному для чувашей. Большое значение они придают асемическому письму, основанному на рунической чувашской (древнебулгарской) письменности, геометрическим знакам и символам из народной счетной вышивки, ткачества, резьбы (3, 93). В этом обращении художников этнофутуристов к знаково-символической природе орнамента, отражается не просто стремление ввести этнический колорит, но и поиск нового изобразительного языка, соответствующего этнокультурной традиции. Таким образом, опыт художественного прочтения традиционных тем на основе современной стилистики позволяет создать образ «своей земли» как особого мира, где происходит синтез различных этнических традиций.

Художниками данного направления разрабатывается также определенный круг тем, содержащих ряд устойчивых образов, заимствованных, в частности, из чувашской мифологии, эпоса и национальной литературы, которые переосмысливаются на современном уровне и сводятся до «архетипов». Так, например, в творчестве чувашских художников особый интерес представляют литературные образы чувашской поэмы «Нарспи» К. В. Иванова, олицетворяющие духовные ценности народа. Из материальной культуры – антропоморфные чувашские памятники, намогильные языческие скульптуры «юпа» и «салам калакĕ», которые по мнению исследователя А. А. Трофимова «включают в себя два мира: наземный и надземный с космосом» (4, 221). Через них на первый план выходят архетипические смыслы национальной культуры, мотивы сопряжения смысла человеческого бытия с высшими духовными ценностями.

Этнофутуризм как направление, еще на фазе формирования своей идеологии ставил этноидентифицирующие задачи, делая упор на разработку и выявление специфики чувашской культурной традиции. В этой связи его особенностью среди других направлений в современном искусстве является стремление этнофутуризма к функциональному «возрождению» этнической традиции в новых формах, а не только к ее условному, знаковому использованию. Развивая этнические процессы в конструктивном творческом русле, данное направление оказывается в этом смысле содержательной и уникальной практикой, дающей свободу для творческих поисков, поскольку строится на синтезе архаичного, аутентичного этнического материала и современных академических, и неоакадемических форм культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каменский А. А. О смысле художественной традиции // Советское искусствознание. – М., 1982. – С. 202–244.

2. Нехвядович Л. И. Этническая художественная традиция как категория теоретической истории искусства // Известия Алтайского государственного университета / Алтайский гос. ун-т. – Барнаул, 2010. – № 2–2 (66). – С. 148–151.

3. Григорьева А. А. Этнофутуризм как способ национальной идентификации Чувашии // Современное искусство в контексте глобализации: наука, образование, художественный рынок. – СПб.: СПбГУП, 2011. – С. 92–94.

4. Трофимов А. А. Искусство: Избранные труды. Сборник статей. – Чебоксары: ЧГИГН, 2005. – С. 604.

Л. А. Зиганшина
Казань

ТРАДИЦИЯ «КНИЖНОГО ПЕНИЯ» ТАТАР АЗНАКАЕВСКОГО РАЙОНА

Настоящая статья подготовлена на основе материалов музыкально-фольклорных экспедиций, предпринятых автором в июне и ноябре 2010 г. в Азнакаевский район Республики Татарстан.

Азнакаевский район расположен на юго-востоке Татарстана, в предгорьях Уральских гор и охватывает участок левобережья широкой Икской долины с прилегающим Икско-Заинским водоразделом. Наиболее крупная река в районе – река Ик, которая берет начало в Республике Башкортостан. Длина реки в пределах района составляет 65 км. Район на востоке граничит с Бакалинским и Шаранским районами Башкортостана, на севере с Муслюмовским, на юго-востоке – с Ютазинским районами Татарстана. Большую часть населения района составляют татары – 85,2 %; русские – 11,7 %; чуваши – 0,6 %; башкиры – 0,5 %; мордва – 0,4 %; украинцы – 0,4 % и другие национальности – 1,2 %.

В Азнакаевском районе, как показали результаты исследований, до сегодняшних дней сохранились некоторые старинные жанры. Однако, надо отметить, что народные музыкальные традиции, под влиянием современности, претерпевают изменения либо исчезают вовсе. Во время экспедиций в деревнях Чалпы, Ирекле, Сарлы, Верхнее Старли, Нижнее Старли, Туйка, Урсаево были сделаны записи «деревенских напевов» (*авыл көе*), *озын көй*, *кыска көй*, такмаков, баитов, мунаджатов, «книжных напевов», наигрышей на гармонике, баяне. Зафиксированы также рассказы о свадебных обрядах, гусиных помочах (*каз өмәсе*), посиделках (*аулак өй*) и др.

Особое внимание хотелось бы уделить традиции «книжного пения» – *көйләп уку*, которая включает в себя три основных вида: 1) баиты (*бәет*) – песни-повествования об исторических событиях, трагических случаях; 2) мунаджаты (*мөнәҗәт*), имеющие религиозное, духовно-нравственное содержание, своего рода вокальный монолог, обращение к Всевышнему; 3) «книжные напевы» *(китап көйләре)* – исполняемые в напевной манере книги и стихотворения.

В д. Нижнее Старли (Түбән Стәрле) мы встретились с Риммой Мотыгулловной Гараевой (1945 г. р.), которая занимается изучением религиозной литературы, с 80-х годов собирает и переводит религиозные

книги на арабском языке. У нее имеется несколько изданий священной книги Коран (одна из них 1906 года издания), «Мухаммадия» (на турецком языке), «Бәдәвам», «Бакырган». По ее словам, многие в деревне читали эти религиозные книги нараспев. Были записаны с напевами баит «Сак и Сок», мунаджаты «Лә Илаһа илләаллаһу Мөхәммәде рәсүлуллаһ», «Сәлааллаһи галәйкә, әй Мостафа Мөхәммәд», «Көйле иман», «Сезгә әйтер сүзем бар», отрывки из книг «Бәдәвам» и «Мөхәммәдия». Как отмечала Римма апа, у нее имеется свой макам, т. е. своя мелодическая формула, стиль исполнения мунаджатов и религиозных книг. И действительно, обнаружилась мелодическая однотипность при распевании текстов мунаджатов и книг «Бәдәвам», «Мухаммадия» (воспринимаются как один и тот же напев). Звукоряд – (*a*)*c*-*d*-*e*-*g*-*a*-*c*.

Зарипова Замиля Закиевна (1928 г. р.) из села Урсаево Азнакаевского района также прочитала нараспев книгу «Бәдәвам», но на совершенно другой напев. Ее исполнение было более певучим, нежели в интерпретации Р. Гараевой. Характерной особенностью являлась протяжность интонирования, широта мелодического дыхания. Кроме того, от З. Зариповой нами были сделаны записи *авыл көе*, мунаджата «Балам өчен», башкирского *озын көй*.

Уроженка с. Чалпы Бахтиева Земфира Миннеахметовна (1937 г. р.) исполнила интересный образец под названием «Ике туган». Информантка определяет его как мунаджат. В мелодии угадываются интонации известной русской песни «Кирпичики». Следует заметить, что сходный текст, но с иным напевом, опубликован в сборнике Дж. Файзи «Халык җәүһәрләре» (1, 11).

Рассмотрение бытования баитов, мунаджатов и «книжных напевов» в Азнакаевском районе свидетельствует о сходстве этих жанров и доказывает, что осуществить их различение по музыкальным признакам удается далеко не всегда. Вместе с тем предпринятое исследование позволяет установить более тонкие особенности межжанровых отношений: относительно большая близость слогоритмических форм «книжных напевов» и мунаджатов, с одной стороны, и относительная независимость слого-ритмической организации баитов, с другой стороны, определяет прозрачность жанровых границ в первом случае и известную независимость развития жанра во втором. Тем самым анализ музыкальной и словесной стороны синкретического музыкально-поэтического целого может способствовать более адекватному осознанию жанровой специфики образцов татарской традиции «книжного пения» (*көйләп уку*).

Таким образом, по результатам наших экспедиций можно с уверенностью сказать, что в памяти жителей Азнакаевского района сохранились подлинные жемчужины народной традиции *көйләп уку*, которые способствуют закреплению и передаче данного вида искусства новым поколениям, несут в себе исторические сведения, оказывают влияние на сознание человека, способствуют формированию его мировоззренческих, этических и эстетических взглядов.

Приведем некоторые образцы.

Мөнәҗәт «Ике туган»

... белән, апалар белән
Тугыз яшьтән эшкә тотындым.
Бик күңелле иде абыйлар белән
Төялешеп эшкә баруы,
Җәйге көннәрдә таң нуры белән
Рәхәтләнеп урак уруы.
Күпкә бармады шатлыклы көннәр,
Тиздән авыр сугыш башланды.
Кырык яшьтәге безнең әткәбез
Илтеп ут эченә ташланды.

Ол[ы] абый китте үз ирке белән
Дошманнардан илне сакларга,
Бәләкәй абый мылтыгын алып
Үз иркеннән китте акларга.

Бердән-бер көнне урман эчендә
Ишетелә мылтык тавышы.
Олы абый белән бәләкәй абый
Атышалар кара-кар(ы)шы.

– Атма, туганым, куй мылтыгыңны,
Туганкаең соң бит мин синең.
– Юк минем туган бүгенге көндә,
Туганкаем түгел син минем.

Шулай дигәч тә олы абыем
Мылтыгын алырга кыймады.
Ул җитешкәнче бәләкәй абый
Күкрәгенә илтеп кадады.

Зәңгәр чәчәкләр(е) бөгелеп төште
Кояш нурларында болында...
Каргалар белән кондызлар гына
Калды инде абый янында.

(Записано в с. Чалпы от Бахтиевой Земфиры Миннеахметовны (1937 г. р.).

Мөнәҗәт

Җәйгә чыксам яланына,
Таныш иде миңа бар(ы)сы да.
Сөямен шул илемне уйлап көямен,
Сөямен шул илемне уйлап көямен.

Яшел болыннардан шаулап аккан
Сулары да тәмле, татлы иде.
Бигрәк тә шул су буе тора йөрәктә,
Бигрәк тә шул су буе тора йөрәктә.

Атам-анам, туганнарым,
Дус-ишләрем шунда барсы да.
Бар(ы)сын да сагынып җырлыйм, йөрәккәем ярсый ла,
Бар(ы)сын да сагынып җырлыйм, йөрәккәем ярсый ла.

(Записано в д. Чалпы от Бикташевой Масгуды Кашифовны (родилась в 1934 г. в д. Учалле Азнакаевского района). Работала учительницей начальных классов в Чалпинской средней общеобразовательной школе).

Мөнәҗәт «Балам өчен»

Бар хәсрәтем, бар хәсрәтем балам өчен,
Ялынулар, ялварулар балам өчен,
Тынгысыз көн, йокысыз төн балам өчен,
Барлык эшем, барлык көчем балам өчен.
Тынгысыз көн, йокысыз төн балам өчен,
Барлык эшем, барлык көчем балам өчен.
Утка-суга ухталуым балам өчен,
Иртә-кичен йөрәк хисем балам өчен,
Хөрмәтем дә, хезмәтем дә балам өчен.
Иртә-кичен йөрәк хисем балам өчен,
Хөрмәтем дә, хезмәтем дә балам өчен.
Янам-көям, барына түзәм балам өчен,
Горур башым түбән иям балам өчен,
Төнен якты таңнар көтәм балам өчен,
Күңелемдә дога йөртәм балам өчен.
Төнен якты таңнар көтәм балам өчен,
Күңелемдә дога йөртәм балам өчен.

(Записано в с. Урсаево от Зариповой Замили Закиевны. Родилась в 1928 г. в семье муллы. Работала бухгалтером, библиотекарем, почтальоном).

ЛИТЕРАТУРА

1. Исхакова-Вамба Р. Татарские народные песни. – М.: Советский композитор, 1981. – 190с.

2. Каюмова Э. Р. Татарская народно-песенная культура Нового времени: Проблемы традиционного мышления и жанровой атрибуции. – Казань, 2005. – 216 с.

3. Мөнәҗәтләр: Мөнәҗәт. – Казань: Иман, 2000. – 232 с.

4. Надиров И. Н. Взаимосвязи песенного фольклора народов Среднего Поволжья и Приуралья // Межэтнические общности и взаимосвязи фольклора народов Поволжья и Урала. – Казань, 1983.

5. Нигметзянов М. Татарские народные песни. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996. – 124 с.

6. Рыбаков С. Г. О поэтическом творчестве татар, башкир, тептярей. – СПб., 1895.

7. Сайдашева З. Н. Песенная культура татар Волго-Камья: Эволюции жанрово-стилевых норм в контексте национальной истории. – Казань: Матбугат йорты, 2000. – 166 с.

8. Сайфуллина Г.Р. Музыка священного слова: Чтение Корана в традиционной татаро-мусульманской культуре. – Казань: Татполиграф, 1999. – 230 с.

9. Татар халык җырлары. Лирик җырлар. Йола җырлары. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1965.

10. Уразманова Р. К. Обряды и праздники татар Поволжья и Урала. Годовой цикл. XIX – начало XX вв. – Казань: Дом печати, 2001.

11. Фәйзи Җ. Халык җәүһәрләре. Күңелем кыллары. – Казан, 1987. – С. 15–16.

12. Хуснуллин К. М. Мунаджаты и баиты. – Казань, 2000.

Л. В. Илтубаева
Йошкар-Ола

КНИЖНАЯ ИЛЛЮСТРАЦИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МАРИИ КЛЮКИНОЙ

Расцвет марийской книжной графики приходится на период 1960–1980-х гг. И связан он с именами мастеров, чьи произведения уже стали классикой, таких как А. Г. Орлов, З. Ф. Лаврентьев, А. С. Бакулевский, Г. В. Тайгильдин, Ю. П. Клюкин, И. А. Шехурдина, Л. Д. Пашкина, Н. Е. Ефарицкая, В. Н. Андрев и др. (1, 135). Говоря же о современном состоянии книжной графики Республики Марий Эл, нужно отметить, что

в последние годы приток новых интересных имен в данную сферу изобразительного искусства прискорбно мал. Тем ярче на этом фоне выделяется творчество молодого художника-графика Марии Клюкиной. На ее счету уже целый ряд интересных и серьезных работ в области оформления книги.

Член Союза художников России, лауреат Государственной молодежной премии им. Олыка Ипая Республики Марий Эл, Мария Клюкина с самого рождения живет и работает в Йошкар-Оле. Она уже сумела доказать свою творческую состоятельность и многое успела в профессии. Отчасти благодаря судьбе, т.к. родилась в семье художника-графика Ю. П. Клюкина, но во многом – благодаря своему таланту и фантастическому трудолюбию.

Самые первые работы, выполненные еще в годы учебы в Йошкар-Олинском художественном училище, показывают ее давнее увлечение искусством оформления книги. А тема Востока, загадочного и притягательного, постоянно присутствует во многих произведениях, диктуя сюжеты и пластические решения картин. Неудивительно, что темой дипломной работы она выбрала иллюстрации к арабским сказкам знаменитой книги «1000 и 1 ночь». Затем были годы учебы в Москве на художественно-графическом факультете ПГУ им. В. И. Ленина. И вновь любимое дело – оформление книг – задает тему для диплома. Мария Клюкина продолжает трудиться над полюбившимися арабскими сказками, сделав ряд иллюстраций и решив их в совершенно новом изобразительном ключе.

В 2003 году в стенах Республиканского музея изобразительных искусств (г. Йошкар-Ола) состоялась первая персональная выставка художницы под символичным названием «Стремясь к добру и красоте». На ней зритель смог увидеть станковые графические работы и произведения, выполненные в технике аппликации из засушенных цветочных лепестков и трав.

Уже тогда в творчестве художницы проявился ярко выраженный интерес к изображению мифологического, сказочного сюжета. Излюбленными в мотивами стали женские образы-архетипы, являющиеся важнейшими структурными элементами мифологического мироздания. Одну из персональных выставок Мария Клюкина так и назвала: «Миф о Юмынудыр»[1]. Образ вечной женственности как божественного первоначала

[1] В традиционной марийской мифологии Юмынудыр – дочь бога, легендарная прародительница народа мари.

всего сущего, идеала красоты и сердечности находит органическое воплощение в станковых произведениях и книжной графике. Среди них необходимо особо отметить свежую, но, хочется верить, не последнюю творческую удачу – оформление книги «Марийские народные сказки» (2009). За эту работу художница была удостоена звания лауреата Государственной молодежной премии им. Олыка Ипая и награждена на республиканском конкурсе «Книга года» дипломом в номинации «Лучший художник книги» (2010).

Особенно, на мой взгляд, Марии Клюкиной удается работа с иллюстрациями к изданиям для самых маленьких. Именно такой должна быть книга, которую дети с удовольствием будут брать в руки и читать. Сборник детских стихов поэтессы Светланы Григорьевой «Пырыс иге Мыр-мыр-мыр» («Котенок Мыр-мыр-мыр»), вышедший в 2004 г., стал первой работой такого рода и открыл для художницы путь в мир детской книги. Сейчас Мария Клюкина автор иллюстраций к десяткам детских книг.

Другая грань ее таланта иллюстратора – это работы над поэтическими сборниками. В их оформлении присутствует ярко выраженное лирическое начало. В числе ее последних интересных работ – иллюстрации ко второму тому антологии марийской поэзии. Художница словно пропускает через себя стихотворные строки, находя наиболее точное воплощение поэтическому образу. Яркий пример этому – иллюстрации к сборнику С. Григорьевой «Лишыл ыле тымыкын ласкаже…» («Тишина была близка…»), изданном в 2004 году. Используя лаконичные средства – тушь, перо, и лишь изредка вводя цветовые акценты (решение обложки книги), художница добивается единства и цельности художественного решения книги, сохранив легкость и ажурность штриха.

У М. Клюкиной выработался свой индивидуальный творческий почерк, успел сложиться свой узнаваемый стиль, где декоративное начало органично сочетается с сюжетом. Здесь есть свежесть взгляда, умение найти прекрасное и возвышенное в обыденном, облечь в точные и выразительные формы, талант скупыми средствами передать самое главное. Такая черта делает честь даже самым маститым художникам.

За плечами художницы множество выставок регионального, всероссийского и международного значения, в том числе и восемь персональных: «Миф о Юмынудыр» (РМИИ, 2004), «Возвращение Персефоны» (Медведевский историко-художественный музей, 2007), «Творчество и выражение» (РМИИ, 2007), «Иллюстрации к марийским сказкам» (Выставочный зал МРО СХ РФ, 2008), «Иллюстрации к марийским сказкам и мифам» (Республиканская научная библиотека им. С. Чавайна,

2008, 2009) и др. Работы Марии Клюкиной приобретены в коллекцию Республиканского музея изобразительных искусств (г. Йошкар-Ола).

ЛИТЕРАТУРА

1. Кудрявцев В. Марийская графика. – Йошкар-Ола, 2001. – 208 с.

А. Р. Исимбитьева
Казань

ТВОРЧЕСКОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ «АНСВАК»: ВЧЕРА, СЕГОДНЯ, ЗАВТРА

Новые промышленные города, их значение для Татарстана начала 1970-х гг. было значительным. Являюсь, одним из связующих звеньев, в развитии экономики, эти города имели и очень важное культурное значение. Набережные Челны был одним из подобных городов, в котором все развивалось органично и экономика, и культура.

Строительство города стимулировало развитие монументального искусства, а именно, начался процесс формирования государственного заказа в деле оформления городской среды. Строились детские сады, художественны школы, общественные здания, промышленные предприятия, экстерьеры и интерьеры которых требовали декорирования. Здесь важно подчеркнуть, что объекты монументальной живописи становились неотъемлемыми атрибутами новой архитектурной среды. В город на Каме начали съезжаться выпускники художественных вузов самого широкого географического диапазона – от Москвы до Харькова (2, 278). Это способствовало тому, что в монументальном искусстве Набережных Челнов переплелись традиции различных школ советского монументального искусства. Молодые художники, приезжая в новый город активно включались в работу, внедряя свой опыт и знания.

Коллектив художников в Набережных Челнах начал складываться в 1971 году. Одной из особенностей развития монументальной живописи в городе, было то, что художники чаще не имели профессионального образования, но были активными её участниками – например, графики – Э. Бусова, Г. Свинин. Будучи, графиками по базовому образованию, они создавали прекрасные монументальные росписи для общественных зданий города. Тем самым они, стремились выполнить всё и сразу, работая в различных видах и жанрах изобразительного искусства, но со

временем началась некая специализации, обособленность, которая привела к складыванию особых коллективов художников.

Монументальное искусство – это искусство не только больших тем, но объемов, поэтому работать одному довольно сложно. Коллектив – это больше чем просто работа, это единение не только Личностей, но самое главное душ. Коллектив, о котором мы хотели бы вам рассказать сложился в 1989 году, с очень комичным, на первый взгляд, названием «АНСВАК». Сама аббревиатура наталкивает читателя на поиск расшифровок и смыслов. Но в данном случае всё достаточно просто три художника – В. Анютин, Г. Свинин и В. Акимов объединились для создания произведений монументальной живописи.

Анютин Виктор Валентинович выпускник рязанского художественного училища, московского высшего художественно-промышленного училище. В 1979 году приехал в Набережные Челны, где работал на творческо – производственном участке, занимался художественным проектированием (1, 21). Владимир Акимов окончил Чебоксарского художественное училище, ленинградский институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И.Репина, мастерскую монументальной живописи А. А. Мельникова (1, 25). Работает в Набережных Челнах с 1982 года. Свинин Юрий Григорьевич – окончил Иркутское художественное училище искусств и графический институт Московского художественного института им. В. И. Сурикова. Три совершенно разных человека, три разных художника по – технике, по восприятию, по мировоззрению создали выдающие работы в области монументальной живописи.

Одной из первых совместных работ было оформление фасада автошколы «ДОСААФ» (5, 90). Работа началась в 1991 году. Цветной рельеф в сочетании с мозаикой явились необходимой базой для раскрытия темы транспорта, которая была решена необычно для советского искусства. Новаторство проявилось в раскрытии темы не с помощью четких, лаконичных линий, легко читаемых образов, а путем символического изображения человека – изобретателя, обуздавшего транспортную стихию.

Признание творческой группы был заказ росписей для реставрированной Орловской церкви Святых Козьмы и Домиана (5, 118). Работа шла два года с 1990 по 1992 гг. Художники создают по - истине монументальные росписи «Сотворение мира, «Вознесение», «Посвящение Марии», «Страшный суд». Росписи, понятны, образы легко читаемы, рассчитанные на огромную массу аудитории, несут в себе большую идею и воспитательную значимость. Понятие добра и зла четко разводятся

художниками через символику цвета. Росписи отличает размах, широта, особая живописность.

Данные работы уже четко показывают нам, что молодые художники отходят от основных законов советской монументальной живописи, а именно, плакатности, лаконизма, обобщений. Главным для них становится тема, раскрывая которую, они используют тонкую проработанность деталей, символизм в её трактовке – это стало новым и важным скачком в развитии монументального искусства. Росписи, выполненные АНСВАКом, являют собой пример синтеза архитектуры и живописи, всё слито воедино, будто создавалось в едином временном пространстве.

В настоящее время АНСВАК, как творческое объединение существует, только как дружеский коллектив, участвуют в выставках, преподают в Камской Государственной инженерно-экономической академии на кафедре «Дизайн и искусство интерьера». Государственные заказы в области монументального искусства иссякли. Художники работают сейчас в основном как станковисты, пишут серии работ, посвященные острым социальным темам. Есть определенные частные заказы, которые осуществляются художниками по отдельности.

Например, Владимир Акимов выполнил заказ для частного дома. Заказчик определил тематику будущих росписей в интерьере жилого дома, где центром композиции должны были стать его портрет и портрет его жены. Композиция была решена автором в симворлико – аллегорической форме. Главного героя автор представил нам как воина, при этом образ получился собирательный. Шлем, копьё отсылают нас к эпохе Древнего Рима, кольчуга – к Средневековью. Его характер, поза олицетворяют собой мужественность, защиту, надежность. Второй план образует собой нежный, романтический образ современной женщины – его жены.

Виктором Валентиновичем Анютиным были созданы фрески в Нижнекамске для церкви Казанской Божьей матери в 2006 году. Росписи полны внутренней гармонии, тревожность сглаживается тонким лиризмом в проработке деталей.

Своим творчеством коллектива АНСВАК дал качественно новый скачок в развитии монументальной живописи, что стало базой для её дальнейшего усовершенствования. Художники в данный момент не работают вместе, но не исключают возможности, если будет новый «большой» заказ, объединит свои силы и вновь с головой уйдут в работу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кузнецов Б. Л., Бибишев М. Ш. Энциклопедия города Набережные Челны. – Казань: Идел-Пресс, 2007.

2. Червонная С. М. Искусство советской Татарии. – М.: Изобразительное искусство, 1978. – 294 с

3. Червонная С. М. Художники Советской Татарии. (Мастера изобразительного искусства Союза художников ТАССР). – Казань, Татар. кн. изд-во, 1984. – 462 с.

4. Червонная С. М. Художники Советской Татарии (биографический справочник). – Казань: Татар. кн. изд-во, 1975. – 214 с.

5. Султанова Р. Р. Искусство новых городов (1960–1990 гг.). Живопись, графика, монументально-декоративное искусство, скульптура. – Казань, 2001. – 192 с.

А. Р. Музафарова
Казань

ЖАНРОВО-ТЕМАТИЧЕСКОЕ МНОГООБРАЗИЕ В ТВОРЧЕСТВЕ РИНАТА ТАЗЕТДИНОВА

В театральном искусстве чрезвычайно важным условием создания произведения является точное жанрово-тематическое воплощение. «Жанр спектакля должен соответствовать жанру пьесы, созданной драматургом. Искажение жанра приводит к искажению самой действительности, отраженной в пьесе. Таков главнейший закон содружества театра и драмы», – пишет известный театровед Г. Бояджиев (1, 137). Касаясь актерского искусства, он также поясняет, что важнейшее условие воплощения образа – точность игры «предполагает большую чуткость режиссера и актера к характеру темы пьесы, ее поэтической структуре, то есть к жанру и стилю, а также к режиссерскому замыслу, выражающему собой идейную направленность спектакля» (1, 247). Способность перевоплощения артиста в соответствии с жанром спектакля является ярким показателем его таланта и профессиональной зрелости. В этой статье мы попытаемся раскрыть жанрово-тематическое многообразие в творчестве актера ТГАТ имени Г. Камала Рината Арифзяновича Тазетдинова.

Становление актера начинается со студенческой скамьи. В это время определяются его творческие предпочтения и возможности. Художественный руководитель татарской студии Высшего театрального училища имени М. Щепкина, где обучался Р. Тазетдинов, Михаил Николаевич Гладков тщательно выбирает репертуар студенческих работ с целью как можно лучше раскрыть способности молодых актеров. На протяжении пяти лет обучения студенты участвуют в отрывках из музыкальных ко-

медий «Башмачки» Т. Гиззата и «Чайки» А. Файзи, комедии Ш. Камала «Хаджи женится», драмы А. Островского «Гроза», романов «Молодая гвардия» А. Фадеева и «Дон Кихот» М. Сервантеса, трагедий «Гамлет», «Ричард III», «Отелло» В. Шекспира. Дипломными спектаклями стали разнохарактерные драмы «Две мысли» Г. Кулахметова, «Тукай» А. Файзи и «Баня» В. Маяковского. Разнообразный репертуар дает возможность студийцу соприкоснуться с произведениями и комедийного, и трагедийного, и драматического, и музыкального плана. Особый талант перевоплощения Р. Тазетдинова раскрывается уже во время учебы. В статье, написанной после просмотра творческого отчета студийцев, прошедшего в городе Казани в 1959 году, писатель и журналист Г. Сабитов пишет: «Р. Тазетдинов, всего час назад сыгравший колхозника (Зинната) из «Чаек» А. Файзи, исполняет роль чистого душой араба Отелло. Несмотря на то, что за такое короткое время он ведет две совершено не похожих друг на друга роли, в его игре нет и тени наигрыша. Каждое движение оправдано. Каждое слово идет от сердца» (7).

Дипломный спектакль «Тукай» вошел в репертуар театра. В этой драме Р. Тазетдинов впервые соприкоснулся с историческим персонажем, исполнив роль классика татарской драматургии Г. Камала. Данная работа явилась для него отличным уроком в плане осознания периода исканий и рождения каркаса роли. Опыт работы в этом спектакле во многом определил судьбу творческого репертуара актера. В будущем в нем значительное место заняли образы известных исторических личностей. Они близки исполнителю по духу и в плане актерских возможностей, стиля игры, и в плане внутренних человеческих качеств, моральных принципов и устремлений. Образ Мусы Джалиля – героя Советского Союза, великого татарского поэта прошел красной нитью сквозь творчество актера. Он создает его на сцене театра два раза: в 1966 году вторым составом в одноименной трагедии Н. Исанбета (реж. П. Исанбет) и в 1981 году в публицистической драме Т. Миннуллина «У совести вариантов нет» (реж. М. Салимжанов), ставшей новым веянием в свое время. Полуисторический трагический образ легендарного греческого баснописца Эзопа из комедии Г. Фигейредо «Лиса и виноград» (1967 г., реж. П. Исанбет). Роль первого профессионального татарского поэта Кул Гали, автора известной поэмы «Сказание о Юсуфе», в одноименной трагедии Н. Фаттаха (1973 г., реж. М. Салимжанов). Роль революционера Мулланура Вахитова в одноименной трагедии Н. Исанбета (1976 г., реж. П. Исанбет). Сложный образ одного из главных эмиров Токтамыш хана Идегея из трагедии, описавшей события конца XIV – начала XV веков,

повлекшие политический распад государства Золотой Орды, Ю. Сафиуллина (1994 г., реж. М. Салимжанов). Роль эмира, национального героя Афганистана Аманулла хана в фильме Всесоюзного масштаба «Миссия в Кабуле» (1970 г., реж. Л. Квинихидзе). Основу перечисленных исторических образов составляют роли, созданные на трагедийном драматургическом материале.

Жанр трагедии – особый пласт творчества Р. Тазетдинова, к которому привил его любовь еще в студенческие годы учитель М. Н. Гладков при работе над ролью Отелло. Первые его попытки создать в театре трагически наполненный образ связаны с ролью сумасшедшего – Диваны из трагедии М. Карима «В ночь лунного затмения» (1965 г., реж. Ш. Сарымсаков). Сам Р. Тазетдинов пишет, что «при работе над ролью Диваны в полюбившемся жанре трагедии ограничились актерские возможности, и она не прозвучала на ожидаемой высоте» (8, 90). Это было связано со слабой режиссерской постановкой. В статье, вышедшей после премьеры, Ф. Мусагит критикует ошибки режиссера, отразившиеся на качестве спектакля, однако об образе Диваны отзывается положительно (6). Со временем эта работа войдет в число успешных ролей Р. Тазетдинова. Не оправдала надежды и еще одна очень серьезная работа театра в этом жанре – спектакль «Антоний и Клеопатра» В. Шекспира (1989 г., реж. Б. Цейтлин). В роли Антония – Р. Тазетдинов, в роли Клеопатры – А. Гайнуллина – ведущие актеры труппы. Сложная и интересная драматургия, приглашенный режиссер из Казанского театра юного зрителя, получивший высокую награду в области искусства «Золотую маску», энтузиазм, с каким взялись актеры за эту работу – все предвещало успех. Однако в результате постановку в скором времени сняли с репертуара – зритель стал уходить со спектакля, даже не досмотрев его до конца. Снова причина провала кроется в деятельности режиссера. «Есть критерий, который всегда будет решающим при оценке работы режиссера. Это – необходимость полного слияния его индивидуальности с индивидуальными особенностями пьесы и с индивидуальностью актера» (2, 130). В этом случае режиссер не смог слиться с новым для него творческим коллективом и не понял индивидуального восприятия татарской аудитории. В противовес можно привести в пример философскую трагедию «Не бросай огонь, Прометей!» М. Карима (1977 г., режиссер из Уфы Л. Валеев), который пришелся по душе татарскому зрителю, где Р. Тазетдинов играет Прометея в паре с А. Гайнуллиной и Н. Гараевой в роли Агазии. Истинного трагизма Р. Тазетдинов достигает при создании образа Надыра-махдума из музыкальной драмы К. Тинчурина «Угасшие

звезды» (1971 г.). По всем своим показателям эта пьеса сильно тяготеет к трагедийному жанру, режиссер М. Салимжанов учел это обстоятельство. Спектакль был пропитан трагической атмосферой, вышедшей за рамки личного и достигшей масштабного – общенародного и общечеловеческого характера (здесь на примере непростой любовной истории остро поднимается проблема войны). Удивительное качество Р. Тазетдинова чувствовать атмосферу жанра, а главное, порой самому создавать вокруг себя необходимую для данной постановки атмосферу, всегда отражалась в рождении полнокровного образа. Данная роль яркий тому пример. «Самое интересное в этом спектакле – образ горбуна Надыра-махдума, созданный Р. Тазетдиновым. Его исполнение потрясает драматизмом, сложностью и глубиной раскрытия характера. Бунтарство, непокорность, обида на судьбу, гнев против самого бога и в то же время проницательный ум, нежность и доброта, и скрытая безнадежная любовь к Сарвар – все это носит в своей душе Махдум. Это большая и серьезная работа актера, раскрывающая новые неожиданные стороны его творческой индивидуальности», – пишет театральный критик Л. Лебедева (5). Трагические ноты звучат в образе Юлия Капитоныча Карандышева из «Бесприданницы» А. Островского (1983 г., реж. М. Салимжанов), решенного актером в совершенно новом ключе, превратившись в центрального героя пьесы. Оступившийся в своей жизни однажды, покинув родную землю, проклиная ее, жертва коллективизации и раскулачивания Мирвали – Р. Тазетдинов из трагедии А. Гилязова «Три аршина земли» (1987 г., реж. М. Салимжанов) вобрал в себя проблемы целой эпохи.

Способность Р. Тазетдинова глубоко проникать в суть пьесы и вести на протяжении спектакля линию образа в рамках заданного писателем и режиссером жанра дает ему возможность одинаково успешно исполнять роли разной жанровой окраски. Интересна в этом плане следующая заметка из статьи Н. Корженевской, вышедшей во время гастролей театра в Уфе (1976 г.). «Джамиля (из комедии “Четыре жениха для Диляфруз” – примечание автора статьи) играет Р. Тазетдинов, уже знакомый уфимским зрителям, как исполнитель главной роли в спектакле “Кул Гали”, открывшем нынешние гастроли. Потому его появление в образе симпатичного, но, несомненно, комического персонажа явилось для зрителей приятной неожиданностью. В спектакле о Диляфруз раскрываются новые грани таланта этого артиста: чувство комического, умение показать своего героя с доброй усмешкой» (3).

Природа каждой созданной им комедийной роли разная – где-то сатирична, где-то юмористична, где-то и лирична, но обязательно основанная

на любви к человеку. Впервые с комедийным материалом Р. Тазетдинов столкнулся в студенческие годы при исполнении ярко сатиричной роли товарища главначпупса Победоносикова из дипломного спектакля «Баня». В театре первый комедийный образ – роль Егора Дмитриевича Глумова из комедии «Бешеные деньги» А. Островского (1962 г., дипломный спектакль М. Салимжанова). Заслуживает особого внимания роль Тартюфа из одноименной комедии Ж. Б.-Мольера (1978 г., реж. П. Исанбет). Только артист, владеющий высоким мастерством перевоплощения, способен органично существовать на сцене в образе этого двуличного лжеца. Умение говорить подтекстами, четко вести внутренний монолог, пластичность душевная и физическая, активная мимика – все эти средства актерской выразительности в этой роли необходимы на сто процентов. Неожиданно показал себя Р. Тазетдинов в образе Сократа из последнего спектакля в жизни режиссера М. Салимжанова «Баскетболист» (2002 г.). Данная пьеса несет в себе сарказм и иронию по отношению к окружающей современности. Через «фантастические» поступки персонажей, а главным образом, центрального героя энергичного Сократа – Р. Тазетдинова в спектакле проповедуется идея «веры и надежды, как спасения». Главному герою не сникнуть, не пропасть в этой жизни помогает его вечная увлеченность чем-либо. В спектакле его увлечения гиперболичны. Трагическое положение человека в современном мире преподносится зрителю посредством смеха и веселья. Смотрится непринужденно, на одном дыхании, однако надолго остается в душе и заставляет задуматься над спектаклем после просмотра.

В копилке творческих работ актера есть интересный образ вожака волчьей стаи Чобра из музыкальной драмы «Черная бурка» Г. Хугаева (2002 г., реж. Ф. Бикчантаев). Данная постановка существует на сцене в качестве мюзикла. Мюзикл – современный жанр театрального искусства, сформировавшийся в США в конце XIX века. В татарском театральном искусстве есть яркий аналог этому жанру – музыкальная драма, родившаяся вначале XX века. Она с самого своего рождения по сегодняшний день пользуется удивительной популярностью у татарского народа. В этой постановке вокально-хореографические отступления вплетаются в сюжетное полотно. Поставленные балетмейстером О. Николаевым хореографические эпизоды также необходимы, как и диалоги. Здесь музыкально-вокально-пластическое решение спектакля равнозначно драматургическому материалу. Поэтому в постановке много места уделено условности, и специфика актерской игры совершенно иная. Р. Тазетдинов органичен в переходах от текста к вокалу и танцу. Как и каждый персо-

наж, он ведет свою темпо-ритмическую линию образа. Радость творчества в новом для татарской сцены жанре постановки, не побоясь эксперимента, Р. Тазетдинов вкусил уже в зрелом возрасте. Как истинный художник, он всегда готов к творческому поиску.

«От комедии к трагедии – таков был творческий диапазон выдающегося советского актёра Халила Галеевича Абжалилова, народного артиста Советского Союза» (4), – пишет татарский театровед Х. Кумысников. Эти же слова, лишь с маленькой поправкой, смело применимы и к творчеству Р. Тазетдинова. От трагедии к комедии – таков творческий диапазон народного артиста РСФСР (1982 г.) лауреата государственных премий ТАССР им. Г. Тукая (1967 г.) и СССР им. К.Станиславского (1985 г.) Р. Тазетдинова. Исследование актерского искусства Р. Тазетдинова доказало, что разносторонняя жанрово-тематическая ориентация в творчестве является одним из главных и необходимых качеств при становлении актерской личности и достижении профессиональных успехов в театральном искусстве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бояджиев Г. Душа театра. – М.: Молодая гвардия, 1974. – 368 с.
2. Гавелла Б. Драма и театр: сборник статей. – М.: Прогресс, 1976. – 199 с.
3. Корженевская Н. Четыре жениха Диляфруз // Вечерняя Уфа. – 1976. – 7 июня.
4. Кумысников Х. Призвание – сцена, школа – жизнь // Советская Татария. – 1971. – 28 сентября.
5. Лебедева Л. Татарский Академический… // Литературная Россия. – 1975. – 1 августа.
6. Мөсагыйть Ф. Ай тотылган төндә // Социалистик Татарстан. – 1965. – 12 ноябрь.
7. Сабитов Г. Иҗат отчеты // Совет Татарстаны. – 1959. – 15 июль.
8. Сафиуллин Ю. Г. Ринат Тазетдинов: воспоминания, раздумья, интервью. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. – 423 с.

Е. А. Паршикова
Набережные Челны

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ГРАФИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ Т. Г. ХАЗИАХМЕТОВА

Одним из ярких представителей графического искусства Татарстана второй половины XX века является Хазиахметов Тавиль Гиниатович (1936–2007). Окончив в 1963 году графический факультет Ленинградского института живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина,

Т. Хазиахметов возвращается в Казань – центр активной художественной жизни республики. В это время в изобразительном искусстве Татарстана плодотворно развивается графика, что было связано с появлением в столице новых творческих сил – выпускников ведущих художественных вузов страны.

Влившись в ряды молодых специалистов графического искусства, Т. Хазиахметов проявляет большой интерес к книжной и журнальной графике. Работает художником в газете «Яшь ленинчы» («Юный ленинец»), а с 1967 года в журнале «Ялкын» («Костер»), рисует для журналов «Чаян» («Скорпион») и «Азат хатын» («Свободная женщина»). Однако главной областью творчества для Т. Хазиахметова остается оформление и иллюстрирование книги. По оценке С. М. Червонной художник достиг качественных результатов в области книжной графики в конце 1960 – первой половине 1970-х гг. (1, 363). При всем тематическом многообразии оформленных книг в Таткнигоиздате, у художника вызывает интерес фольклорная тематика.

Т. Хазиахметов активно занимается оформлением детской литературы. Книги татарских писателей, а также фольклорного направления, оформленные и иллюстрированные художником, отличает многообразие сюжетных композиций, эмоциональная напряженность, авторская интерпретация литературного образа. В иллюстрациях активную роль играет плоскостное, декоративное решение, обращение к мотивам национального орнамента, поискам национального типажа. К их числу относятся, например, альбом стихов для детей Г. Тукая «Кончил дело – гуляй смело» (1971), «Умница» (1972), «Ночная сказка» (1973), Веселый сабантуй» Д. Тарджеманова (1973), книга татарских народных пословиц и поговорок «Труд – богатырь» (1973).

Т. Хазиахметов оформлял и иллюстрировал книги как в области оригинальной, так и печатной графики. В данной работе автором сделан акцент на книги, в оформлении которых использовалась техника гравюры. Иллюстрации для книги «Мыраубай батыр» Н. Исанбета («Приключения кота-батыра», 1974) сделаны в технике обрезной гравюры на дереве. Сама техника исполнения, стилизация рисунка дают возможность художнику показать выразительность героев на основе активного линейного ритма. Обобщение с помощью условных приемов, меняющих пропорции тела животных и птиц и акцентирующих внимание зрителя на его отдельных частях, выявляет их индивидуальную характеристику. Некоторые из героев изображены в национальном костюме. Стремление художника придать книге национальный колорит усиливается введением

цветного пятна. Контраст энергичного черно-белого рисунка и ярких, чистых красок усиливает эмоциональное звучание образов.

Стилистика иллюстраций книги «Приключения кота-батыра» четко опирается на возможности гравюры. «Колючий» рисунок, его конструктивная ритмика активно и точно характеризуют представителей животного мира – кота, лису, медведя, петуха и др. Здесь же уместно сказать о поисках органичного слияния национальных традиций и современного художественного языка гравюры.

Более четко проблему взаимодействия традиций и современных поисков можно проследить в эскизах для книг татарских авторов, оформленных Т. Хазиахметовым. В сохранившемся эскизе-оттиске обложки книги Т. Камалиева «Сезгә генә сөйлим» («Вам только говорю», 1970) художник показывает образ деревенской женщины-татарки в национальной одежде. Ее изображение занимает все поле обложки. Художник выбирает фон резцом, оставляя лишь необходимый рисунок, и обрамляет его рамкой из геометрических элементов. Таким образом, рамка и ее незамысловатый орнамент вносят дополнительный ритм и «собирают» рисунок, акцентируют на нем внимание и одновременно создают композиционную глубину сюжетному мотиву. Этому же служит цветовое решение композиции. Почти бесплотная, мастерски стилизованная фигура женщины воспринимается как символический образ, который подводит читателя к эмоциональному строю содержания книги.

В контексте обозначенной проблемы, рассмотрим и сравним два эскиза обложки для книги Р. Валиева «Яшен тамыры» («Молнии корень»). Название книги подтолкнуло художника опереться на символико-метафорическое решение оформления книги. Ключевые слова – молния и корень явились отправными в решении композиции. На первом эскизе черные полукружия, как две разных планеты, символизируют две стихии – огонь и землю. Огонь молнии колючий, обжигающий, вносящий активное движение в окружающее пространство. Корни молнии лежат в земле. Они показаны натурально, словно будущие тоненькие стебельки. Под землей уже появился изящный росток, еще немного и он выйдет на свет. Эта же тема с ключевыми понятиями развивается в следующем эскизе. Т. Хазиахметов усложняет смысловое решение эскиза и вводит в него элемент национального растительного орнамента. Молния, как и в первом случае, символизирует движение, порыв. Корни молнии-дерева прочно лежат в родной земле. Об этом подсказывает декоративно решенный, изящный росток тюльпана. Он совсем не похож на собрата из первого

эскиза. Тюльпан полон сил и энергии родной земли, питающей токи национальной татарской культуры. Глубокое содержание, мастерски прочувствованное художником, получило воплощение в черно-белом варианте эскиза. Тонкая работа резца по дереву обогатила насыщенной графической текстурой строгое решение изображения.

В 1980-е гг. Т. Хазиахметов активно использует национальные традиции в оформлении и иллюстрировании книг. Так, оформив в декоративно-орнаментальном стиле книгу «Кыйсса-и Йосыф» Кол Гали («Сказание о Юсуфе», 1983), изданную в подарочном варианте к 800-летию поэта, Т. Хазиахметов продолжает работу над этой темой. Для издания на русском языке, последовавшего в 1985 году, художник дополняет рисованные элементы иллюстрациями в технике обрезной гравюры на дереве. Выразительные возможности гравюры художник мастерски вводит в классическую структуру книги, построенную на единстве книжного блока, иллюстрации и шрифта.

Первое впечатление о данной книге создает суперобложка. Изысканный, богатый орнамент и два оттенка охры, использованные в его цветовом решении, не отвлекают внимания от заглавия книги. Утонченно продуманное композиционное решение заголовка включает элементы букв, напоминающие горизонтали вытянутых элементов арабского каллиграфического письма. Художник выбирает «рукотворный» шрифт для визуального обогащения книги. Благодаря удачно найденной шрифтовой и орнаментальной композиции с первого взгляда осознаешь, что перед тобой литературное произведение, имеющее отношение к национальной культуре.

Читатель входит в мир героев благодаря иллюстрациям на форзацах, изображающим ключевые моменты поэтического рассказа. Но художник отказывается от активного черно-белого варианта, который диктует гравюра. Тактично решенные в цветовом отношении, сюжетные сцены словно проявляются из небытия, из глубины веков.

Нарядная обложка, рисованные пером заставки, обрамленные орнаментом, украшенные им же иллюстрации на форзацах несут в себе мотивы национального растительного орнамента. И в каждом случае художник использует новый композиционный прием, разработанный им самим. Следует отметить, что в книге орнамент не играет ведущей роли, а служит прекрасным средством стилизации. Художник ищет возможные пути возрождения богатых традиций татарского книжного искусства. И как в древние времена орнамент «стремится возвысить «простой» предмет до прекрасного, эстетически значительного» (2, 242).

В творчестве Т. Хазиахметова поэма Кул Гали являет собой яркий образец развития национальных традиций книжного и орнаментального искусства.

В графической практике Т. Хазиахметова бывало так, что иллюстрации служили основой для создания станковых работ в технике печатной графики.

Взяв за основу сюжеты по мотивам татарских пословиц, поговорок и «озорных» сказок художник выполняет серию «Слово народа правдиво» (1969). В ней художник вырабатывает стилистику, близкую лубку. Приемы народного искусства – плоскостное изображение, условность, нарочито используемая угловатость линий рисунка, театральность жестов – стилизуют изображение героев до характерного национального и гротескного типажа. Графические листы представляют собой уравновешенную композицию за счет противопоставления героев – представителей разных социальных слоев. Черно-белые контрасты фигур, линия штриха, активно заполняющая фон, имитирующая рисунок структуры доски создают декоративность листа. Дополняет ее рисунок рамки, украшенный элементами национального орнамента. Универсальные мотивы в виде ромба, креста, солярных и астральных знаков, используемые в орнаменте многих народов, усиливают художественное звучание народной картинки. В листах серии «Слово народа правдиво» органично переплетаются традиции русского и татарского народного искусства.

Эстамп «Танец татарских девушек» (1969) продолжает национальную линию развития гравюры. Легкость движений прекрасных девушек, их летящие длинные платья, узорочье головных уборов и обуви говорят о ярко выраженной национально-поэтической окраске гравюры. Художник отходит от иллюстративности, опирается на метод плоскостного решения композиции, обобщения изображаемого материала. Богатая декоративная проработка рисунка несет в себе яркую символическую окраску, раскрывает характерные особенности декоративно-прикладного татарского искусства.

Мы кратко рассмотрели часть графического наследия Т. Хазиахметова, особо уделив внимание гравюре. Для анализа были выбраны самые яркие образцы станковой и книжной графики, характеризующие творческие поиски художника в фольклорном, национальном направлении. Волнующая художника тема органично вписывается в творчество Т. Хазиахметова, проявляет себя в станковой, книжной, журнально-газетной графике, театрально-декорационном искусстве.

Тяга Т. Хазиахметова к традициям народного искусства, фольклору естественным образом исходила из внутренних, духовных потребностей художника, подкрепленных идейно-художественными задачами времени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Червонная С. М. Художники Советской Татарии. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. – 450 с.

2. Герчук Ю. Шрифт, знак, орнамент в художественной структуре книги // Советская графика. № 7. – М.: Советский художник, 1983. – С. 235–244.

Т. В. Сафонова
Киев, Украина

ИСКУССТВО ТАНЦА В ИСКУССТВЕ ЭКСЛИБРИСА

Музыкальный фольклор, к которому относится вокально-инструментальное творчество народа, всегда опирается на исторические и постоянно развивающиеся традиции разных групп и слоев населения. Он слагается и передается устно от исполнителя к исполнителю, от поколения к поколению, создавая традиционный фольклор, памятники украинской культуры (1, 119).

Народная музыка органично связана с народным танцем. В далёком прошлом он был неотъемлемой частью обрядов и праздников.

Мастерское использование традиций национального искусства в органичном соединении с чувством ритма способствовало обогощению искусства экслибриса фольклорной тематикой. Народное творчество всегда привлекало мастеров экслибриса и занимало почетное место в разных формах отображения.

Говоря об экслибрисах II пол. XX ст. – нач. XXI ст., их стоки очень разные и лежат в традициях других жанров богатого украинского графического искусства. Новые имена мастеров экслибриса, которые обратились к отображению увлечения танцами – это художники А. Алексеев, О. Оробец, В. Стеценко, К. Козловський, В. Ломака и другие – целая плеяда графиков, которые удивляют зрителя разнообразием сюжетов, символичностью, декоративностью и реализмом, композиционными построениями, тоном в раскрытии смыслового наполнения экслибриса, в которых оживают музыкальные интерпретации и танец.

Известные композиторы, дирижёры, певцы, танцоры Украины – это яркая страница истории украинского народа, которые придали экс-

либрису богатый смысл и музыкальность. Они отображают богатство их души, творческую удачу, свидетельствуют о высокой интеллектуальной и духовной культуре. Имена энциклопедического справочника «Мытци Украины» (1992) рассказывает о выдающихся людях, которые жили и работали в Украине, создавшие значительные памятники духовной культуры, они отобразили в своих произведениях жизнь и быт украинского народа (4).

Для искусства 60–80-х годов XX в. характерна множительность тенденций, среди которых можно выделить одну направляющую – поиск изобразительных средств, адекватних своему времени. А художника 90-х больше интерисует человек, его современный быт, его переживания вне идеологической направленности, вне соотношения с прошлым и будущим (5, 132). Средства которыми пользуются художники в передаче изобразительного, на первый взгляд, очень ограничены – линия, пятно, штрих, тон, объем. Исследуя многие работы экслибрисистов, можно уверенно сказать, что зритель знакомится с искусством экслибриса, его разнообразием форм, образов, тональностей, с множеством тематик. В статье рассматривается искусство танца (народного, козацького, сценического) на фоне музикального искусства, как отображение духа украинской культуры советского и постсоветского периода.

За внешним аскетизмом черно-белой графики в экслибрисе всегда тонко отображался мир человеческой души, умение чувствовать трепетную музикально-танцевальную жизнь. Нет двух одинаковых художников, которые бы прорабатывали темы и философски переосмысливали действительность и преподносили свои мысли на бумаге.

Украинский народный танец, его исполнение, всегда отличалось мощной энергией силы вдохновения и заражали своим позитивом зрителей. Колоритный народный танец – неисчерпаемая богатая украинская культура. Именно в экслибрисе художника А. Алексеева (г. Черкасы) для козацтва вольной Украины (2010) в танце «Козачок» расскрывается козацкий дух, его мощный запал и майстерство точних движений, особенно в боевом танце. Запорожские козаки использовали сабли не очень кривые и длинные (рис. 1). Они были настолько необходимы запорожским козакам, что в их песнях всегда назывались «шаблею-сестрицею, ненькою ридненькою, панночкою молоденькою». Как настояний «рицар», запорожець отдавал сабле преимущество перед другим оружием,

Рис. 1. А. Алексеев (2010).

называл ее «чесною зброею» и не растовался с нею даже в танце. После возвращения с военных походов козаки водили за собой большую толпу музыкантов и сичовых певчих-школярив, всюду рассказывая о своих военных подвигах и жизни, постоянно пританцовывая, делая самые разные фигуры. То и тепер в танце «Козачек» можно увидеть сохраненную боевую танцевальную красоту, изображенную героику, силу и мужественность. В танце используются широкие высокие прыжки, присядки, вращения (2, 42).

Возвращаясь к экслибрису овальной формы художника А. Алексеева можно уловить мгновение танца – присядку козака с поднятой сабей над головой. Все изобразительные элементы выполнены черной линей на белом фоне. В середине вписана фамилия владельца экслибриса, на который смотрит козак-танцор. В нижній части овального обрамления художник разместил три креста, которые могут означать трижды награжденного козака почетными Железными крестами за храбрость в борьбе за Отчизну (6, 196).

Экслибрис художника О. Оброця для Сошинских (1960) – пример отображения секундного мгновения сольного выступления в танце «Гопак» – исполнения присядки танцором в сценичечкой обработке. В этой танцевальной фигуре наиболее полно раскрывается козацкий дух (рис. 2). Изображение позы лихого выкидывания ноги танцора так захватывает воображение и внутренний мир зрителя, что появляется желание вступить в танец. Линия горизонта в экслибрисе наклонилась на фоне яркого солнца – настолько большой разгар танца. Композиция чорно-белого экслибриса ограничена тонкой чорной рамкой, а уравновешенность темного и светлого достигнута контрастними отношениями. Такой прием создания продолжается в надписах букв «Из книг», которые тоже условно танцуют относительно движения козака-танцора на белом фоне. Известный исследователь украинской культуры А. Макаров писал, что человечеству ничего не известно о козацьких поэтах, а вот образ козака-танцора остался в культурной памяти украинцев ярким воспоминанием (8, 203).

Рис. 2. О. Оробец. Из книг Сошинских (1960).

Черезвычайно увлекательный сюжет экслибриса созданный художником В. Стеценко для Павла Вирского. В нем вся душа Вирского – известного основателя и руководителя ансамбля 1955–1975 годов (рис. 3). В репертуаре ансамбля старинные и современные танцы разных областей Украины и народов мира. Показательная черта ансамбля – это широкое

отображение современной тематики и творческое использование наследия народного танца (9). В сюжете экслибриса ображена динамика движения танцоров – украиночки и козака в танцевальной фигуре. Композиция подчинена приподнятой линии горизонта, которая делит экслибрис на две части. Природа окунулась в танец – розчерки изображения травы и букв надписи «Ex libris» закрутились в воздухе. Образы танцевального сюжета полностью отдались музыке и движениям, они окунулись в другой мир. Между ними существует невидимая связь благодаря страстному взгляду. Танцующая пара передает зрителю молодую отвагу, рвение и неисчерпаемый оптимизм. Ощутивший экспрессию движения, глаз зрителя перемещается на шрифтовое написание фамилии владельца экслибриса, в котором буквы, подчиняясь общей композиционной стилистике, поневоли пластически изменяются, поддерживая водоворот звуков и движения. Замыкают всю композицию симметрично расположенные шапки спелых подсолнухов символов Украины) и достаточно толстая книга, как символ во-первых – совершенства, а во-вторых – больших наработок и глибоких знаний в искусстве танца.

Рис. 3.
В. Стеценко.
Ex libris

Один из видов сценического искусства – балет, который в советское время дал возможность наблюдать целую плеяду всемирно известных артистов балета, творчество которых отобразили экслибрисисты в своих работах. Балет, как и спектакль, содержание которого доносится к зрителю в музикально-танцевальных образах, являются хореографичными (от гр.choreia – хороводный танец и grapho – пишу) (3, 206). Интересное присутствие в этом слове его второй части, которая переводится – пишу. И в танце, и в рисунке мастера пишут, но каждый своим языком. Танцоры – языком движений пластичного тела, а художники – художественно-изобразительным языком. Такое сочетание отобразилось в искусстве экслибриса, где художник схватил миг исполнения па-де-па в балете.

В экслибрисе художника К. С. Козловського (г. Киев) «Лебедь» для Маи Плесецкой (1994) – сама балерина изображена на фоне неспокойной природы и озера, которая неиначе как передает зрителю тривожность музики композитора (рис. 4). Кто хотя бы один раз видел этот танец, который больше

Рис. 4. К. С. Козловський.
«Лебедь» для экслибриса балерины Майи Плисецкой (1994).

известен, как хореографическая миниатюра «Умирающий лебедь», музыка Сен-Санса, не может забыть его импульсивные, последние движения крыльев, которые так естественно передала балерина в танце. Это перекликается с светотеневым моделированием накланенных деревьев, неспокойной воды озера, крыльев лебедя и пачки балерины, – все трепещет в такт сердца лебедя.

Рис. 5. В. Ломака. IN MEMORIAN Мариса П. Вирского. Лиепы. Ex libris Пилипа Кислицы (1997).

Мемореальный экслибрис, посвященный всемирно известному артисту балета Марису Лиепе создал Владимир Ломака (г. Суми) для Пилипа (рус. – Филиппа) Кислицы (1997) (рис. 5). Он один из представителей большой мужской балетной группы, советский артист, по происхождению латыш, более 20 лет выходил на сцену Большого театра в Москве.

Остается непонятной трагедия человека-артиста, жизнь которого напоминает подпаленные крылья красивого мотылька, доверевшимуся теплу и свету огня – балету, потом отверженному и одинокому. Этот крик души, надлом в танце изобразил художник в позе танцора, вокруг его бурлят страсти в виде вихря, из котрого вырывается два крыла, не находя даже там в пространстве покой. Композиция экслибриса динамична, поражает не только движением форм, а штрихово-пятновым моделированием проработки мышц тела фигуры танцора, захватывают зрителя своей красотой. Сюжет не замыкается в какую-либо форму, изобразительные элементы вырываются во вне, контрастируя с белым цветом листа бумаги.

Обращаясь к музыкально-танцевальной тематике, украинские художники-графики демонстрируют свои работы на выставках, печатают альбомы и каталоги, распространяя их и превнося возможность коллекционировать их, которые являются их творческими наработками, отражением духовного мира и мира владельца экслибриса, эпохи постмодернизма. В данных работах экслибрисистов отображены разные виды танцев, мир увлечений и профессиональное мастерство танцоров.

Специалисты раскрывают и расшифровуют его смысловую глубину, которая создана художественным языком, делают его понятным, погружаясь в искусство и танца, и экслибриса, которые являются отображением человеческой жизни, переживаний и являються отражением украинской культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Юцевич Ю. Словарь музыкальных терминов. – К.: М, 1988. – 263 с.: ил.
2. Там же. – С. 42.
3. Там же. – С. 206.
4. Мытци Украины: Енциклопедичный довиднык. – К.: УЕ, 1992. – 848 с.: ил.
5. Медникова Г. С. Украинська и зарубижна культура ХХ столиття: Навч. посибн. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – 214 с., 48 с. кольор. ил.
6. Яворницький Д.І. Історія запоризькых козакив. – Львив: Свит, 1990. – 319 с.: ил.
7. Макаров А. Свитло украинського барокко. – К.: Мыстецтво. –1994. – 286 с.
8. Украинська радянська энциклопедия. У 12-ти томах. – 2-ге вид. – К., 1974–1985.
9. Спивак В. М. Мистецтво экслибриса (альбом-каталог). – Черкасы, 2010. – 63 с .
10. Украинська писня в экслибрисах харкивьян (каталог). – Харкив: ТОВ Планета-Принт, 2001. – 52 с.
11. Экслибрисы украинськых художникив (альбом) – К.: Мыстецтво, 1977. – 247 с.

Т. П. Христолюбова
Санкт-Петербург

РЕЛИГИОЗНЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА К. С. ПЕТРОВА-ВОДКИНА

Отношение к религии у К. С. Петрова-Водкина было особенным. Многие исследователи отмечают происхождение художника из старообрядческой среды. Так, Е. Н. Селизарова говорит о Хвалынске, родном городе художника, как об одном из центров российского раскола, утверждая, что и родители художника были из старообрядцев (9, 10). Таким образом, отмечая противоречивые особенности религиозных взглядов К. С. Петрова-Водкина, Е. Н. Селизарова заключает: «Вера в творца как в некую силу, пронизывающую единопричастностью, высокой духовностью все сущее на земле, принятие как гуманного, глубоко нравственного учения Христа сочетались в нем с поистине бунтарским отрицанием поповщины, с его точки зрения, искажающей христианское вероучение, сводящей его к догматам и схоластике, воплощая зло, разрушение, насилие» (9, 41). Негативное и пренебрежительное отношение К. С. Петрова-Водкина к священникам отмечает и Н. Л. Адаскина. По мнению исследовательницы, «в ранней юности в дерзком свободомыслии он доходил

до нигилистического отрицания религии», однако со временем «все его богоборческие и обращенные к Богу порывы вошли в русло своеобразной пантеистической, гуманистической бесцерковной религиозности» (1, 252).

Подтверждение данным словам можно найти в репликах самого художника. Так, например, в письме матери, комментируя события Ихэтуаньского народного восстания в Китае (1899—1901), К. С. Петров-Водкин восклицал: «Ох уж мне эти попы! Вздумали навязать им свою религию и, скоты этакие – проповедуют учение Христа, а сами употребляют силу для этого» (5, 53). В другом письме от 1901 года К. С. Петров-Водкин призывал свою мать не слишком соблюдать религиозный пост, поскольку в нем «особой святости-то нет» (5, 57). «Хорошо было святым-то отцам, жирным да толстым, посты предписывать, а нам это ни к чему, да и грех отравлять себя» (5, 57), – восклицал художник. В другом письме 1906 года из Рима, рассказывая своей матери о посещенных им раннехристианских катакомбах и Колизее, в котором когда-то погибали первые христианские мученики, художник, говоря с горечью о современной ему ситуации, отмечал: «Исчезли тайные богослужения под землей, выстроились огромные, блестящие золотом храмы с жирными, озверевшими попами, и ничего не осталось в них от прячущихся под землею красот человеческой души. Так быстро человек все загаживает. Те же потомки, как только получили свободу, стали такими же травителями, с той же злобой и зверством стали не терпеть и преследовать своих врагов, проснулась месть, разрушение всего того, что с ними не согласно. Собираются невежественные попы, спорят, ругаются из-за каких-то перстосложений, одежды, и Христос все дальше, туманнее скрывается от людей, загороженный торгашами, непонятный, печальный, одинокий остается Христос» (5, 82–83).

Скорее всего, такого рода религиозность К. С. Петрова-Водкина, соединявшая в себе христианскую веру в бога с резким неприятием священнослужителей, символизировавших собой церковь как религиозный институт, связана не только со старообрядческой позицией художника, но и с его революционными антисамодержавными настроениями (о чем художник также неоднократно высказывался).

Скорее всего, вера была для К. С. Петрова-Водкина очень личным, интимным аспектом жизни, в то время как религия представлялась одним из компонентов жизни общественно-политической, поэтому и в своем творчестве художник не проводил четкой грани между религиозной и светской живописью. Он «секуляризировал» религиозные образы на

своих полотнах, а в светские композиции, наоборот, мог добавить библейский элемент, провоцируя и по сей день недовольство религиозно настроенных граждан.

Надо заметить, что даже несмотря на происхождение К. С. Петрова-Водкина из старообрядческой среды, его нельзя назвать истинным старовером или православным. Он интересовался традициями и культурами других народов, был открыт к религиозному диалогу с ними; религиозное мировоззрение К. С. Петрова-Водкина было тесно переплетено с философией и научным знанием.

Молодой художник, стремясь улучшить свое мастерство, посетил Германию, Италию, а в 1906 году совершил двухлетнюю творческую поездку во Францию. Западная культура наложила определенный отпечаток на мировоззрение художника. Н. К. Рерих назвал в одной из статей К. С. Петрова-Водкина мастером, впитавшим лучшие достижения Запада, но оставшимся исконно русским (8, 2). «Вот, как будто уже умудрялись заключить его в один из трафаретов, но тут же выявлялось нечто такое, чему должны были быть найдены новые слова» (8, 2), – рассуждал автор статьи об особенностях художественной манеры К. С. Петрова-Водкина. По мнению Г. Г. Поспелова и М. А. Реформатской, иконописные истоки художественных образов бросаются в глаза на многих полотнах К. С. Петрова-Водкина. Так, например, на картине «Две девушки» (1915), являющейся эскизом к картине «Девушки на Волге» (1915), силуэт темно-красной ткани за спиной у правой фигуры напоминает о приемах новгородских икон, а «складки белой рубашки, выпущенные на пояснице правой фигуры, заставляют вспомнить об итальянских мастерах XV века» (7, 139).

Можно сказать, что религиозный компонент искусства К. С. Петрова-Водкина в большой степени балансировал между ориентацией на русское средневековье с одной стороны и западное Возрождение с другой. Тем не менее, как справедливо полагает В. А. Дьяконов, в творчестве этого художника отсутствуют метания от Запада к русской традиции, зато есть «взаимопроникновение, подпитка одного другим» (3, 20). По мнению Л. В. Мочалова, «средневековье и Возрождение не ставят перед К. С. Петровым-Водкиным дилеммы «или – или», напротив, он находит «точки соприкосновения» между ними» (4, 332). По мнению исследователя, именно поэтому художника и привлекают такие мастера как Чимабуэ, Джотто, Фра Беато Анжелико, Джованни Беллини, Леонардо да Винчи, творчество которых сочетает в какой-то степени тенденции обеих эпох.

Говоря, однако, о концепциях Востока и Запада в творчестве К. С. Петрова-Водкина, следует вспомнить не только византийский Восток, но и Восток азиатский. Европа и Азия представляют собой важные вехи на творческом пути художника. В первую очередь восточный колорит оказал на К. С. Петрова-Водкина значительное влияние во время его пребывания во Франции, откуда он предпринял кратковременную поездку в Северную Африку. Созданные художником в этот промежуток времени работы принесли впоследствии ему известность в России. Н. Л. Адаскина отмечает, что Африка «всколыхнула в нем человека другой – неевропейской или не вполне европейской – культуры, оживила в нем национальное чувство русского художника и носителя традиций русской художественной культуры, отличающих ее от европейского (парижского) стандарта» (2, 300). Интересно, что похожее воздействие произвела Африка и на «скифа» Андрея Белого, в то время еще не знакомого с К. С. Петровым-Водкиным.

Гораздо позже, летом 1921 года, К. С. Петров-Водкин предпринял поездку в Самарканд, будучи включенным в состав экспедиции от Академии материальной культуры для ознакомления с состоянием сохранности памятников древнего зодчества. Одна из замечательных картин, написанных художником во время пребывания в Самарканде, посвящена архитектурному ансамблю «Шахи-Зинда», состоящему из мавзолеев самаркандской средневековой знати XIV–XV вв. «Первое мое восклицание друзьям моим о куполе Шахи-Зинды было: – Да ведь это вода! Это заклинание бирюзой огненности пустыни!» (6, 582) – так вспоминал об этом комплексе К. С. Петров-Водкин. Действительно, при взгляде на картину, можно отметить, что в ее колористическом решении преобладают синие тона. Остатки бирюзовой облицовки, запечатленные художником, смотрятся кусочками небесного свода на фоне летнего абсолютно безоблачного неба. Композицию картины не явно, однако настойчиво делит на две части проходящая вдоль мемориального комплекса дорожка. Таким образом, небесный свод с куполами остаются в верхней части изображения, в нижней же, земной части монументальному величию древних построек противопоставлена живая голова узбекского мальчика. В характерной для К. С. Петрова-Водкина манере мальчик словно не замечает своего присутствия в картине. Его взгляд выражает задумчивость и какое-то углубленное внутрь себя состояние души.

Из самаркандского цикла работ К. С. Петрова-Водкина мы не имеем возможности узнать, какими представали меткому взору художника местные женщины, однако образы мужчин и мальчиков узбеков пред-

ставлены в его работах в достаточном количестве. Примерами могут служить такие произведения как «Самарканд. На террасе», «Мальчики на фоне города (Самаркандский этюд)», «Ташкент (В чайхане)», «Торговля фруктами» и др. Головы мальчиков-узбеков сильно напоминают лица-лики из предыдущих, таящих в себе христианскую символику картин К. С. Петрова-Водкина («Играющие мальчики», «Купание красного коня» и др.), и только необычная прическа или головной убор заставляет нас угадать в персонажах его картин представителей восточного типа. Таким образом, здесь можно говорить о попытке провести художником параллель между западной и восточной цивилизациями, вывести общность человеческого облика.

Повествуя о своем общении с жителями Самарканда, К. С. Петров-Водкин писал об одном из них: «И был Галей неузнаваем в кануны пятниц на шиитских действах – он растворялся в низах животной стихии – это была сфера до дремлющего растения, до спящего минерала. В этом было нечто мудреное, и Галей многого не говорил из того, что он знал…» (6, 570). Именно такими – углубленными в себя, загадочными, отрекшимися от индивидуального начала в себе и предстают мусульмане-узбеки на его полотнах. Художник делает акцент на их стихийной слитности с природой. Таков этюд «Мальчики на фоне города». Фигурки двух юных самаркандцев расположены на возвышенности, с которой открывается вид на утопающие в зелени песочного цвета прямоугольники городских построек. Пробивающаяся в самом верху изображения небесная голубизна перекликается с синим цветом в одежде детских фигурок.

По справедливому замечанию Н. Л. Адаскиной, восприятие экзотической Африки К. С. Петровым-Водкиным в более молодом возрасте было совсем иным. Там были и «свежесть туристского открытия», и «непроходимая граница между субъектом и объектом», и «стремление освоения чужого как своего» (2, 306). В самаркандском же цикле, по мнению исследовательницы, можно различить «попытки неназойливого, но настойчивого проникновения внутрь чужого мира и желание согласовать это новое знание с уже выработанной собственной философией природы и культуры» (2, 306).

Следует отметить, что если к христианским мотивам и образам в своем творчестве К. С. Петров-Водкин подходил с позиций верующего человека, разделяющего данное религиозное мировоззрение, то в отношении исламских образов художник занимал позицию стороннего наблюдателя, интересовавшегося особенностями данной религии и культуры. Таким образом, бóльшая часть религиозного или связанного с религией

творчества К. С. Петрова-Водкина содержит в себе христианские мотивы. Христианские Восток и Запад тесно переплетены между собой в его работах. Можно отметить, что К. С. Петров-Водкин разделял убеждения ранних христиан, симпатизировал религии, которая еще была единой и не успела расколоться. Некоторые произведения К. С. Петрова-Водкина носят явный религиозный характер, а в некоторых религиозные аллюзии могут только угадываться, но все они проникнуты пафосом добра, любви и созидания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адаскина Н. Л. «Право человека быть божественным…» // Библия в культуре и искусстве. Материалы научной конференции «Випперовские чтения – 1995». Вып. XXVIII. – М.: Государственный музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина, 1996. – С. 251–271.

2. Адаскина Н. Художник в центре мира: Петров-Водкин и его отношение к культуре Запада и Востока // Русское искусство между Западом и Востоком / Отв. ред. Д. В. Сарабьянов. – М.: Гос. ин-т искусствознания, 1997. – С. 296–311.

3. Дьяконов В. Забота о зрителе – забота о художнике // НОМИ, 2004. – № 1. – С. 20–21.

4. Мочалов Л. В. Пространство мира и пространство картины. – М.: Советский художник, 1983. – 376 с.

5. Петров-Водкин К. Хлыновск. Пространство Эвклида. Самаркандия / Вст. ст., подг. текста и коммент. Ю. А. Русакова. – Л.: Искусство, 1970. – 631 с.

6. Петров-Водкин К. С. Письма. Статьи. Выступления. Документы / Сост. Е. Н. Селизарова. – М.: Советский художник, 1991. – 384 с.

7. Поспелов Г. Г., Реформатская М. А. Творчество К. С. Петрова-Водкина // Из истории русского искусства второй половины XIX – начала XX века. – М.: Искусство, 1978. – С. 137–147.

8. Рерих Н.К. Юон и Петров-Водкин. Статья. Газетная вырезка. 1937 год // РГАЛИ. Ф. 2408. Оп. 1. Ед. хр. 22. Л. 2.

9. Селизарова Е. Н. Петров-Водкин в Петербурге – Петрограде – Ленинграде. – СПб.: Лениздат, 1993. – 205 с.

ЭЧТӘЛЕК

Кереш сүз 5

Тел белеме

Л. В. Акулина (Казань). Использование цветообозначений в терминообразовании 9

Е. П. Анисимова (Казань). Фразеологические штампы и клише и их разновидности в современной татарской периодической печати 11

А. С. Ахметзянов (Казань). Вопросы происхождения арийских народов и тюркоязычности этнонима «арий» 15

Э. Р. Ахметова (Казань). Этапы формирования наименований овощей и фруктов в татарском языке 19

А. Р. Биктимирова (Казан). Татар җырларында космонимнар 23

Н. В. Бубнова (Смоленск). Тематические группы онимов в составе региональных фоновых знаний смолян (на примере разряда топонимов) . 29

А. К. Булатова (Казань). Топологические типы полисемии в современном татарском литературном языке 32

М. Р. Булатова (Казань). Курмантаевский говор в сравнительном освещении (фонетические особенности) 35

Ю. Ф. Бурганова (Казань). Изучение интерфиксов в диалектах татарского языка с точки зрения современной науки 46

Л. Г. Валиева (Казань). Семантика и репрезентация каузальности при помощи падежных форм между членами предложения в татарском литературном языке 49

Д. К. Вахитова (Казань). Зоовокативы как элемент инвективной лексики татарского языка 51

М. З. Вәлиева (Казан). Лексиканы система буларак тикшерү мәсьәләсе . . 55

Р. Н. Волкова (Казан). Татар тел белемендә тукучылык лексикасын кыскача өйрәнү тарихына карата 58

Д. Р. Гайнанова (Казань). Паремии с лексемой ***акча*** (деньги) в татарском языке 61

А. Ф. Гайниева (Казань). Пища в народных традициях и диалектах: почитание хлеба 64

О. Н. Галимова (Казань). Зоологическая терминология в конце XIX – начале XX века 68

А. Р. Гильфанова (Казань). О графическом представлении интеръекционных единиц в татарском языке 71

В. И. Гимадеева (Елабуга). Синтаксическая сущность вводных слов и словосочетаний 74

Э. У. Гимадиева (Казань). О некоторых вопросах изучения татарского языка в дошкольных учреждениях (из опыта работы) 76

А. Т. Гумерова (Казань). Способы образования философской терминологии татарского языка 79

Г. Х. Зиннәтуллина (Казан). Ономастикада поэтик топонимия мәсьәләләре . 81

З. Р. Махатова (Ташкент, Узбекистан). Об изучении порядка аффиксальных морфем в узбекском языкознании 84

Б. К. Миннуллин (Казань). Модальные слова в татарском газетном тексте начала XX века 86

Л. Р. Мирсиапова (Алабуга). Поэзиядә кушымчалау нигезендә фигыль неологизмнар ясалышы 90

Н. У. Садинова (Навои, Узбекистан). Образование составных терминов в узбекской терминологии делопроизводства 92

Л. Р. Садыйкова (Казан). Шиһап Рамазановның татар теленең юнәлеш (залог) кушымчалары мәсьәләсенә карашы 94

Р. Р. Салахова (Казань). Однокорневые и разнокорневые омосуффиксы татарского языка 98

Р. Т. Сафаров (Казань). Традиционная военная лексика в художественной литературе 103

А. Ф. Ситдыкова (Казань). Исследование методологии лингвокультурологических исследований 105

Л. Н. Федотова (Набережные Челны). Синтаксическая сочетаемость слов с конкретным значением с именами существительными 109

Г. Х. Хайбуллина (Казань). Некоторые древние формы глагола в татарских говорах Чистопольского региона Татарстана 112

И. Ф. Хайруллина (Казань). Аналитические формы глагола, выражающие модальность возможности и невозможности в татарском языке . 115

Р. М. Хөснетдинов (Казан). «Шура» журналындагы «Кәлям мөсабәкасе» «Тел ярышы»на кадәр татар язма әдәбиятының өч төрдә (халыкчан, гыйльми, рәсми) язылырга тиешлегенең фәнни дәлилләнүе 120

А. Я. Хусаинова (Казань). К вопросу изучения диалектной лексики татарского языка 123

Г. И. Шайхутдинова (Казань). Методы организации самостоятельной работы учащихся (при изучении морфологии татарского языка) . . . 127

И. Ф. Шафигулина (Набережные Челны). Полилингвальное воспитание студентов в вузах Татарстана 129

Н. С. Шувалов (Казань). Видоизменения и образование новых имен в татарской антропонимике 133

Әдәбият белеме

Л. Ш. Бәдертдинова (Казан). М. Хуҗинның «Түбәтәйле кыз» һәм «Оҗмах агачы» хикәяләрендә сюжет композициясе 135

С. Ф. Галимов (Казан). Зариф Бәшири әсәрләрендә авыл язмышы («Яшәсен авыл кызлары» хикәясе мисалында) 138

Р. Г. Галиуллин (Казан). Т. Әйдинең «Елан угы», «Иблискә ришвәт» романнарында һәм «Божра» повестенда детектив сюжетның роле . 141

Ф. Х. Миңнуллина (Казан). М. Галәүнең «Болганчык еллар» һәм «Мөһаҗирләр» әсәрләрен сәхнәләштерүдәге үзенчәлекләр 144

А. Р. Мубаракшина (Казан). Тукайның күңел йолдызы 147

Л. Т. Муртазина (Казань). Отражение культурных ценностей народа и традиций общества в татарской советской прозе 151

Л. Ф. Наруллина (Казан). Разил Вәлиевнең «Иске сәгать дөрес йөри» повестенда яшьләр темасы 154

Г. М. Насретдинова (Казань). Информативность и художественная ценность в фантастических произведениях 159

Н. Ш. Насыйбуллина (Казан). Балалар шигъриятендә Р. Миңнуллинның иҗат үзенчәлекләре 162

Э. Р. Нәбиуллина (Казан). Төрек әдәбиятының XX йөз башы татар әдәбиятына тәэсир итү юллары 166

Р. Р. Сабиров (Казан). Газиз Кашапов прозасының кайбер үзенчәлекләре 169

Р. Н. Сәгъдиева (Казан). Алтмышынчы еллар татар шигъриятендә яңа тенденцияләр 173

Р. М. Фәхретдинова (Казан). Ф. Бәйрәмова прозасының чит ил әдәбиятлары белән үзара бәйләнеше («Канатсыз акчарлаклар» повесте мисалында) 179

Б. Ю. Хайрутдинов (Казань). Новометодные преобразования в татарском социуме и либерально-буржуазная печать 183

А. Ф. Хәбибуллина (Лениногорск районы). Кешене ярату хисе – кадере җуелмас талисман 186

А. А. Хәйруллина (Казан). Мәхмүт Хәсәновның «Саф җилләр» роман-дилогиясендә заман һәм герой 190

Р. Р. Шарифзянова (Казань). Творчество Фаузии Байрамовой в аспекте теории «возможных миров» (на основе рассказа «Күл балыгы») . . . 194

А. Я. Янмурзина (Болгар). Жанровая система поэзии Мусы Джалиля и изучение одной из ее особенностей 198

Фольклористика

А. М. Гайнетдинов (Казан). ТӘҺСИ тарафыннан Кукмара районына оештырылган экспедицияләр 205

К. Р. Идрисова (Казан). «Суга баткан Гайшә» бәетенең вариантлары . 207

И. Я. Илаев (Казан). Татар тылсымлы әкиятендә елан образы 215

Н. Н. Насыйбуллин (Казан). Пәйгамбәрләр. Кемнәр алар? 219

А. Ф. Низаметдинова (Казан). Татар һәм инглиз мәкальләрендә «ир» һәм «хатын» концептлары 222

Р. Р. Нургалиева (Казан). Йолаларда һәм мәкальләрдә «кырык» санының вазифалары 226

Р. Ф. Хәкимов (Казан). Дастан һәм тарихи җыр: жанрара багланышлар 230

Т. И. Усманова (Казан). Фәнис Яруллинның «Җилкәннәр җилдә сынала» повестенда фольклор мотивлары 235

Р. С. Эгамшукурова (Ташкент, Узбекистан). Одна традиция, связанная с железом в эпосе «Алпамыш» 239

Сэнгать белеме

Р. И. Габдрахманов (Казань). Этнокультурный компонент организации учебно-воспитательной деятельности по сохранению и развитию татарской культуры в ДМШ и ДШИ (на примере ДШИ № 4 г. Казани) . 243

Э. М. Галимова (Казань). Рекрутские песни пермских татар 247

А. А. Григорьева (Чебоксары). Этнические традиции в современном чувашском изобразительном искусстве 253

Л. А. Зиганшина (Казань). Традиция «книжного пения» татар Азнакаевского района 256

Л. В. Илтубаева (Йошкар-Ола). Книжная иллюстрация в творчестве Марии Клюкиной 260

А. Р. Исимбитьева (Казань). Творческое объединение «АНСВАК»: вчера, сегодня, завтра 263

А. Р. Музафарова (Казань). Жанрово-тематическое многообразие в творчестве Рината Тазетдинова 266

Е. А. Паршикова (Набережные Челны). Национальные особенности в графическом творчестве Т. Г. Хазиахметова 271

Т. В Сафонова (Киев, Украина). Искусство танца в искусстве экслибриса 276

Т. П. Христолюбова (Санкт-Петербург). Религиозные и культурные особенности творчества К. С. Петрова-Водкина 281

НАУКА XXI ВЕКА

Проблемы филологии и искусствоведения

Выпуск 6

Материалы
Международной научной конференции молодых ученых и аспирантов
(Казань, 18 мая 2012 г.)

Компьютерная верстка: *Н. Т. Абдуллина*

Подписано в печать 5.05.2012.
Формат 60 х 84 $^{1}/_{16}$. Бумага офсетная. Гарнитура Таймс.
Печать офсетная. Печ. л. 18,25. Тираж 300 экз. Заказ К-59

Оригинал-макет подготовлен
в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ

Отпечатано ИП Чермянина